

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

क्रम मर्यादा

काल न०

खण्ड

२०४

२५ काजरी

શ્રી. પં.અભાઈ જીન અંધમાળા—૨

જામવાન છુલના

પેચાસ ધર્મસંવાદ

[મનિવમનિકાય-મૂલપદ્ધત્તસકં]

અનુવાદક :

અધ્યાપક ધર્માનંદ દોસંબી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

ક્રિ. ૧-૦-૦

ઈ. સ. ૧૯૩૧

પ્રકાશક :

નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ
મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિ

વ્રત ૧૧૦૦

મુદ્રક :

૫. ૧-૭ } મોહનલાલ મગનલાલ બટ્ટ,
૫. ૧-૧૬૦ } નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ
૫. ૩૦૫-૩૩૫ }
૫. ૧૬૦-૩૦૪ } ગાંધીનંદન વિશ્વનાથ પાઠક
આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયબડ, અમદાવાદ

નિવેદન

શ્રી. પ્રજ્ઞભાર્તિ જૈન ગ્રંથમાળાનું આ બીજું પુસ્તક છે.

જૈન આગમોના સારાત્મક લાપાતરો તૈયાર કરીને આ માળામાં પ્રસિદ્ધ કરવાના છે. થોડા દિવસમાં આગમનું પ્રથમ પુસ્તક બહાર પડશે. આ માળામાં મૂકવા જેવાં બૌદ્ધ ધર્મના બે પુસ્તકો વિદ્યાપીઠ પાસે તૈયાર હોવાથી ત્યાંથી શરૂઆત કરી છે. સુત્તનિપાત પછી આ મજ્ઞિમનિકાયનું પ્રથમ પુસ્તક છપાય છે.

બૌદ્ધ ધર્મના મૂળ પાલી ગ્રંથો જે ત્રિપિટક નામે ઓળખાય છે તેના સુત્ત, વિનય અને અભિધમ્મ, એ ત્રણ મુખ્ય વિભાગ છે. એમાંથી મજ્ઞિમનિકાય સુત્ત પિટકનો એક ભાગ છે. મજ્ઞિમનિકાય એટલે મધ્યમ પ્રમાણના સૂત્રોનો સંગ્રહ. તે વખતની પદ્ધતિ પ્રમાણે નાનાંનાના સૂત્રો, મોટામોટાં સૂત્રો, મધ્યમ પ્રમાણના સૂત્રો એવી રીતે સૂત્રોના ભાગ કરવામાં આવતા. મજ્ઞિમનિકાયમાં ભગવાન બુદ્ધે પોતાના શિષ્યોને આપેલા ૧૫૨ ઉપદેશોનો સંગ્રહ છે.

એમાનાં પહેલાં પચાસ સૂત્રો “મૂલપણ્યાસક” તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આનો અનુવાદ અધ્યાપક કેાસંબીએ લિન્ન લિન્ન સમયે કટકે કટકે કરી આપ્યો હતો. એ અનુવાદ ફરીવાર સળંગ તપાસી જવાનો એમનો વિચાર હતો. પણ તેમને રશિયાની રાજધાનીમા ‘એકેડેમી ઓફ સાયન્સિસ’ તરફથી ચાલતા બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના અધ્યયન માટેની ખાસ સંસ્થામાં કામ કરવા જવાનું થયું. ત્યાંથી આવીને તેઓ પૂર્ણ—સ્વાતંત્ર્યની લડતમા જોડાયા. એટલે આ અનુવાદ ઉપર ફરીવાર નજર ફેરવી જવાને જે સમય જરૂરનો હતો તે તેમને મળ્યો નહિ. ધર્માનંદજીની અનુવાદ કરવાની ચોકસાઈ સર્વવિશ્રુત છે. છેલ્લી ઘડી સુધી ફરીફરી તપાસે નહિ ત્યાંસુધી તેમને સંતોષ થતો નથી. પણ અનુવાદ ધર્માનંદજીનો છે એટલે સામાન્ય રીતે વાચકોને એ સંતોષકારક હોય જ.

આજના આદિંસાધુદ્ધમાં આદિંસા કે અવેરને મોખરે રાખનાર એ ધર્મનું—જૈન અને જુદા ધર્મનું—અધ્યયન સામાન્ય જનતાને પણ રોચક થઈ પડ્યું છે. પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓને તો મજ્જિમનિકાયનો આ અનુવાદ વિશેષ લાભકારી નીવડવાનો છે. અ. ધર્માનંદ કેાસંબીએ વિદ્યાપીઠ પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને લીધે મજ્જિમનિકાયનું આ રૂપાંતર અમને સોંપ્યું તે માટે તેમનો ખાસ આભાર માનવો ઘટે છે. તેમણે કરેલા મરાઠી ભાષાંતરનો ગુજરાતી અનુવાદ દક્ષિણામૂર્તિવાળા ભાઈ લારકરરાવ વિદ્યાસે કરી આપ્યો, તેમનો પણ આભાર માનવાની આ તક લઈએ છીએ.

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
। નવેદન	૩
[૧. મૂલપરિચયવગ્ગ]	૧
૧ મૂલપરિચયસુત	૧
૨ સ્વભાસવસુત	૬
૩ ધમ્મદાવાદસુત	૧૪
૪ ભયભેરવસુત	૨૦
૫ અનંતસુત	૨૯
૬ આકાંક્ષેત્થસુત	૩૬
૭ વત્થૂપમસુત	૪૧
૮ સલ્લેખસુત	૪૭
૯ સગ્ગાહિટ્ઠિસુત	૫૬
૧૦ સતિપટ્ટાનસુત	૬૬
[૨. સીહનાદવગ્ગ]	૭૫
૧૧ ચૂળસીહનાદસુત	૭૫
૧૨ મહાસીહનાદસુત	૮૦
૧૩ મહાદુકખકખન્ધસુત	૯૪
૧૪ ચૂળદુકખકખન્ધસુત	૧૦૧
૧૫ અણુમાનસુત	૧૦૭

૧૬ ચેતોબિલ્ભુત	૧૧૦
૧૭ વનપત્થસુત	૧૧૩
૧૮ મધુપિન્દિકસુત	૧૧૫
૧૯ દ્વેષાવિતકસુત	૧૨૦
૨૦ વિતકસંઠાનસુત	૧૨૫
[૩. એષમ્વગ્ગ]	૧૨૬
૨૧ ક્કચૂપમસુત	૧૨૬
૨૨ અલ્લમદૂપમસુત	૧૩૬
૨૩ વમ્મીકસુત	૧૪૭
૨૪ રથવિનીતસુત	૧૫૦
૨૫ નિવાપસુત	૧૫૭
૨૬ અરિયપરિચેસનસુત	૧૬૨
૨૭ ચૂળદત્થિપદોપમસુત	૧૭૪
૨૮ મહાદત્થિપદોપમસુત	૧૮૩
૨૯ મહાસારોપમસુત	૧૮૯
૩૦ ચૂળસારોપમસુત	૧૯૪
[૪. મહાયમ્વગ્ગ]	૧૯૭
૩૧ ચૂળગોસિંઝસુત	૧૯૭
૩૨ મહાગોસિંઝસુત	૨૦૪
૩૩ મહાગોપાલકસુત	૨૧૦
૩૪ ચૂળગોપાલકસુત	૨૧૩
૩૫ ચૂળસમ્બકસુત	૨૧૬
૩૬ મહાસમ્બકસુત	૨૨૫
૩૭ ચૂળતણ્ણસંઘસુત	૨૩૮
૩૮ મહાતણ્ણસંઘસુત	૨૪૨
૩૯ મહાઅસ્સપુરસુત	૨૫૦
૪૦ ચૂળઅસ્સપુરસુત	૨૫૫
[૫. ચૂળયમ્વગ્ગ]	૨૫૭

४१ साङ्ख्यिकसुत	.	.	.	२५७
४२ वेदंशिकसुत	.	.	.	२६०
४३ महावेदिकसुत	.	.	.	२६१
४४ यूनवेदिकसुत	.	.	.	२६८
४५ यूनधम्मसमादानसुत	.	.	.	२७७
४६ महाधम्मसमादानसुत	.	.	.	२८१
४७ वीमसेकसुत	.	.	.	२८७
४८ कोसणियसुत	.	.	.	२९०
४९ अकनिमन्तसुत	.	.	.	२९४
५० भारतज्जनियसुत	.	.	.	२९६
परिशिष्ट	.	.	.	३०५
देश	.	.	.	३०६
शुद्धिपत्र	.	.	.	३३३

વર્ગ ૧નો

૧

મહાપરિચાયસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એક સમયે ભગવાન ઉછડ્ડા નામના ગામ પાસે આવેલા મુલગ ઉદ્યાનમાં લવ્ય શાલવૃક્ષ નીચે વસતા હતા. ત્યાં ભગવાને ભિક્ષુઓને કહ્યું:

“હે ભિક્ષુઓ, આર્યપુરુષોનો જેણે સહવાસ નથી સેવ્યો, જેની આર્યધર્મમાં ગતિ નથી, જેણે આર્યધર્મનું શિક્ષણ લીધું નથી, જેણે સત્પુરુષોની સેવા કરી નથી, સત્પુરુષધર્મના જેને અધિકાર નથી, સત્પુરુષધર્મનું જેને શિક્ષણ મળ્યું નથી એવો સામાન્ય માણસ, પૃથ્વી છે એવી કલ્પના કરે છે, અને એવી કલ્પના કરીને પૃથ્વી સંબંધ (ખેતી) સમજણ કરી લે છે; પૃથ્વીમાં પાતે છે એમ સમજે છે, પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થયેા એમ સમજે છે, પૃથ્વી મારી છે એમ સમજે છે, અને પૃથ્વી માટે આનંદિત થાય છે. આમ થવાનું કારણ શું? કારણકે આ માણસને સાચો ખોધ થયો નથી એમ હું કહું છું.”

“તે આપ, તેજ, વાયુ, પ્રાણી, દેવ, પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા, આભરસરદેવ, સુભકિંચુદેવ, વેદાક્ષદેવ, અભિજી, આકાશાનં-
ચાયતન, વિઝ્ઞાણચાયતન, આકિંચંજ્ઞાયતન નેવસંજ્ઞાના
સંજ્ઞાયતન, દૃષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત, વિજ્ઞાત, એકત્વ, નાનૃત્વ,
સર્વવસ્તુભૂત અને નિર્વાણ પૈકી કોઈ એકાદ વસ્તુ માટે ખેંચી
સમજણ કરી લે છે, તેમાં પોતે છે એમ સમજે છે, તેમાંથી
પોતે ઉત્પન્ન થયો એમ સમજે છે, તે પોતાની છે એમ સમજે
છે, અને તે માટે જ્ઞાનંદિત થાય છે. જામ થવાનું કારણ
શું? કારણકે તે માણસને હજી સાચો બોધ થયો નથી
એમ હું કહું છું.

“પરંતુ જે માણસ નિર્વાણમાર્ગ ઉપર ચાલે છે, જેને
આપણે ‘સેષ’ કહીએ છીએ, જે શ્રેષ્ઠ નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત
કરવાની આતુરતા ધરાવે છે તે માણસ ઉપર ખતાવેલી બધી
વસ્તુઓ માટે ખોટી કલ્પના કરતો નથી; પરંતુ તે વસ્તુઓ
પૈકી કોઈ એક વસ્તુમાં પોતે છે, પોતે તે વસ્તુથી જિન્ન છે,
અથવા તે વસ્તુ પોતાની છે એમ સમજે છે, અથવા તો તે
વસ્તુમાં જ્ઞાનંદ માને છે. જામ થવાનું કારણ શું? કારણકે
આ માણસને હજી શીખવાનું છે (બોધ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો છે)
એમ હું કહું છું.

“પરંતુ જે અરહન્ત ક્ષીણપાપ હોય, કૃતકૃત્ય થયો હોય,
જેણે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હોય, જેણે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કર્યો હોય,
જેણે સદર્શની પ્રાપ્તિ કરી લીધી હોય, જેણે ભવબંધનનો
ઉત્તેજ કર્યો હોય, અને જે સમ્યક્ જ્ઞાન વડે વિમુક્ત થયો
હોય, તે આ બધી વસ્તુઓ યથાર્થ રીતે સમજીને તેમને માટે
ખોટી સમજણ કરી લેતો નથી; તે વસ્તુઓમાં પોતે છે, તેમાંથી

જોઈ ઉત્પન્ન થયો, અથવા તે તે વસ્તુઓ પોતાની છે, એમ તેને લાગતું નથી. તે તે વસ્તુઓનું અભિનંદન કરતો નથી. આનું કારણ શું? કારણકે તેને પૂર્ણ બોધ થયો છે એમ હું કહું છું. કામનો નાશ કરીને તે નિષ્કામ થયો છે, દ્રેષ્યનો ક્ષય કરીને તે અદ્રેષ્ટા થયો છે, અને મોહનો ક્ષય કરીને તે પૂર્ણ જ્ઞાની થયો છે.

“તદ્વાગત પશુ આ વસ્તુઓ માટે ખોટી સમજણ કરી લેતો નથી. તે વસ્તુઓમાં પોતે છે, તે વસ્તુઓથી પોતે ઉત્પન્ન થયો, તે વસ્તુઓ મારી છે, એમ તે સમજતો નથી. તે વસ્તુઓનું તે અભિનંદન કરતો નથી; કારણકે તથાગતને પૂર્ણ બોધ થયો છે એમ હું કહું છું; કારણકે સર્વ તૃપ્ત્યુઓનો ક્ષય કરીને અત્યંત શ્રેષ્ઠ સમ્યક્ સંબોધિની તથાગતે પ્રાપ્તિ કરી લીધી છે એમ હું કહું છું.”

આ પ્રમાણે જગવાન બોલ્યા. તે લિહુઓએ જગવંતના બાપણનું અભિનંદન ન કર્યું.

શ્રીમદ્ધર્મસામુદ્ર સમાપ્ત

ટીકા

શ્રીમદ્ધર્મસામુદ્ર:—બધા પદાર્થોનું આદિકારણ અથવા આદિકારણ સંબંધિનો ઉપદેશ એવો આ શબ્દનો અર્થ થાય છે.

ઉદ્ધર્મ:—ઉદ્ધર્મ (ઉલ્કા) એટલે મસાલ. તે ખારણ કરીને (કાઢવા) બાંધેલું આ મોટું ગામ હતું; અદૂર્ઘમાં લખેલું છે કે આરું મુદ્ધર્તે થીટી ન નય માટે રાત્રે મસાલો સજગાવીને તેના અજવાળામાં આ ગામ બાંધવામાં આવ્યું હતું.

સામાન્યતા: આ મુત્તના ચાર વિભાગ પાડી શકાય. પહેલો સામાન્ય માણસને, બીજો સેખને, ત્રીજો અરહન્તને અને ચોથો તથાગતને (કુદને) ઉપદેશો છે. પૃથ્વીથી માંડીને નિર્વાણ સુધીની બધી વસ્તુઓ સંખે શ્રેયસમળણ કરી લઈને, તેમાં પોતે છે, તેમાંથી પોતે ઉત્પન્ન થયેલો છે, અથવા તો તે વસ્તુઓ મારી પોતાની છે એવી સમજણ સામાન્ય મનુષ્ય (પુણ્યજન-પ્રયત્ન) કરી શકે છે; અને આ વસ્તુઓમાં તે આનંદ મેળવે છે. કારણકે તેને નિર્વાણમાર્ગનો જ્ઞાન પણ બાધ થયેલો હોતો નથી.

સેખ (સં. શૈક્ષ) એટલે શિક્ષણને પાત્ર. સોતાપન્ન, સઘ્ધાગામી અને અનાગામી એ ત્રણે શિક્ષણને પાત્ર છે. અર્હન્તો પહેલેથી મનુષ્ય પણ શિક્ષણને પાત્ર છે એમ સમજવું જોઈએ. કારણ કે તેને અર્હત્વની પ્રાપ્તિ કરી લેવાની હોય છે. દ્રંઢમાં કહીએ તો સોતાપ્પાપત્તિ માર્ગથી તે અર્હન્તમાર્ગ સુધીમાંની કોઈ પણ કક્ષાએ પહોંચેલા સત્પુરુષ સેખ કહેવાય છે. પરંતુ અર્હત્વ પ્રાપ્ત થયા પછી તે અસેખ થાય છે. એટલે હવે પછી તેને શીખવાની જરૂર રહેતી નથી. સેખ પૃથ્વી, આપ વગેરે સર્વ પદાર્થ બ્રહ્મવર સમજે છે. પરંતુ આ વસ્તુઓમાં પોતે છે, તે વસ્તુઓમાંથી પોતે ઉત્પન્ન થયા છે, તે વસ્તુઓ મારી છે, એમ તે સમજે છે. તે આ વસ્તુઓનું અભિનંદન કરે છે, કારણકે માન(મન્યવા)નો સમૂહો નાશ થયેલો ન હોવાથી તેને પૂર્ણ બાધ થયેલો હોતો નથી.

અરહન્ત આ બધી વસ્તુઓને ચથારી રીતે સમજે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમાં પોતે છે, તેમાંથી પોતે ઉત્પન્ન થયા છે, અથવા તો તે મારી પોતાની છે એમ સમજતો નથી. કિંવા તે તેમનું અભિનંદન કરતો નથી. તેનાં ચાર કારણો છે:—(૧) તેને પૂર્ણ બાધ થયા હોય છે, (૨) તેની કામ-વાસનાઓનો ક્ષય થયો હોય છે, (૩) દ્રેષ્યનો ક્ષય થયેલો હોય છે, અને (૪) પ્રોદ્યનો ક્ષય થયેલો હોય છે. તથાગત અને અરહન્તમાં તફાવત નથી. અરહન્તને મોટું આ ને - ૧૨ કારણો બતાવેલાં છે તેને બદલે તથાગતના આવાધાનનાં બે જ

કરણેા બતાવેલાં છે:—(૧) તેણે બહુવાળેનું બહુની લીધું છે, અને (૨) તેને સમ્યક્ સંજોગિની પ્રાપ્તિ થઈ છે. જોધિ (જોધ) ત્રણ બતની છે: સમ્યક્સંજોધિ, પ્રત્યેકબુદ્ધિજોધિ અને આવકજોધિ. એ સત્યુક્ત આચાર્યની મદદ સિવાય જગતના કન્યાજીને અર્થે નિર્વાણનો માર્ગ શોધી કાઢે છે, અને અત્યંત લાગણીપૂર્વક તેનો ઉપદેશ કરે છે, તેના જોધને સમ્યક્સંજોધિ કહેવામાં આવે છે. એ સત્યુક્ત આચાર્યની મદદ વગર નિર્વાણમાર્ગ શોધી કાઢે છે, પરંતુ જોડોને તેનો ઉપદેશ કરવાની ખટપટમાં જીવરતો નથી તેને પ્રત્યેકબુદ્ધિ કહેવામાં આવે છે, અને તેના જોધને પ્રત્યેકબુદ્ધિજોધિ કહેવામાં આવે છે. આવક જેટલે બુદ્ધનો શિષ્ય, બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળીને, બુદ્ધની સેવા કરીને, જુદે બતાવેલા માર્ગનું અનુસરણ કરીને તેને નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેના જોધને અથવા તેના સાક્ષાત્કારને આવકજોધિ કહેવામાં આવે છે.

જગભય બધાં સૂત્રોને અતિ બિહુઓએ અથવા તેા જીભ કોઈ આવકે જગવાનનું અશ્વિનંદન ક્યું જેવું વાક્ય આવે છે. અહીં બ્રાહ્મી લિપિમાં જાપેલા પુસ્તકમાં પણ 'તે મિષલ મગવતો મસિતં જમિવંદુ તિ' જેવો પાઠ છે. પરંતુ સિંદલી પાઠ જ આ જગ્યાએ અમને વધારે યોગ્ય લાગે છે. કારણ અટુંકયાચાર્યે આ જ સિંદલી પાઠને અનુસરીને વિવરણ ક્યું છે. પાંચસો બ્રાહ્મણે બુદ્ધના શિષ્ય થયા ને તેમણે બિહુસંધમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમને લાગતું કે પોતે યથાર્થ રીતે બધા શબ્દો બોલે છે, બ્યાકરણમાં પોતે કસળ છે. તેમના મર્વનું હરણ કરવા માટે જગવાને આ ઉપદેશ આપ્યો. અને આ ઉપદેશ તેમને થળે ન જીતર્યો જેટલે તેમણે જગવાનનું અશ્વિનંદન ન ક્યું જેમ અટુંકયાચાર્યનું કથન છે.

મૂલપરિચાયસુતની ટીકા સમાપ્ત

સમ્યાસંવત્સુત

એમ મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન સાવત્રી (ગાન્ધારી) માંના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં ભગવાન બિહુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“હે બિહુઓ, સર્વ આસવોતું (આત્રવોતું) સંયમન કરવાને ઉપાય હું તમને કહું છું તે બરાબર ધ્યાનપૂર્વક શ્રાંભવો.

“જે સમજનારો અને જોનારો હોય છે તેના જ આસવોનો ક્ષય થાય છે. ન સમજનાર અને ન જોનારના આસવોનો ક્ષય થતો નથી. કઈ બાબત સમજનાર અને કઈ બાબત જોનારના આસવોનો ક્ષય થાય છે? સાવધાનતાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ કઈ, અને અસાવધાનતાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ કઈ, એ જે જાણે છે તેના જ આસવોનો ક્ષય થાય છે. અસાવધાનતાથી વિચાર કરનાર મનુષ્યને પહેલાં નથી હોતા એવા આસવો ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે અસવો હોય છે તે વૃદ્ધિ પામે છે. પણ જે સાવધાનતાથી વિચાર કરે છે તેને પહેલાં ન હોય એવા આસવો (નવા આસવો) ઉત્પન્ન થતા નથી અને ઉત્પન્ન થયેલા આસવો નાશ પામે છે.

“હે બિહુઓ, કેટલાક આસવો તત્ત્વજ્ઞાનથી, કેટલાક સંયમથી, કેટલાક ઉપયોગી વસ્તુઓના સેવનથી, કેટલાક

સહનશીલતાથી, કેટલાક પરિવર્તનથી, કેટલાક વિનાશથી અને કેટલાક ભાવનાથી નાસ પામે છે.

“હે ભિક્ષુઓ, કોઈ અણ, આર્યોના સહવાસમાં ન રહેલો, આર્મધર્મનું જ્ઞાન ન પામેલો, સત્પુરુષનું દર્શન ન કરનાર, અને સત્પુરુષધર્મનું શિક્ષણ ન પામેલો પૃથગ્જન કઈ વસ્તુઓનું ચિંતન કરવું અને કઈ વસ્તુઓનું ચિંતન ન કરવું તે જાણતો નથી; અને આ ન જાણવાને લીધે ચિંતન ન કરવા જેવી વસ્તુઓનું ચિંતન કરે છે, અને ચિંતન કરવા જેવી વસ્તુઓનું ચિંતન કરતો નથી. (જેનાથી કામાસવ, ભવાસવ અને અવિજ્ઞાસવ ઉત્પન્ન થાય અને વૃદ્ધિ પામે એવી વસ્તુઓનું ચિંતન ન કરવું; અને જેનાથી આ આસવો ઉત્પન્ન ન થાય અથવા તે ઉત્પન્ન થાય તે જોનાથી નાસ પામે એવી વસ્તુઓનું ચિંતન ઇષ્ટ છે.) આ રીતે યોગ્ય વસ્તુઓનું ચિંતન ન કરવાથી પહેલાં ન હોય એવા નવા આસવો ઉત્પન્ન થાય છે. અને ઉત્પન્ન થયેલા આસવો વૃદ્ધિ પામે છે. તે અસાવધાનતાથી આવેો વિચાર કરે છે: ‘હું’ પૂર્વજન્મમાં ઉત્પન્ન થયો હતો કે નહિ, હું શું હતો, ‘કેવો’ હતો, પહેલાં કેવો થયો અને પછી કેવો થયો, આવતા જન્મમાં શું થઈશ, કેવો થઈશ. અથવા પ્રસ્તુત જન્મસંબંધે જ તેને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે: ‘હું કેવો છું, હું છું કેમ, હું નથી કેમ, આ આત્મા ક્યાંથી આવ્યો અને તે ક્યાં જશે?’ આ રીતે અસાવધપણે વિચાર કરતાં કરતાં નીચેમાંની કોઈ એક દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧) મારામાં આત્મા છે એવી તેની ખાતરી થાય છે, અથવા (૨) મારામાં આત્મા નથી એવી તેની દૃઢ ખાતરી થાય છે, (૩) આત્માથી જ આત્માને ઓળખું છું. (૪)”

આત્માથી જ આત્માના અભાવને જાણું છું, અથવા (૫) અનાત્માથી જ આત્માના અભાવને જાણું છું, એવી તેની દષ્ટિ થાય છે, અથવા તે એમ સમજે છે કે (૬) આ જે ખોલનારો અને અનુભવનારો મારો આત્મા જુદીજુદી જગ્યાએ સારાં-નરસાં કર્મોનાં ફળ અનુભવે છે તે નિત્ય છે, ધ્રુવ છે, શાશ્વત છે, અવિપરિણામધર્મી છે. તે સર્વદા એવો જ રહેવાનો છે. જાને જ દષ્ટિનું જંગલ, દષ્ટિનું કાન્તાર, દષ્ટિનો વિપર્ણસ, દષ્ટિનું સ્પંદન અને દષ્ટિનું બંધન કહે છે. આ બંધનથી બંધાયેલો અસજન જન્મ, જરા, મરણ, શોક, પરિહેવ, દુઃખ, દૈર્ઘ્યનસ્ય, ઉપાસાસ વગેરેથી મુક્ત થતો નથી.

“પરંતુ, સુસજન જે વસ્તુનું ચિંતન ન કરવું જોઈએ તેનું ચિંતન કરતો નથી, અને જે વસ્તુનું ચિંતન કરવું જોઈએ તે વસ્તુનું ચિંતન કરે છે. આથી ન હોય એવા નશા આસવો ઉત્પન્ન થતા નથી, અને ઉત્પન્ન થયેલા આસવો નાશ પામે છે. તે દુઃખ કયું છે તેનો વિચાર કરે છે, દુઃખનો સમુદય કયો, દુઃખનો નિરોધ કેમ થાય છે, અને દુઃખનિરોધનો માર્ગ કયો, એનો બરાબર વિચાર કરે છે. આથી દેહાત્મદષ્ટિ, કુશંકા અને ઉપવાસવત ઉપરનો વિશ્વાસ એ ત્રણ બંધનો નાશ પામે છે. તત્ત્વદષ્ટિથી નાશ પામનારા આ આસવો છે.

“હવે સંયમથી નાશ પામનારા આસવો કયા એ કહું છું. ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, ગિહ્વા, કાષ અને મન—આ છ ઇન્દ્રિયોનું દમન ન કરવામાં આવે તો આધાતકારક અને સંતાપકારક આસવો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોય છે; આ છ ઇન્દ્રિયોના દમનથી તે ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને સંયમથી નાશ પામનારા આસવો કહેવામાં આવે છે.

- “દેહોપયોગી વસ્તુઓનું સેવન કરવાથી નાસ પામનારા આસવો કયા છે એ હું હવે કહું છું. (૧) આ ધર્મને અનુસરનારો બિશ્નુ સાવધાનતાથી વિચાર કરીને ચીવરને (બિશ્નુવસ્ત્રનો) ઉપયોગ કરે છે. શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, માખીઓ, પવન, તડકો અને સાપના સંપર્કનો પ્રતિબંધ કરવાના હેતુથી તે ચીવરનો ઉપયોગ કરે છે. લજ્જા દાંકવાનો પણ ચીવર ધારણ કરવામાં તેનો ઉદ્દેશ હોય છે. (૨) તે સાવધાનતાથી વિચાર કરીને પિંડપાત (અન્ન) ગ્રહણ કરે છે. રમવામાં કુશલ થવા માટે, મદોન્મત્ત થવા માટે, અથવા શરીર સુશોભિત કરવા માટે તે અન્નનું સેવન કરતો નથી. ઇહલોકની યાત્રા ચાલ્યાં કરે, દુઃખની બાધા ન થાય, અને બ્રહ્મચર્યને અનુગ્રહ થાય એટલો જ તેનો ઉદ્દેશ હોય છે. (જમતી વખતે) તે એવો વિચાર કરે છે કે આ અન્ન વડે હું જૂખનું દુઃખ દૂર કરીશ, પરંતુ વધારે ખાઈને નવીન પીડા જિજી કરવાનો નથી; મારો અવસાય બરાબર ચાલશે, હું લોકોમાં નિંદા નહિ બનું ને મને સ્વાસ્થ્ય મળશે. (૩) તે બરાબર વિચાર કરીને રહેવાની જગ્યાનો ઉપયોગ કરે છે. શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, માખીઓ, પવન, તડકો અને સાપની બાધા ન થાય, જુદીજુદી ઋતુઓની બાધા ન થાય, અને એકાંતનું સુખ મળે એટલા માટે જ તે રહેવાની જગ્યાનો ઉપયોગ કરે છે. (૪) બરાબર વિચાર કરીને તે ઔષધોનો ઉપયોગ કરે છે. રોગથી ઉત્પન્ન થયેલ વેદના નાસ પામે અને શરીર નીરોગી રહે એટલા જ માટે તે ઔષધ લે છે. આ ચાર પદાર્થ — ચીવર, પિંડપાત, સેનાસન (રહેવાની જગ્યા), બેસનજ

(બીજી) — નું મિત્રપણે જે સેવન ન કરવામાં આવે તો જે આસવો ઉત્પન્ન થાય તે આના પરિમિત ઉપભોગથી ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને ઉપભોગથી નાશ પામનારા આસવો કહેવામાં આવે છે.

“હવે સહનશીલતાથી નાશ પામનારા આસવો કયા કયા છે તે કહું છું. ધર્મને અનુસરનારો બિહુ બરાબર વિચાર કરીને શીત, ઉષ્ણ, શૂષ્ક, તરસ, અને ડાંસ, માખીઓ, પવન, તડકો અને સાપનો સંસર્ગ, બીજાં બોલેલા ખરાબ શબ્દો, સારીરિક વેદના વગેરે ખૂબ ધીરજથી સહન કરે છે. આવે પ્રસંગે સહનશીલતા ધારણ ન કરવાથી જે આસવો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે તે ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને સહનશીલતાથી નાશ પામનારા આસવો કહેવામાં આવે છે.

“હવે પરિવર્જનથી નાશ પામનારા આસવો કયા તે કહું છું. ધર્મનું અનુસરણ કરનાર બિહુ બરાબર વિચાર કરીને ઉન્મત્ત હાથી, બડકેલો ઘોડો, મારકણો બળદ, હડકાચું ફેતરું, સર્પ, સ્થાણુ, કાંટા, ખાડો, કરાડ, ગટર, ગંધારું ખાણેચિયું વગેરે પદાર્થોનું પરિવર્જન કરે છે. જે ખરાબ આસન ઉપર બેસવાથી, જે ખરાબ જગ્યાએ ફરવાથી, જે ખરાબ મિત્રોની સંજ્ઞા સેવવાથી ડાહ્યા ભોડો આપણને દોષ દે, આપણે પાપમાં પડ્યા એવું તેમને લાગે, એવું આસન, એવી જગ્યા, અને એવા દુષ્ટ મિત્રને તે વિચારપૂર્વક છોડી દે છે. આવી વસ્તુઓ જે તે ન છોડી દે તો તેનાથી જે આસવો ઉત્પન્ન થાય તે આ વસ્તુઓના વર્જનથી ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને પરિવર્જનથી નાશ પામનારા આસવો કહે છે.

“હવે વિનોદનથી નાશ પામનારા આસવો કહું છું. ધર્મને અનુસરનાર ભિક્ષુ યરાબર વિચાર કરીને ક્ષિત્યનું સ્થેલ કાઢવિત્તકનો નાશ કરે છે, દેષવિત્તકનો નાશ કરે છે, અને વિહિંસાવિત્તકનો નાશ કરે છે. આ વિત્તકોનો નાશ ન કરવાથી જે વિષાતકારક અને સંતાપકારક આસવો ઉત્પન્ન થાય તે ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને વિનોદનથી નાશ પામનારા આસવો કહેવામાં આવે છે.

“હવે ભાવનાથી નાશ પામનારા આસવો કયા તે કહું છું. ધર્મને અનુસરનાર ભિક્ષુ રમુતિ, ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય, પ્રીતિ, પ્રમખ્ધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા આ સાત સંજોખ્યોની ભાવના કરે છે. એકાન્તવાસ, વિરાગ, નિરોધ અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય એ રીતે આ સંજોખ્યોની તે ભાવના કરે છે. આની ભાવના ન કરવાથી જે વિષાતકારક અને સંતાપકારક આસવો ઉત્પન્ન થાય તે આ ભાવનાથી ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને ભાવના વડે નાશ પામનારા આસવો કહે છે.

“જે ભિક્ષુના તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામનારા આસવો તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે, સંયમનથી નાશ પામનારા આસવો સંયમથી નાશ પામે, ચીવરાદિ વસ્તુઓના સેવનથી નાશ પામનારા આસવો તે વસ્તુઓના સેવનથી નાશ પામે, સહનશીલતાથી નાશ પામનારા આસવો સહનશીલતાથી નાશ પામે, પરિવર્જનથી નાશ પામનારા આસવો પરિવર્જનથી નાશ પામે, વિનોદનથી નાશ પામનારા આસવો વિનોદનથી નાશ પામે, અને ભાવનાથી નાશ પામનારા આસવો ભાવનાથી નાશ પામે, તે ભિક્ષુ સર્વ આસવોનું સંયમન કરે છે, તુબ્ધાનો ઉચ્છેદ કરે છે, બંધનો તોડી

નાબે છે, અને અહંકારનો નાશ કરીને પોતાનાં દુઃખોનો અંત લાવે છે એમ સમજવું.”

આ પ્રમાણે ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે બિશ્નુએએ ભગવાનનું અભિનંદન કર્યું.

સંખ્યાસવસુચ સમાપ્ત

ટીકા

આવૃત્તી (બાવસ્તી)—આ ક્રેસલેરોની રાજધાની હતી. સંયુક્ત પ્રાંતમાં અલસમપુર નામના એક નાના સહેરથી ફસ માર્કેટ દૂર રાખતી નામની નદીના કાંઠા ઉપર આ જગ્યા આવેલી છે. આને સહ્યાદ મહાદેવ કહે છે. ધૈત્ય નિહાર વગેરેના અવશેષો હજી પણ અહીં જોઈ શકાય છે. બુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં અહીં પસેનદિ ક્રેસલ રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તે સમયે જતર હિંદુસ્તાનમાં જે અત્યંત પ્રસિદ્ધ સહેરો હતા તેમાં આ એક હતું.

જેલવન અને અનાથપિંડિકના આશ્રમ સંબંધેની માહિતી ‘બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ’ (પ્રકરણ ૬, ભાગ-૨) માં જોવી.

આશ્રવ (બાશ્રવ) સંખ્યનો અર્થ સામાન્ય રીતે પાપવાસના એવો થાય છે. પરંતુ આ સૂત્રમાં તેનો અર્થ સંકેત, વ્યસન, કલેશ, એવો થાય છે. અગ્રે એ જ રાજ કાયમ રાખ્યો છે. આખું સૂત્ર વાંચ્યા પછી વાચકોને આ સંખ્યનો ચાર્ણ્ય જોષ થશે જ.

તત્ત્વજ્ઞાન (દર્શન) સંયમ, સેવન, સહનરીક્ષતા, પરિવર્તન, વિનોદન અને ભાવના આ સાત ઉપાયો વડે જુદાંજુદાં આસવા નાશ પામે છે. તત્ત્વજ્ઞાન જો જોયે માર્ગે ચલી જાય તો તેમાંથી સાક્ષરપદ જેવા પદો નીકળે છે અને મનુષ્ય ઉપર સંકેતો આવી પડે છે. આવા જોડા તત્ત્વજ્ઞાનથી મનુષ્ય પોતાને હાથે જ

ચેતાના નાશનું કારણ બને છે. એટલે અહીં ભગવાને શુદ્ધ તત્ત્વ-જ્ઞાનને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. પર્તિદ્વિયેર્ણુ સાધનાનતાથી હમન ન કરવામાં આવે તો શેષના વ્યવહારમાં આપણા ઉપર કેટલી મુશ્કેલીઓ આવે તેનું નક્કી નથી હોતું. આથી તત્ત્વજ્ઞાનથી બિતરફ જ પીણું પગથિયું સંબંધનું મૂકવામાં આવ્યું છે. ઉદ્વિયેર્ણુ ગમે તેટલું સંયમન કર્યા છતાં ખાવાપીવામાં, ઝાટવાપહેરવામાં, અને રહેવાકારવામાં જે નિયમિતપણું ન રાખવામાં આવે તો સંસારમાં પણ મુખ મળતું નથી, પછી પરમાર્થની તો વાત જ શું કરવી ? એટલે ચીવરાદિ વસ્તુઓના યોગ્ય ઉપયોગને ત્રીજી પાલ્લી ગણવામાં આવી છે. આવી રીતે ટાપડીપથી અને વ્યવસ્થાથી રહેવા જાગીએ તોપણ વાતાતપ, શીતોષ્ણ વગેરેનો સંપર્ક તો થવાનો જ, અને આ બધું જે સાંતિથી સહન ન કરીએ તો વધારે ને વધારે ત્રાસ થવાનો. આથી આસવોના ક્ષયનું યોગ્ય પગથિયું તે સહનશીલતા છે. દુઃખ હાથી, ભડકેલો ઘોડો, હડકાણું ફેરવું, જ્યાં ઘેસવાથી મનની સાંતિનો ભંગ થાય એવું આસન, વેસ્થા વગેરે લોકોની વસ્તી, દુઃખ મિત્ર વગેરેનો આપણે દૂરથી જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. એટલે આવાં પ્રાણીઓ તથા સ્થાનોની પાસે ન જતાં તેમની દૂરથી જ સંભાવના કરવી એ વધારે સારું છે. અર્થાત્ પરિવર્જન એ પાંચમું પગથિયું છે. કામવિતર્ક, દ્વેષવિતર્ક અને વિહિંસાવિતર્ક (ખીલને ચેતાને ખાતર નકામે ત્રાસ દેવાનો વિચાર), ખેતરમાંના ધાસની માફક માનવી અંતઃકરણમાં વારંવાર ઉઠીસે છે; અને તેમનો સમૂળો ઉચ્છેદ કર્યા વગર અંતઃકરણમાં પરમાર્થપ્રાપ્તિનો પાક આવવો અશક્ય છે. એટલે જાવનાનો આરંભ કરતા પહેલાં તેમનો ઉચ્છેદ કરવો જરૂરનો છે. આ છઠ્ઠું પગથિયું છે. સાત સંજોગોની જાવના એ સાતમું પગથિયું છે. આ જાવનાનું વર્ણન 'યુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ' (ભાગ ૩, પ્રકરણ-૧૧) માં જોવું.

સંખ્યાસંપ્રદાયની ટીકા સમાપ્ત

ધર્મદાયાદસુત્ર

એમ મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તી પાસે જોતવનમા અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં ભગવાન બિશ્નુએને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“હે બિશ્નુઓ, તમે મારા ધર્મના દાયાદ થાઓ, પણ મારે લીધે તમને પ્રાપ્ત થતા લાભના દાયાદ ન થતા. તમે ધર્મના દાયાદ થાઓ અને લાભના દાયાદ ન થાઓ એને માટે હું બહુ કાળજી રાખું છું. ધર્મના દાયાદ ન થતાં જો જો તમે લાભના દાયાદ થશો તો તેથી લોકો તમારા તરફ આંગળી ઝીંધશે. તે ગુરુના શિષ્યો આમ વર્તે છે એમ લોકો બોલશે. મારા તરફ પણ લોકો આંગળી ઝીંધીને કહેશે, કે આ ગુરુના આ શિષ્યો આવી આવી રીતે વર્તે છે. પણ જો તમે ધર્મના દાયાદ થશો તો લોકો તમને કે મને દોષ દર્શાવવાના નથી. માટે હે બિશ્નુઓ, ધર્મદાયાદ થવું પણ લાભદાયાદ ન થવું એવી બરાબર ખબરદારી રાખજો. તમારે માટે મને ખૂબ લાગણી છે માટે હું તમને આ કહું છું.

“એવી કથના કરો કે હું જમીને બરાબર તૃપ્ત થઈને બેઠો છું, અને મારા પાત્રમાં ઘણું અન્ન બાકી છે. એટલામાં બૂખથી વ્યાકુળ બનેલા એ બિહુઓ આવે છે, તેમને હું કહીશ, ‘હે બિહુઓ, હું જમીને તૃપ્ત થયો છું, અને આ અન્ન બાકી વધેલું છે. જો તમારી ઇચ્છા હોય તો આ લો. જો તમારે આ ન જોઈતું હોય તો જ્યાં ખડ ન હોય એવી જગ્યાએ હું આ નાખી દઈશ, અથવા તો પાણી જેમાં નહિ હોય એવા પાણીના પ્રવાહમાં નાખીશ.’ તે બંને બિહુઓમાંનો એક એવો વિચાર કરે કે ‘ભગવાને અમને ઉપદેશ કર્યો છે કે તમે લાભદાયક ન થતા, પણ ધર્મદાયક થાઓ. ભગવાનની પાસેથી અન્નગ્રહણ કરવું એ એક જાતનો લાભ જ ગણાય. એટલે આ અન્ન લેવું મારે માટે યોગ્ય નથી.’ આવી જાતનો વિચાર કરીને તે બિહુ બૂખથી વ્યાકુળ થયો હોવા છતાં તે દિવસ અને તે રાત બૂખ્યો રહે છે. પણ ખીજો બિહુ આ અન્ન નકામું ન જાય માટે તેનું ગ્રહણ કરીને પોતાની બૂખનું શમન કરે છે અને તે દિવસ સુખમાં પસાર કરે છે. આ બંને પૈકી પહેલો જ બિહુ વધારે પૂજ્ય અને વધારે પ્રસન્ન છે. કારણ કે તેનો આ નિશ્ચય તેની સાદાર્થને, સંતોષને અને ઉત્સાહને કારણભૂત બને છે. માટે હું તમને કહું છું કે ધર્મના દાયક થાઓ પણ લાભના દાયક ન થાઓ. તમે મારા ધર્મના દાયક થાઓ પણ લાભના દાયક ન થાઓ એ માટે હું ખૂબ કાળજી રાખું છું.” આટલું બોલીને ભગવાન આસન ઉપરથી ઊઠીને વિહારમાં ગયા.

ત્યારે આયુષ્માન સારિપુત્ર બિહુઓને ઉદેશીને કહેવા લાગ્યો: “હે બંધુઓ, શાસ્ત્ર (ગ્રંથ) એકાન્તવાસમાં રહે છે,

પણુ આવકે (શિષ્ય) તેનું અનુકરણ કરતા નથી. આનાં કારણો તમે જાણો છો?”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા : “આયુભન, આપની પાસેથી ધન શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાથી અમે દૂરદૂરના પ્રદેશમાંથી પણ અહીં એકઠા થયા છીએ. એટલે એ બાબતમાં આપ જ અમને ઉપદેશ કરો. આપનો ઉપદેશ સાંભળીને બધા ભિક્ષુઓને બોધ થશે.” ત્યારે આયુભાન સારિપુત્ર બોલ્યા : “સાસ્તા એકાન્તમાં રહે છે, પણુ શિષ્યો તેનું અનુકરણ કરતા નથી. કારણકે જે વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનું શુરુ કહે છે તે વસ્તુઓનો તેઓ ત્યાગ કરતા નથી; ધણી વસ્તુઓનો સંચય કરવા માટે તેઓ ખૂબ ઉત્સુક હોય છે; તેઓ નિરુત્સાહી હોય છે, આળસમાં તેઓની ગતિ વધારે હોય છે; પરંતુ એકાન્તવાસ માટે તેઓ ઉત્સુક હોતા નથી. આ રીતે સ્થવિર, મધ્યમ અને નવીન ભિક્ષુઓ નિંદાપાત્ર બને છે, અને ત્રણ પ્રકારે તેમની નિંદા થાય છે : પોતાના શુરુ પ્રમાણે નથી વર્તતા માટે લોકો તેમની નિંદા કરે છે; જે વસ્તુઓનો શુરુ ત્યાગ કરવાનું કહે છે તે વસ્તુઓનો તેઓ ત્યાગ કરતા નથી માટે લોકો તેમની નિંદા કરે છે; અને સંચય કરવા માટે ઉત્સુક, નિરુત્સાહી, આળસમાં પ્રવીણ પણુ એકાન્તવાસ માટે કાળજી વગરના ગણીને લોકો તેમની નિંદા કરે છે.

“પરંતુ જો તેઓ આવી રીતે વર્તવાને બદલે શુરુનું અનુકરણ કરે, શુરુએ ત્યાગ કરવા માટે કહેલી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે અને સંચય કરવા માટે પ્રવૃત્ત થવાને બદલે ઉત્સાહી, આળસથી ભયભીત અને એકાન્તવાસના સેવન માટે

ઉત્સુક થાય, તો તેમની ત્રણ રીતે પ્રશંસા થાય છે: (૧) ગુરુનું અનુકરણ કરે છે, એવી તેમની પ્રશંસા થાય છે; (૨) જે વસ્તુઓ ત્યાગ્ય છે એમ ગુરુ કહે છે તે વસ્તુઓનો તેઓ ત્યાગ કરે છે, એવી તેમની પ્રશંસા થાય છે; અને (૩) સંયમ માટે પ્રવૃત્ત નથી, તેઓ ઉત્સાહી છે, આળસથી કરે છે, એકાન્તવાસ માટે ઉત્સુક છે, એવી તેમની પ્રશંસા થાય છે.

“હે બંધુઓ, લોભ અને દ્વેષ, ક્રોધ અને ઉપનાહ (વેર વાળવાની જુદી), મકંપ (સં. વ્રજ=અનાદરજુદી), અને પજાસ (સં. પ્રવાસ*=અયોગ્ય સ્પર્ધા), ઈર્ષ્યા અને માત્સર્ય, માયા અને શંકત્વ, સ્થંભ (કઠોરતા) અને સારંભ (અદેખાઈ), માન અને અતિમાન, મદ અને પ્રમાદ, આ બધા પાપધર્મ છે. અને આ બધાના વિનાશનો મધ્યમ માર્ગ—જેનાથી જ્ઞાનચક્ષુ, ઉપરાજ, અભિજ્ઞા, સંબોધ અને નિર્વાણનો લાભ થાય—એટલે આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ છે. સમ્યક્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્માન્ત (કર્મ), સમ્યક્ આશ્રવ, સમ્યક્ વ્યાયામ (ઉત્સાહ), સમ્યક્ સ્મૃતિ, અને સમ્યક્ સમાધિ, આ જ એ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ છે.”

આ પ્રમાણે આયુધ્યમાન સારિપુત્ર બોલ્યો. પ્રમુદિત મનથી ભિક્ષુઓએ તેનું અભિનંદન કર્યું.

ધર્મદાયાદમુચ્ચ સમાપ્ત

* આ રૂપ ‘મહાન્યુત્પત્તિ’ નામના ગ્રંથ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં મળે છે, પણ સામાન્ય સંસ્કૃત સાધામાં મળતું નથી.

ટીકા

વધિહું અજ ખડ ન હોય એવી જગ્યાએ નાખવું
 જગેશ: બુદ્ધ ભગવાનને અર્પણ કરેહું અન્ન કે પદાર્થ કોઈ પણ બીજા
 પ્રાણીને પચશે નહિ એવી સમજણ હતી. હાલમાં બૌદ્ધ દેશોમાં
 —બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિને ધરેહું અજ કોઈ બૌદ્ધ બિંદુ કે મુદ્રરથ
 મૂકણ કરતા નથી. આ વિચિત્ર રિવાજનું મૂળ ઉપરના વાક્યમાં કે
 આવી જ ભતના જુદાંજુદાં સૂત્રોમાં મળી આવતાં વાક્યોમાં છે
 એમ જણાયો.

વિહારમાં ગયા: વિહાર એટલે ભગવાનનો રહેવાનો
 ખોરો. આજળ જતાં આ શબ્દનો અર્થ બૌદ્ધ મંદિર બની ગયો.
 હાલના વિહાર પ્રાંતમાં એટલે પહેલાંના મગધ દેશમાં ધણા વિહાર
 (બૌદ્ધ મંદિર) હતાં, આથી તે પ્રાંતનું નામ વિહાર પડ્યું.

એકાન્તવાસમાં રહે છે: અહીં એકાન્તવાસમાં એટલે
 જંગલમાં રહેવું એવો અર્થ નથી. મૂળ શબ્દ પચિવેક (પ્રવિવેક)
 છે. ચિત્ એટલે જીવું—પૃથક્—થવું એ ખાતુમાંથી આ શબ્દ બન્યો
 છે. વિવેક બે ભતનો: કાયવિવેક અને ચિત્તવિવેક. સંસારની
 ઉપાધિઓથી દૂર થવું એટલે કાયવિવેક; મનના કલેશોથી મનને દૂર
 રાખવું એટલે ચિત્તવિવેક. હાલ ગુજરાતી ભાષામાં આનો અર્થ સારી
 રીતભાત કે સારાસારવિચાર એવો કરવામાં આવે છે. શરીરની
 ઉપાધિઓથી અને માનસિક કલેશોથી દૂર રહ્યા સિવાય ખરું
 ઠંઠાપણ પ્રાપ્ત થવું નથી. માટે વિવેકનો અર્થ સારાસારવિચાર
 એવો થયો હશે.

બુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ પૂરો થયા પછી તેના ઉપર સારિપુત્રે
 વિસ્તૃત ચર્ચા કર્યાનાં ધણાં ઉદાહરણો અનેક સૂત્રોમાં નજરે પડે છે.
 બુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશનો ખુલાસો કરવાનું સામર્થ્ય સારિપુત્રમાં
 ધણું હતું. માટે તેને હમસેનાપતિ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી
 હતી.

મયા પવતિતં ચર્કં (સેવા તિ મગવા) વમ્મચર્કં અનુત્તરં ।

સારિપુત્તો અનુવસે તિ અનુજાતો તથાગતં ॥

અગવાને સેવ બ્રાહ્મણને કર્યું, “મેં જે ધર્મચર્કની સ્થાપના કરી તેનું અનુપાલન સારિપુત્ર કરે છે; તથાગતની પછી તેની જ યોગ્યતા છે.”

સ્થવિર વગેરે : સ્થવિર એટલે વૃદ્ધ, જેણે ધણાં વરસ સંધમાં વાસ કર્યો હોય તે, મધ્યમ એટલે કેટલાંક વરસ રહેલા, અને નવીન એટલે તાજે જ પ્રવેશ કરેલા. હાલમાં વીસ વરસ સુધી જેણે સંધમાં અવ્યાહત વાસ કર્યો હોય તેને મહાસ્થવિર કહેવામાં આવે છે; દસ વરસ પછી તે સ્થવિર થાય છે, અને સંધમાં પ્રવેશ કર્યાને પાંચ વરસ પછી પૂરાં જેને ન થયાં હોય તે નવ (નવીન) શિષ્ય કહેવાય છે; અને પાંચ અને દસ વરસની અંદરનાને મધ્યમ કહેવામાં આવે છે.

મધ્યમઃ પ્રતિષ્ઠા અથવા તેો આજે અષ્ટાંગિક માર્ગનું વિવરણ ‘બુદ્ધલીલાસારસંમહ’ (ભાગ ૨; પ્રકરણ ૫) અને ‘બુદ્ધ, ધર્મ અને સંધ’ (પ્રતિષ્ઠા ૩)માં આપેલું છે તે જોવું.

ધર્મશાસ્ત્રસુત્રની ટીકા સમાપ્ત

ભયભેરવસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે જાનુસોણિ બ્રાહ્મણ ત્યાં આવ્યો અને ભગવાનને કુશળ સમાચાર પૂછીને એક બાજુએ બેઠો, અને બોલ્યો, “હે ગૌતમ, જે કુલપુત્રો ગૃહત્યાગ કરીને આપનું અનુસરણ કરે છે તે બધાના આપ પ્રમુખ છો, તેમના ઉપર ઉપકાર કરનાર, તેમને ઉપદેશ કરનાર આપ જ છો; અને તેઓ આપનું જ અનુકરણ કરે છે.” ભગવાન બોલ્યા, “હે બ્રાહ્મણ, તારું કહેવું બરાબર છે.”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “દૂર જંગલમાં આવેલા એકાન્ત સ્થળે રહેવું બહુ ફુકર છે. એકાન્તવાસ કઠિન છે. જેમને સમાધિલાભ ન થયો હોય તેમનાં મન તો આવાં સ્થળો જાણે કે લૂંટી જ જાય છે; મનની શાંતિ નષ્ટ કરે છે.”

ભગવાન બોલ્યા, “હે બ્રાહ્મણ, તારું કહેતું બરાબર છે. ન્યારે મને સંબોધ પ્રાપ્ત થયો નહોતો, જે સમયે હું કેવળ બોધિસત્ત્વ જ હતો તે સમયે મારા મનમાં આવો જ વિચાર આવ્યો. ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે જે કોઈ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ પરિશુદ્ધ કાયકર્મોનું આચરણ ન કરતાં અરણ્યમાં રહે છે તે પોતાનાં અપરિશુદ્ધ કાયકર્મોના દોષથી અકુશલ ભયભેરવને આમંત્રે છે. પણ આ દોષ મારામાં નથી; મારાં કાયકર્મો પરિશુદ્ધ છે; પરિશુદ્ધ કાયકર્મોવાળા જે સર્જના (આર્પ) અરણ્યમાં રહે છે તેઓમાંનો હું એક છું, એમ ન્યારે મને જણાયું ત્યારે અરણ્યવાસમાં પણ મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

“બીજા કેટલાક શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ અપરિશુદ્ધ વાકકર્મો હોવા છતાં, અપરિશુદ્ધ મનઃકર્મો હોવા છતાં, અપરિશુદ્ધ આજીવી (ઉપજીવિકા કરનારા) હોવા છતાં અરણ્યમાં રહે છે, અને આ દોષોને લીધે તેઓ ભયભેરવને આમંત્રે છે. પણ મારાં વાકકર્મો, મનઃકર્મો અને આજીવ પરિશુદ્ધ છે; આ કર્મો જેમનાં પરિશુદ્ધ હોય એવા સર્જનામાંનો હું એક છું એવું જણાયા પછી અરણ્યવાસમાં મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

“જે શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ લોભી, કામાસક્ત, પ્રદુષ્ટચિત્ત, આળસુ, બ્રાન્તચિત્ત અને સંશયગ્રસ્ત થઈને અરણ્યમાં રહે છે, તે આ (પાંચ) દોષોને લીધે ભયભેરવને આમંત્રે છે. પણ મારું ચિત્ત કામવિકારોથી અલિપ્ત છે, દ્વેષથી મુક્ત છે (એટલે બધાં પ્રાણીઓ વિષે મારા મનમાં મૈત્રી છે), મારું મન ઉત્સાહપૂર્ણ છે, બ્રાન્ત નથી, અને મારા મનમાંથી બધી

કુશંકાઓ નબ્દ લઈ છે, એમ જ્યારે મને જણાયું, ત્યારે અરણ્યવાસમાં મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

“જે શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ સ્વસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે, ખીકણુ હોય છે, લાલસતકાર વગેરેની ઇચ્છાથી અરણ્યમાં રહે છે, નિરુત્સાહી હોય છે, સ્મૃતિવિહીન હોય છે, વિક્ષિપ્તચિત્ત હોય છે, અને જડ બુદ્ધિવાળા હોય છે, તે આ દોષોને લીધે ભયભેરવને આમંત્રે છે. પણ મારામાં આ દુર્યુષ્ઠો નથી, હું આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી, મને ભય લાગતો નથી, લાલસતકારની વાસના નથી, હું ઉત્સાહપૂર્ણ છું, મારી સ્મૃતિ જગૃત છે, મારું ચિત્ત સમાધાન પામ્યું છે, અને હું પ્રસાવાન છું, આ ગુણોથી યુક્ત એવા જે સંન્યાસી અરણ્યમાં રહે છે તેઓમાનો જ હું એક છું, એમ જ્યારે મને જણાયું ત્યારે અરણ્યમાં વિહાર કરવામાં મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

“આઠમ, ચૌદસ, પૂનમ અને અમાસની રાત્ર (ભયભેરવ માટે) પ્રસિદ્ધ છે. આવી રાત્રે લોકો જે ઉદ્યાનમાં, જે અરણ્યમાં કે જે વૃક્ષો નીચે દેવતાઓને બલિદાન આપે છે, જે સ્થળો અત્યંત ભયંકર છે એમ માને છે, તે જગ્યાએ હું રહેતો; કારણ ભયભેરવ કેવું હોય છે તે જોવાની મારી ખૂબ ઇચ્છા હતી. આવી જગ્યાએ જ્યારે રહેતો ત્યારે કોઈ વાર કોઈ હરણુ ત્યાં આવતું, કોઈ મોર સુકાઈ ગયેલું લાકડું નીચે પાડતો, અથવા તો પવનને લીધે ઝાડનાં પાંદડા હાલતાં, તે વખતે મને લાગતું કે આ જ તે ભયભેરવ છે; અને હું કહેતો, ‘અરે, ભયભેરવની ઇચ્છા રાખીને જ હું અહીં આવ્યો છું. જે સ્થિતિમાં આ ભયભેરવ આવ્યું છે તે સ્થિતિમાં

રહીને જ આ ભયભેરવનો નાશ મારે કરવો છે.’ આવા વિચારથી, જો હું ચાલતો હોઉં ત્યારે આ ભયભેરવ આવતું તો ચાલતાં ચાલતાં જ તેનો હું નાશ કરતો. ત્યાં સુધી હું ઊભો રહેતો નહિ, બેસતો નહિ, અથવા તો પથારીમાં પડતો નહિ. જો હું ઊભો હોઉં ત્યારે ભયભેરવ આવતું તો ઊભા ઊભા જ હું તેનો નાશ કરતો, બેઠો હોઉં ત્યારે આવતું તો બેઠા બેઠા જ હું તેનો નાશ કરતો, અને જો પથારીમાં પડ્યો હોઉં ત્યારે આવતું તો પથારીમાં પડ્યા પડ્યા જ તેનો હું નાશ કરતો.

“કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો એવા છે કે તેઓ રાતને દિવસ સમજે છે ને દિવસને રાત સમજે છે. આ તેમનો મોહ છે એમ હું માનું છું. પણ હું રાતને રાત જ માનું છું અને દિવસને દિવસ જ માનું છું. મોહથી વિયુક્ત, ધણી ભોડોના કંઠ્યાણુને અર્થે અને હિતાર્થે, દેવોના અને મનુષ્યોના સુખને અર્થે આ પ્રાણી ઉત્પન્ન થયો છે એમ જો કોઈ સદ્ગતને કોઈને ઉદ્દેશીને કહેવું હોય તો તે મૂને ઉદ્દેશીને જ કહી શકશે.

“તે પ્રસંગે મારું મન ઉત્સાહથી ભરપૂર હતું, રમૂતિ જગૃત હતી, દેહ શાંત થયો હતો અને ચિત્ત સમાધાન પામ્યું હતું. તે વખતે કામવિકાર અને અકુશલ મનોવૃત્તિઓથી પૃથક્ થઈને સવિતર્ક, સવિચાર વિવેકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિ અને સુખથી યુક્ત એવું પ્રથમ ધ્યાન મેં પ્રાપ્ત કરી લીધું. વિતર્ક અને વિચારોનો ઉપશમ કરીને વિતર્કવિચાર-રહિત, ચિત્તનું સંશોધન કરનારું, સમાધિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિ અને સુખથી યુક્ત એવું બીજું ધ્યાન મેં પ્રાપ્ત કરી

લીધું. પ્રતિના વૈરાગ્યથી હું ઉપેક્ષાવાન બન્યો, સુખનો આસ્વાદ દેહથી લેવા લાગ્યો, જેને આર્થલોકો ઉપેક્ષાવાન, સ્મૃતિમાન અને સુખી કહે છે, તેની તે સ્થિતિનો—તૃતીય ધ્યાનનો—મેં લાભ કરી લીધો. સુખ અને દુઃખનો નાશ કરવાથી અને સામાન્ય તથા હૈર્માનસ્ય પ્રથમ જ નષ્ટ થઈ ગયેલાં હોવાથી સુખદુઃખરહિત, ઉપેક્ષા અને સ્મૃતિથી પરિશુદ્ધ થયેલું ચતુર્થ ધ્યાન પણ મેં પ્રાપ્ત કરી લીધું.

“આ રીતે મારું ચિત્ત પરિશુદ્ધ, સમાહિત, પાપમુક્ત, ક્લેશમુક્ત, મુદ્ધ, કર્મણ્ય અને નિશ્ચલ થયા પછી પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ માટે મેં પ્રયત્ન કર્યો. એક, બે, દસ, વીસ, પચાસ, સો, હજાર, લાખ જન્મ, અનેક કલ્પની અંદરના જન્મો મેં સંભાર્યાં. અમુક જન્મમાં હું અમુક હતો, મારું નામ, ગોત્ર વગેરે આ આ હતું, તે જન્મમાંથી હું આવા આવા જન્મ પામ્યો, ત્યાં પણ કેટલીક વસ્તુઓથી અને સારું કે મારું લાગતું, વગેરે પૂર્વજન્મની વાતો અને સ્પષ્ટ રીતે સાંભરવા લાગી. રાતના પ્રથમ યામમાં અને આ પ્રથમ વિષા પ્રાપ્ત થઈ.

“શરી પ્રાણીનાં મરણ અને ઉત્પત્તિના જ્ઞાન માટે મેં પ્રયત્ન કર્યો. મ્યુત થનારા અને ઉત્પન્ન થનારા, હીન અને પ્રણીત, સુવર્ણ અને કુર્વર્ણ, સુગતિએ જનારા અને દુર્ગતિએ જનારા, કર્મ પ્રમાણે જળ ભોગવનારા પ્રાણીઓ હું દિવ્ય, પરિશુદ્ધ અને અલૌકિક દષ્ટિએ જોવા લાગ્યો. આ પ્રાણી ક્યદુશ્ચરિતને લીધે, વાગ્દુશ્ચરિતને લીધે અને મનોદુશ્ચરિતને લીધે આર્યોને ગાળો લાડતા હોવાથી, ખોટા ઉપર વિશ્વાસ રાખતા હોવાથી મરણોત્તર દુર્ગતિએ—નરકે ગયેલા છે; આ બીજા

પ્રાણીઓ કાચસુચરિતને લીધે, વાકસુચરિતને લીધે અને મનોસુચરિતને લીધે, અને આર્યોને દોષ ન દેતા હોવાથી, સમ્યક્ દષ્ટિએ ચાલતા હોવાથી મરણોત્તર સુગતિએ—સ્વર્ગે ગયેલા છે. આ રીતે દિવ્ય દષ્ટિ વડે હું પ્રાણીઓ સંબંધે બધું જાણુવા લાગ્યો. રાતના મધ્યમ યામમાં અને આ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ.

“ ફરી આસવોના ક્ષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે મેં પ્રયત્ન કર્યો; આ દુઃખ છે એમ મેં યથાર્થ રીતે જાણ્યું; આ તે દુઃખનો જન્મ છે, આ તે દુઃખનો નિરોધ છે, દુઃખ-નિરોધનો માર્ગ આ છે એ મેં યથાર્થ રીતે જાણ્યું. આસવો આ છે, આસવોનો સમુદય આ છે, અને આસવનિરોધનો માર્ગ આ છે એ મેં યથાર્થ રીતે જાણ્યું. આથી કામાસવ, ભવાસવ અને અવિજ્ઞાસવ (અવિજ્ઞાસવ) થી મારું ચિત્ત વિમુક્ત થયું; અને પછી મારું ચિત્ત વિમુક્ત થયું છે, જન્મનો ક્ષય થયો છે અને બ્રહ્મચર્યની પૂર્તિ થઈ છે, કર્તવ્ય પૂરું થયું છે અને હું ફરી જન્મવાનો નથી એ મેં જાણ્યું. રાતના છેલ્લા યામમાં આ છેલ્લી વિદ્યા મને પ્રાપ્ત થઈ.

“ હે બ્રાહ્મણ, તને એમ લાગશે કે આ શ્રમણ ગોતમ હજી અવીતરાગ છે, અવીતદ્વેષ છે અને અવીતમોહ છે (એટલે લોભ, દ્વેષ અને મોહથી મુક્ત થયો નથી), માટે અરણ્યમાં રહે છે. પણ આમ સમજવું મુક્ત નથી. બે કાયદા માટે હું અરણ્યમાં રહું છું: મ.ન દેહને વિશ્રાંતિ મળે છે એ એક કાયદો, અને આ ઉદાહરણથી હું જાગૃતની પેઢીની કાળજી (અનુભવ) ધરાવું છું એ બી.ને કાયદો. ”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “ હે ગોતમ, તરુની ઊપર આપે ધણી અનુકંપા બતાવી છે. અહિં તરુની સંભાળને રાખીને

એવું જ આપનું વર્તન છે. આ આપનો ઉપદેશ લેલો જ મનોહર છે. જેમ કોઈ બિંદુ પાડેલું પાત્ર ચતું કરે, ઢીંચેલી વસ્તુ ઉધાડી કરે, માર્ગ જુલેલાને માર્ગ જતાવે અને દેખતાને પદાર્થ દેખાય એટલા માટે અધારામાં મચ્છાલ સળગાવે, એ રીતે આપે અનેક પર્યાયથી ધર્મોપદેશ કર્યો છે. આ હું આપને શરણે જાઉં છું, આપના ધર્મને અને બિંદુસંધને શરણે જાઉં છું. આજથી યાવજીવન શરણે ગયેલો એવો હું આપનો ઉપાસક છું એમ જાણુને. ”

ભગવદ્વચન સમાપ્ત

ટીકા

અનુરુદ્ધોઽધિ પ્રાણસુ પસેનદિ રાજનો પુરોહિત હતો. રાજ્યે તેને મોટી ભગીર આપી હતી.

રમણીયાનિ જરઘ્માનિ ચત્વ ન રમતી જનો ।

વીતરાગા રમિસ્સન્તિ ન તે કામગવેસિનો ॥

અર્થ: અરુણે રમ્ય છે. ત્યાં સામાન્ય લોકો આનંદ અનુભવતા નથી, પરંતુ વીતરાગ (તૃષ્ણાથી મુક્ત થયેલ) ત્યાં આનંદ અનુભવે છે, કારણકે તેઓ મોજમજ પાછળ પડેલા હોતા નથી.

ધર્મપદની આ ગાથામાં આ સૂત્રનો સારાંશ આપ્યો છે. સામાન્ય માણસને અરુણના એકાન્તવાસથી સુખ થવાને બદલે દુઃખ જ થાય છે; કારણ તેનું ધ્યાન સંસારની ધમાલ પાછળ વધારે લાગેલું હોય છે.

પરિશુલ્લ કાયકર્મ એટલે પ્રાણાયાત, ઘોરી અને વ્યભિચારથી નિવૃત્ત થવું. પરિશુલ્લ વાકકર્મ એટલે ખોટું જોણવું, ચાલી ખાવી, ગાળો કાઢવી, વથા બળાડવું, એ ચાર વાણીના દોષોથી મુક્ત થવું.

પરિશુદ્ધ કાચકર્મ' એટલે પરદ્રવ્યનો અભિલાષ, પરંતુ અનિષ્ઠ ચિંતન અને વાસ્તવિકતા (સારાંશરસાં કર્મોતું, કાનધર્મનું, આળાપની અને સાધુસત્તાની સેવાનું કર્યું ફળ નથી એમ માનવું) આ ત્રણ માનસિક દોષોથી મુક્ત થવું. પરિશુદ્ધ આજીવ એટલે પોતાની ઉપલબ્ધિ માટે અનન્યિત કૃત્યો ન કરવાં, બીજાની ખુશામત ન કરવી અને સીધે રસ્તે પોતાની ઉપલબ્ધિ ચલાવવી. કોઈ માણસને આ ચાર વસ્તુઓની ખાતરી થાય તો તેને વસ્તી કરતાં અરણ્યમાં જ વધારે આનંદ આવે છે. કોઈ શહેરમાં જો આપણે વધારે વખત બાળીએ તો શું જોઈએ બીજું? ચોરી વ્યભિચાર વગેરે ત્યાં ખૂબ જ જોવામાં આવે છે; ખોટું બોલવું, ચાડી ખાવી, બીજાની સંપત્તિને હોહ રાખવા વગેરે પણ ત્યાં ખૂબ જોવામાં આવે છે; સીધે રસ્તે પેટ ભરનારા ત્યાં બહુ જ થોડા નજરે પડે છે. ત્યારે આવી જગ્યાએ જોને આવી વસ્તુઓનો કંઠાણો આવ્યો હોય એવા સંપ્રકૃપનું મન કેમ આનંદ અનુભવે?

અરણ્યમાં જઈને રહ્યા છતાં પણ જો મનનાં આવશ્યોનો નારા ન કરવામાં આવે તો આપણું મન ફરી વિષયવાસનામાં બાજુ થવાનો સંભવ હોય છે. મટિ ભગવાને પરિશુદ્ધ કાચકર્મ, પરિશુદ્ધ વાકકર્મ, પરિશુદ્ધ મનઃકર્મ અને પરિશુદ્ધ આજીવ આ ચાર વસ્તુઓ પછી પાંચ નીવરણોના નારાને સ્થાન આપ્યું છે. પછી આત્મસ્તુતિ ન કરવી, નિર્ભય રહેવું, લાભસત્કારની ઇચ્છા ન રાખવી અને આળસુ ન થવું એ ચાર બાબતો આવે છે; અને છેલ્લે અહ્યાદિ પાંચ ઇદ્રિયો પૈકી અહ્યાને કોરે નાંખીને બાકીની ચાર ઇદ્રિયો બતાવવામાં આવી છે. અહ્યા અહ્યા બાદ કરવાનું કારણ એવું જણાય છે કે અહ્યા વગર તો માણસ અરણ્યવાસ સ્વીકારે જ નહિ. કોઈ ચોર કે કંબી માણસ અરણ્યવાસ સ્વીકારે ખરો પણ તે ધર્મબુદ્ધિથી નહિ. એટલે એ સંબંધે અહ્યાં કર્યું કહેવાપણું નથી. ધાર્મિક મનુષ્યને લેશીને જ આ ઉપદેશ ગણવાનો છે. એટલે ધાર્મિક મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પ્રથમ અહ્યા જગ્યા સિવાય અરણ્યમાં જઈને તે ચિંતન, ધ્યાન કરે એ

સંબંધતાં નથી. અર્થાત્ બ્રહ્મા એ અરણ્યવાસ સેવતા પહેલાંની છે. ત્યાં જ્યાં પછી બાકી ચાર જ ઈંદ્રિયોની સાવના થોડીએ કરવાની રહે છે.

ચાર બ્ધાનો સંબંધે એ દ્વંકમાં જોણીએ તો, મનની એકાગ્રતાના એ ચાર પદ્ધતિયાં છે એમ સમજવું. પ્રથમ બ્ધાનમાં વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ અને એકાગ્રતા એ પાંચ અંગો હોય છે. વિતર્ક એટલે ધ્યેય વસ્તુમાં ચિત્તનો દૃઢ પ્રવેશ, તે વસ્તુની બહાર મનને ન જવા દેનારી મનોવૃત્તિ. વિચાર એ ધ્યેય વસ્તુનું ઉપ-પરીક્ષણ કરનારી મનોવૃત્તિ; પ્રીતિ, માનસિક આનંદ, સુખ—કાંચિક સૌખ્ય—એકાગ્રતાને જ સમાધિ પણ કહે છે. દ્વિતીય બ્ધાનમાં આર્માનાં પહેલાં બે અંગો નથી હોતાં, તૃતીય બ્ધાનમાં પ્રથમ ત્રણ અંગો નથી હોતાં, અને ચોથા બ્ધાનમાં ફક્ત એકાગ્રતા જ બાકી રહે છે. તેની સાથે કૃપેક્ષા અને સ્મૃતિ એ બે મનોવૃત્તિઓ હોય છે. આ ચાર બ્ધાનોનો લાભ થયા પછી થોડી ત્યારપછીની ત્રણ વિદ્યા મેળવવા શક્તિશાળી થાય છે. આ ત્રણ વિદ્યા તે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ, પ્રાણીની સુગતિ અને દુર્ગતિનું જ્ઞાન, અને પોતાના આસરે કેમ નહીં થાય તેનું જ્ઞાન. જગવેદ, ચતુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણ વેદના જ્ઞાનને બ્રાહ્મણ ત્રણ વિદ્યા કહેતા અને આ ત્રણ વિદ્યા જેને જ્ઞાત હોય તેને ત્રૈવિદ્ય કહેતા. (ત્રૈવિદ્યા માં સોમપાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિદ્ધા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે । (ભગવદ્ગીતા) પરંતુ બૌદ્ધ ધર્મમાં ઉપર બતાવેલી ત્રણ વિદ્યાઓ છે અને તે જે પ્રાપ્ત કરે તે તેવિબ્જ (ત્રૈવિદ્ય) કહેવાય છે. (દીધનિકાય ભાગ પહેલો, સુત ૧૩ શ્લોકો.)

આમણની પેઢીની કાળજી ધરાવે છે—એને માટે મૂળ વાક્ય આ પ્રમાણે છે : પચ્છિમં ચ જનતં અનુકંપમાનો. કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ, હલકા લોકો ઉપર અનુમદ કરવાવાળો એવો આનો અર્થ કરેલો છે, પણ તે તદ્દન ખોટો છે એમ અમે માનીએ છીએ. પચ્છિમ્યા જનતા એટલે પાછળથી આવનારી પેઢી એવો આનો સીધો અર્થ છે.

ભગવદ્ગીતાની ટીકા સમાપ્ત

અનંગણુસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં આયુષ્યમાન સારિપુત્ર બિશ્વુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, “હે બધુઓ, કોઈ માણસ પોતાનામાં અંગણુ (પાપ) હોવા છતાં મારામાં અંગણુ છે એવું જાણતો નથી; બીજો અંગણુ હોઈને અંગણુ છે એવું જાણે છે; ત્રીજો અંગણુ ન હોવા છતાં અંગણુ નથી એમ નથી જાણતો; ચોથો અંગણુ ન હોઈને અંગણુ નથી એમ જાણે છે. આ જગતમાં આવી જાતના ચાર મનુષ્યો નજરે પડે છે. આમાં પહેલા બેમાં બીજો શ્રેષ્ઠ છે; અને બીજા બેમાં છેલ્લો શ્રેષ્ઠ છે.” તે પછી મહા-
- મોગ્ગહાન બોલ્યો, “આમ થવાનું કારણ શું?”

સારિપુત્રે જવાબ આપ્યો, “ધારો કે કોઈ ગૃહસ્થ જગતમાંથી એક મલિન થાળી વેચાતી ધાવે અને પછી તેને કચરામાં અથવા તેના ઉપર કચરો ચડે એવી જગ્યામાં મૂકે તો તે શું વધારે મલિન નહિ થાય?” આયુષ્યમાન મહામોગ્ગહાને જવાબ આપ્યો, “હા” ત્યારે સારિપુત્રે ફરી

કહ્યું, “ તે કાંસાની થાળીના જેવી પહેલા મનુષ્યની સ્થિતિ છે. મારામાં અંગણુ છે એમ ન જાણવાને લીધે તે તે અંગણુનો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી અને ઉત્સાહ પણ ધરાવતો નથી; અને તેથી લોભ, દ્વેષ અને મોહથી મુક્ત ન થતાં તે મરી જવાનો. પણ તે જ થાળી જે માલિક ઘેર લાવીને તેને ધસી જીટકીને સાફ કરે ને પછી હમેશાં તેના ઉપયોગ કરે તો તે દિવસે ને દિવસે વધારે સ્વચ્છ નથી થતી શું ? તે રીતે જે માણસ મારામા અંગણુ છે એમ જાણે છે તે તે અંગણુનો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે અને ઉત્સાહ ધરાવે છે; અને એથી કામ, ક્રોધ અને મોહથી મુક્ત થઈને ઇહલોકની યાત્રા પૂરી કરવાનો. માટે આ બેમાં બીજો જ મેદ છે.

“ હવે એમ ધારે કે કોઈ ગૃહસ્થ અત્યંત પરિશુદ્ધ કાંસાની થાળી બજારમાંથી લાવે અને તેને ધૂળ ખાય એવી જગ્યાએ મૂકી રાખે તો તે દિવસે ને દિવસે વધારે મલિન નથી થતી શું ? ”

મહામોગ્ગહાને જવાબ આપ્યો, “ હા.”

આમુખાન સારિપુત્રે ફરી બોલવા માંડ્યું, “ તે જ રીતે જે માણસ પોતાનામાં અંગણુ ન હોવા છતાં, તે નથી એમ નથી જાણતો, તે બાહ્ય રૂપ ઉપર મોહી જાય છે અને કામવિકારનો ભોગ થઈ પડે છે; અને એથી કામક્રોધાદિથી મુક્ત ન થતાં જ મરણ પામે છે. પણ તે જ થાળી જે માલિક ઘેર લાવ્યા પછી ધૂળમાં ન નાખતાં સ્વચ્છ રાખે, તેના ઉપયોગ કરે તો તે દિવસે ને દિવસે વધારે પરિશુદ્ધ નથી થતી શું ? તે રીતે જે મનુષ્ય પોતાનામાં જે અંગણુ નથી એ

નથી એમ જાણે છે, તે શરી બાજુ રૂપ ઉપર મોહ પામતો નથી, અને કામવિકારનો ભોગ નથી થતો; અને આથી કામ, ક્રોધ, મોહથી મુક્ત થઈને ઇહલોકની યાત્રા પૂરી કરે છે. માટે જ્યેષ્ઠનામાં અંગણુ નથી એવા આ બે મનુષ્યોમાં આ છેલ્લો જ શ્રેષ્ઠ છે.”

આમુખ્યાન મહાભોગ્યદ્વાને પૂછ્યું, “આપ આ જે અંગણુની વાત કરો છો એ શું છે?”

સારિપુત્રે જવાબ વાળ્યો, “પ્રાણી ઇન્દ્રિયોનું આ નામ છે. કોઈ ભિક્ષુને એમ લાગે કે મારે હાથે અપરાધ થાય તોપણ બીજા ભિક્ષુઓને તેની જાણ ન થાય તો સારું. પરંતુ તેનો તે અપરાધ બીજા ભિક્ષુઓ જાણે છે, અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માફ લાગે છે. મનની આ વિકૃતિને અંગણુ કહે છે. તેને લાગે છે કે મારા અપરાધ બધા જાણી ગયા તોપણ ભિક્ષુઓ તે સંબંધમાં મને જે પૂછવું હોય તે એકાન્તમાં પૂછે, પણ સંબંધમાં તેની ચર્ચા ન કરે. પણ કોઈકોઈવાર ભિક્ષુઓ તેને સંબંધમાં જ પૂછે છે, અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે ને માફ લાગે છે. મેં અપરાધ કર્યો છતાં ચોખ્ખા ભિક્ષુ જ મને એ સંબંધમાં પૂછે એવી તેની ઇચ્છા હોય છે; પરંતુ તેની સમજણ મુજબનો કોઈ અચોખ્ખા ભિક્ષુ તેને તે અપરાધની બાબતમાં પૂછે છે, અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માફ લાગે છે. તેની ઇચ્છા એવી હોય છે કે શુદ્ધ ભગવાન મને જ પ્રશ્ન પૂછે ને મને જ ઉપદેશ આપે, પણ કોઈવાર એવું બને છે કે શુદ્ધ ભગવાન બીજા કોઈ ભિક્ષુને પ્રશ્ન પૂછીને તેને ઇર્ષ્યાપદેશ આપે છે; આથી તેને સંતાપ

ચાય છે અને માહું લાગે છે. તેને એમ લાગે છે કે મને આગળ રાખીને ખીજા ભિક્ષુઓ ગામમાં ભિક્ષા લેવા જાય; પણ ભિક્ષુઓ ખીજા કોઈને આગળ રાખીને ભિક્ષા લેવા જાય છે; અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ ભિક્ષુની એવી ઇચ્છા થાય છે કે બધે અને જ અત્રાસન, અત્રાદક અને અત્રભિક્ષા મળે, ખીજા ભિક્ષુને આ માન ન મળે; પરંતુ કોઈવાર ખીજા ભિક્ષુને આ માન મળે છે; અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ ભિક્ષુને એવી ઇચ્છા થાય છે કે ભોજનોત્તરદાયકોએ આપેલી ભિક્ષાનું હું જ અનુભોદન કરું. ખીજા ભિક્ષુ ન કરે; પણ કોઈવાર ખીજા ભિક્ષુ આ કામ કરે છે; એથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ ભિક્ષુને લાગે છે કે આરામમાં આવેલા ભિક્ષુઓને હું જ ઉપદેશ આપું, ખીજા કોઈ ન આપે; પણ કોઈ પ્રસંગે ખીજા કોઈ ભિક્ષુ આ કામ કરે છે; અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. તેને એવી ઇચ્છા થાય છે કે આરામમાં આવેલા ભિક્ષુણીઓ, ઉપાસિકા અને ઉપાસિકાઓને હું જ ઉપદેશ આપું; પરંતુ ખીજા કોઈ ભિક્ષુ આ કરે છે; તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ ભિક્ષુને એમ લાગે છે કે ભિક્ષુ, ભિક્ષુણી, ઉપાસિકા અને ઉપાસિકાઓ મારી જ સ્તુતિ કરે, મારી જ પૂજા કરે, મને જ માન આપે; પરંતુ આમ ન થવાથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ ભિક્ષુને એમ લાગે છે કે મને જ ઉત્તમ ચીવરો, ઉત્તમ પિંડપાત (અન્ન), ઉત્તમ વસતિસ્થાન, અને ઉત્તમ ઔષધોપયોગી પદાર્થોનો લાભ થાય, ખીજા કોઈને એ ન થાય; પણ તેની ઇચ્છા મુજબ

આમ નથી બનતું; તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માફ લાગે છે. આ સંતાપ અને વિપાદ એને જ અંગણ કહે છે.

“જે ભિક્ષુના અંતઃકરણમાંથી આવી પાપકારક, અકુશળ ઇચ્છાઓ નષ્ટ થઈ નથી તે અરણ્યવાસ સેવે, ભિક્ષા ઉપર જ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે, રસ્તામાંથી ચીથરાં એકઠાં કરીને તેનું ચીવર બનાવીને ધારણ કરે તોપણ તેના સમ્રાજ્યચારીઓ તેનાં ગુણગાન કરતા નથી, તેના સત્કાર કરતા નથી, તેને માન આપતા નથી. આમ થવાનું કારણ શું? કારણ કે, તેના મનમાંથી અઘાપિ પાપકારક અકુશલ વાસના નષ્ટ થઈ દેખાતી નથી. કોઈ માણસ એક સ્વચ્છ અને સુંદર કાંસાની થાળીમાં ભરી ગયેલા સર્પનું, ફૂતરાનું અથવા મનુષ્યનું સડી ગયેલું માંસ રાખે છે, અને તેને તેવી જ બીજી થાળીથી ઢાકીને બગ્ગરમાં લઈ જાય તેને જોઈને ત્યાંના લોકો તેને કહે કે, અરે, આવી સરસ એવી કઈ વસ્તુ તમે લઈ જાઓ છો? પછી તેઓ તે પદાર્થ થાળી ઉઘાડીને જુએ અને તે તરફ જોઈને તેમને અત્યંત ધૂણા ઉત્પન્ન થાય. જુખ્યા માણસને પણ તે પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છા નહિ થાય તો પછી જમી રહેલા માણસનું તો શું પૂછવું? આ રીતે આ ભિક્ષુ અરણ્યવાસ સેવવાનો, ભિક્ષા ઉપર નિર્વાહ ચલાવવાનો કે ચીથરાનાં ચીવર ધારણ કરવાનો ડોળ કરે તોપણ તેના મનમાંની પાપવાસનાઓ જોઈને સમ્રાજ્યચારીને તેની ધૂણા આવ્યા વગર રહેતી નથી.

“પણ જેના અંતઃકરણમાંથી આ પાપવાસનાઓ નષ્ટ થઈ હોય છે, તે સમ્રાજ્યચારીઓનો પૂજ્ય થાય છે. કોઈ માણસ સ્વચ્છ થાળીમાં ઉત્તમ પકવાન મૂકી તેને સ્વચ્છ

એવા બીજા શાળીથી લાંકીને બળરમાં થઇને લઈ જાય ત્યારે તેને ત્યાંના લોકો પૂછે કે, આ ઉત્તમ પદાર્થ શું છે? તેઓ તે પદાર્થ ઉઘાડીને જુએ ને તે પદાર્થ જોઈને તેમને આનંદ થાય. ખાઈને ધરાયેલા માણસને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થાય તો પછી જૂખ્યા માણસનું શું પૂછવું? તે રીતે જે બિહુની વાસનાઓ નષ્ટ થઈ હોય તે ગામની પાસે રહેતો હોય, જમવા માટે બીજાનું આમંત્રણ સ્વીકારતો હોય, કે ગૃહસ્થોએ આપેલાં ચીવર ધારણ કરતો હોય તોપણ સમજાયારીઓ તેને પૂજ્ય માને છે.”

આયુષ્માન મહાભોગ્યદાને કહ્યું, “ મને અહીં એક વાતનું સ્મરણ થાય છે. એકવાર હું રાજગૃહમાં રહેતો હતો. ત્યાં સવારના પહોરમાં ભિક્ષા માટે હું ફરતો હતો ત્યારે સામીતિ નામનો યાનકાર (રથ બનાવવાવાળો) રથની નેમિને રંદાથી ધસીને તૈયાર કરતો હતો. પંડુપુત્ર આજીવક (આજીવક પંથનો અમણ), જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં યાનકાર હતો તે, ત્યાં પાસે જ બિભો હતો. સામીતિ અમુક જગ્યાએ છોલીને સાફ કરે એવા વિચાર પંડુપુત્ર આજીવક જેમજેમ કરતો જતો હતો તેમતેમ સામીતિ તેના વિચારને અનુસાર તે તે જગ્યાએ છોલીને સાફ કરતો હતો. ત્યારે તે આજીવકે સામીતિને કહ્યું, જાણે કે, ‘તું મારું મન ઓળખીને જ આ નેમિ છોલીને સાફ કરે છે.’ હે આયુષ્માન સારિપુત્ર, આપ પણ, જે બિહુઓ ચઠે, માયાવી, વિદ્યાન્ત-મિત્ત, ચપલ, મુખર, ઇન્દ્રિયો ઉપર જેને કાબૂ નથી એવા, જાત્રા ન રહેનારા, અમણધર્મમાં જેમને આસ્થા ન હોય એવા, શુદ્ધ બળવાને ઠરાવેલા નિયમો માટે જેમને અત્યંત

આદર ન હોય એવા, ધણી વસ્તુઓને પાસે રાખનાર, નિરુત્સાહી, આળસમાં અપ્રણી, એકાન્તવાસમાં પછાત, આળસુ, સ્મૃતિવિહીન, જગૃતિવિહીન, વિક્ષિપ્તચિત્ત, અને જડમૂઢ હોય તેમના એ દોષો આ ઉપદેશથી ધસીને સાફ કરે છે. જે ભિક્ષુઓ આ દોષોથી મુક્ત છે તેઓ જાણે કે આપના ઉપદેશનું પાન જ કરે છે. તેઓ કહે છે કે આયુષ્માન સારિપુત્ર સજ્જનચારીઓને અકુશલથી મુક્ત કરીને કુશલ તરફ વાળે છે. કોઈ મુંઢર દેખાવાની ઇચ્છા રાખવાવાળી સ્ત્રી કે કોઈ પુરુષ, સ્નાન કર્યા પછી મોગરાનાં કે જાંઘનાં ફૂલોની તૈયાર કરેલી માળા મળતાં તે બન્ને હાથે લઈને માથા ઉપર મૂકે, તે પ્રમાણે આપનો આ ઉપદેશ જે સર્જન ભિક્ષુઓ હશે તે ધારણ કરશે.”

આ પ્રમાણે તે બન્ને મહાપુરુષો પરસ્પરનાં સુભાષિતોનું અભિનંદન કરતા હતા.

અનંબલ્લુચુતસમાપ્ત

ટીકા

આ સૂત્રમાં મહામોગ્ગલ્લાને આપેલી સામીતિ જ્ઞાનકારની ઉપમા પ્રસ્તુત વિષયમાં બરાબર બંધબેસતી આવતી નથી, એમ પ્રથમ દષ્ટિએ લાગી જવાનો સંભવ છે. પરંતુ અમારા મત મુજબ આ ઉપમાને આ રીતે બંધબેસતી કરી શકાયઃ સામીતિની ટુલના સારિપુત્રની સાથે કરવી એ તો સ્પષ્ટ જ છે, અને આશ્ચર્યકની ટુલના બે મહામોગ્ગલ્લાનની સાથે કરીએ તો આખી ઉપમા બરાબર બંધબેસતી આવી જાય છે. સારિપુત્ર સજ્જનચારીઓના અમુક અમુક માનસિક દોષો ધસી નાંખે, એવા વિચાર જેમજેમ મહામોગ્ગલ્લાન કરતાં જ્યાં તેમતેમ સારિપુત્ર તે તે દોષો વિરુદ્ધ બાળણ કરતા હતા,

અનંબલ્લુચુતની ટીકા સમાપ્ત

આકુંબેચ્ચતુર

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જોતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ, શીલસંપન્ન બનો, પ્રાતિભોક્ષસંપન્ન બનો, પ્રાતિભોક્ષને અનુસરીને તમારી ઇદ્રિયોનું દમન કરો, આચાર અને ગ્રામ્યરથી સંપન્ન થાઓ, નાના નાના દોષોમા પશુ ભય જુઓ, અને શિક્ષાપદો સંબંધે જે કંઈ શીખવાનું હોય તે સારી રીતે શીખો. જે ભિક્ષુને હું સખ્ખઅચારી ભિક્ષુને પ્રિય થાઉં, પૂજ્ય થાઉં એમ લાગતું હોય; જેને ચીવર, પિંડપાત, રહેવાની જગ્યા, અને ઔષધો-પયોગી પદાર્થોનો (સુખપૂર્વક) લાભ થાય એવી ઇચ્છા હોય; પોતાના દાયકાએ આપેલું દાન ફલરૂપ થાય, શાયદાકારક બને એવી જેની ઇચ્છા હોય; પોતાનાં મૃત સજાવહાલાં જે આપણને સંભારે તેને આપણુથી સુખ થાય એવી જેની ઇચ્છા હોય; હું અસમાધાન સહન કરું, અસમાધાનને સ્વાધીન ન થાઉં, મનમા ઉદ્દભવેલ અસમાધાનનો પરાજય કરું, એવી જેની ઇચ્છા હોય; હું ભયભેરવ ઉપર જય મેળવું, મારા ઉપર ભયભેરવ જય ન મેળવે, ઉત્પન્ન થયેલ ભયભેરવનો હું પરાજય કરું, એવી જેની ઇચ્છા હોય; મને

ચાર ધ્યાનની સુખેથી પ્રાપ્તિ થાય, એવી જેની ઇચ્છા હોય; ચાર અરૂપાવચર સમાપત્તિની પ્રાપ્તિ થાય, એવી જેની ઇચ્છા હોય; ત્રણ સંયોજનોનો ક્ષય કરીને હું સોતાપત્ર થાઉં, અને તેનાથી દુર્ગતિને ન પામું, સંયોધિપરાયણ થાઉં, એવી જેની ઇચ્છા હોય; ત્રણ સંયોજનોનો ક્ષય કરીને અને કામ, ક્રોધ, મોહને ક્ષીણ કરીને હું સકદાગામી થાઉં, એવી જેની ઇચ્છા હોય; ઇન્દ્રિયલોકગામી પાંચ સંયોજનો નષ્ટ કરીને ઊર્ધ્વલોકમાં જાઉં, અને આ લોકમાં પાછો ન ફરતાં ત્યાં જ મને મોક્ષ મળે (અનાગામી થાઉં) એવી જેની ઇચ્છા હોય; નાના પ્રકારની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી લઉં, મારા જેવા ધણા દેહનિર્માણ કરું, પ્રગટ થાઉં, અંતર્ધાન પામું, બીંતમાં થઈને, તટમાં થઈને, પર્વતમાં થઈને અપ્રતિહત થાઉં જાણે કે ખુલ્લી દવામાં થઈને જતા હોઈએ, પાણીમાં ડૂબકી મારતા હોઈએ એવી રીતે જમીનમાં ડૂબકી મારું, આકાશમાં આસન વાળીને પક્ષીઓની જેમ ગમન કરું, ચંદ્રસૂર્યને દાયેથી સ્પર્શ કરું, જ્ઞાનલોક સુધી મારી ગતિ અવ્યાહત થાય, એવી જેની ઇચ્છા હોય; હું દિવ્ય કાનથી દેવલોકના અને મનુષ્યલોકના, દૂરના અને પાસેના શબ્દો સાંભળું, એવી જેની ઇચ્છા હોય; બીજાના મનમાં શું ચાલી રહ્યું છે એ જાણવાની જેની ઇચ્છા હોય; પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરવાની જેની ઇચ્છા હોય; દિવ્ય ચક્ષુથી પ્રાણીઓની ગતિ જાણવાની જેની ઇચ્છા હોય; સર્વ આસવોનો ક્ષય કરીને આ જન્મમાં જ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી લેવાની જેની ઇચ્છા હોય; તેણે શીલનું ધરાધર પાલન કરવું, સમાધનું અવલંબન કરવું, પ્રજાસંપત્ત જનવું અને એકાન્તવાસના સેવનની તત્પરતા રાખવી,

“હે બિહુઓ, શીલસંપન્ન બનો, પ્રાતિભોક્ષસંપન્ન બનો. પ્રાતિભોક્ષને અનુસરીને તમારી ઇદ્રિયોનું દમન કરો, આચાર અને ગોચરથી સંપન્ન થાઓ, નાના નાના દોષોમાં પણ ભય જુઓ, અને શિક્ષાપટ્ટો સંબંધે જે કંઈ શીખવાનું હોય તે બરાબર શીખો, એમ મેં જે તમને કહ્યું તે આ જ ઉદ્દેશથી કહ્યું છે.”

આ પ્રમાણે ભગવાન બોલ્યા. તે બિહુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનનું અભિનંદન કર્યું.

આકાંગેયમુત્તસમાપ્ત

ટીકા

આ સૂત્રનો સાર એ છે કે જ્યાં કુશળ ધર્મનું મૂળ શીલ છે એમ જાણવું. જે માણસમાં શીલ ન હોય તો તે માણસ ધર્મને અનુસરીને પોતાની કલ્પિત સાધે એ અસંભવિત છે. શીલ ધર્મનો પાયો છે.

પ્રાતિભોક્ષ (પા૦-પાતિમોક્ષ)—નામનું એક પુસ્તક છે. આ પુસ્તકમાં બિહુ અને બિહુણીઓને પાળવાના નિયમો આપેલા છે.

.. **આચાર** એટલે વહીલ માણસો સાથે, સભામાં, નદીના કાંઠા ઉપર અને અન્ય જગ્યાએ સભ્યતાથી વર્તવું તે.

ગોચર એટલે જે જગ્યાએ વેશ્યા ન રહેતી હોય, દારૂની દુકાન ન હોય, ગાળો બાંઠનારા લોકો ન હોય એવી વસ્તી. આવી જગ્યાએ જ બિહુએ બિહુ માટે જવું. ખરાબ વસ્તીમાં બિહુએ બિહુ લેવા ફરવું નહિ. સારો આચાર અને સારો ગોચર સાચવનારા બિહુને **આચારગોચરસંપન્ન** કહે છે.

નાના નાના દોષોમાં લાય જોવો—આના સંબંધે ધરમપદમાં એક આવી જાતની ગાથા છે:

માપ્યમઝ્મેષ પાપસ્સ ન મં તં આગમિસ્સતિ ।

ઉદર્ધિદુનિપાતેન ઉદકુંભો પિ પૂરતિ ।

પૂરતિ ચાલો પાપસ્સ થોકથોકં પિ આચિનં ॥

અર્થ : તેનો દોષ મારા ઉપર શું આવે, એમ જાણી નાના એવા પાપની પણ અવગણના કરવી નહિ. કારણ કે, ટીપેટીપે થોડા પણ બરાઈ જાય છે; અને મૂખ માણસ ચોડાચોડા પાપથી પૂર્ણ પાપી બને છે.

શિક્ષાપદોક્ત'એ'ધે વગેરે—ભગવાને જે નિયમ કર્યા હોય તેનો વિષયસિ ન કરતા અથવા તો તેનો કંઈ જુદો જ અર્થ કાઢવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં સીધી રીતે શુદ્ધ અંતઃકરણથી તેને અનુસરવું એને જ, જે કંઈ શીખવાનું હોય તે સારી રીતે શીખે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

પોતાના સજ્જનચારીઓને વહાલા થવાથી માંડીને તે ઠેક નિર્વાણના પગથિયા સુધીમા કોઈ પણ સદ્વસ્તુની ઇચ્છા હિત્તુ રાખતો હોય તો તેણે શીલ, સમાધિ, પ્રજ્ઞા અને એકાન્તવાસ, આ ચાર વસ્તુઓનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. દરેક વસ્તુ પછી આ ચારે વસ્તુઓનો ઉલ્લેખ મૂળ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ વિસ્તાર થવાના લયથી અમે ફક્ત છેલ્લે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

શ્રુત જ્ઞાતકેને પોતાના સદાચરણથી સુખ થાય છે એવી કલ્પના હતી. તે જ મુજબ પોતાના પુણ્યનું ફળ હાથકેને મળે છે એવી સમજણ છે.

ત્રણ સંયોજનોનો ક્ષય કરવાથી મનુષ્ય સોતાપણ (સ્તોતઞ્જાપણ) થાય છે. સંક્રાયદિક્કિ (જેડ આત્મા ઉપર વિશ્વાસ), ચિચ્ચિકિચ્ચા (શુદ્ધધર્મસંબંધે કુશંકા), સીલ્લબ્બતપરામાસો (મત, ઉપવાસ વગેરે પર વિશ્વાસ) એ આ ત્રણ સંયોજનો છે.

પાંચ સંયોજનો (પંચ ઓરમાગિયાનિ સંયોજનાનિ)—
ઉપર બતાવેલાં ત્રણ સંયોજનો અને કામરૂઝ (કામવાસના) અને
પરિધ (ક્રોધ) એ બે મળીને પાંચ. આ પાંચ સંયોજનને (બંધનોને)
હીંમે મનુષ્ય ફરી પાછો હલલોકમાં આવે છે. પણ આ સંયોજનનો
હાય ક્યાં પછી તે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. અને ત્યાં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત
કરી લે છે.

આ પછી બતાવેલી તે ૭ અભિપ્રાયો છે. તેમનાં પાલી
નામો અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:—ઈદિધવિધં, દિઠ્ઠમસેત્તં,
પરચિત્તવિભાવનં, પુછએનિવાસાનુસ્સતિ, દિઠ્ઠમચકપ્પુ અને
આસવકમયમાણુ,

આક'એમ્મસુત્તની ટીકા સમાપ્ત

વત્વથૂપમસુત્ર

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તી પાસેના નેતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા, ત્યારે તે બિશ્નુએને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે બિશ્નુઓ, કોઈ રંગારો મેલું થયેલું વસ્ત્ર રંગવા લાગે તો તે સારી રીતે રંગી શકાતું નથી. કારણકે તે મૂળમાં જ મલિન થયેલું હોવાથી તેના ઉપર રંગ ખરાબર ચડતો નથી. તે પ્રમાણે ચિત્ત (પાપવાસનાઓથી) ક્ષિપ્ત થયું હોય, તો (સદ્ગુણોની તેના ઉપર કશી અસર ન થવાને લીધે) તે દુર્ગતિને જ પામવાનું. પણ કોઈ સ્વચ્છ વસ્ત્રને જે રંગવામાં આવે તો તેના ઉપર રંગ ખરાબર ઊઘડે છે. તે પ્રમાણે જે ચિત્ત પરિશુદ્ધ હોય તો (તેના ઉપર સદ્ગુણોની અસર થઈ હોવાને લીધે) મનુષ્ય મુગતિ પામે છે.

“હે બિશ્નુઓ, અભિધ્યા (પરદ્રવ્યાસક્રિત), વ્યાપાદ (દેષ), ઉપનાહ (વેર લેવાની શુદ્ધિ), મક્રખ (અનાદરશુદ્ધિ), પળાસ (સ્પર્ધા), ઈર્ષ્યા, માત્સર્ય, માયા, શંકતા, સ્તંભ (કઠોરતા),

સારંભ (અદેખાઈ), માન, અતિમાન, મદ, અને પ્રમાદ એ ચિત્તના ઉપકલેશો છે. આ ચિત્તના ઉપકલેશો છે એમ જાણીને ભિક્ષુ તેમનો ત્યાગ કરે છે. બુદ્ધ ભગવાન ઉપર તેની જ્ઞાનપૂર્ણ આસ્થા બેસે છે; ‘તે ભગવાન અર્હન, સમ્યક્-સંબુદ્ધ, વિદ્યાચરણસંપન્ન, સુગત, લોકવિદ, પુરુષદમ્યોનો શ્રેષ્ઠ સારથિ, અને દેવમનુષ્યનો શાસ્તા છે, એમ તે જાણે છે. ધર્મ ઉપર તેની જ્ઞાનપૂર્ણ આસ્થા બેસે છે; ભગવાને ઉત્તમ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે, ખરા તત્ત્વજ્ઞાનથી તેનો લાભ થાય છે, તે અકાલ ક્ષણ દેનારો છે, તેના સંબંધમાં ‘આવો અને જુઓ’ એમ કહી શકાશે (એટલે તે ઢાકેલો નથી), તે અપનાવાયોગ્ય છે, અને સુરોએ પોતાના અંતઃકરણમાં બોધ કરી લેવા યોગ્ય છે, એમ તે સમજે છે, સંધ ઉપર તેની જ્ઞાનપૂર્ણ આસ્થા બેસે છે; ભગવાનનો આવકસંધ સારા માર્ગે ચાલનારો છે, સીધા માર્ગે ચાલનારો છે, ન્યાય માર્ગે ચાલનારો છે અને સમીચીન માર્ગે ચાલનારો છે, આ સંધમાં ચાર જોડીઓ એટલે આઠ પુદ્ગલ (વ્યક્તિઓ) છે, ભગવાનનો આ આવકસંધ પૂજ્ય છે, મહાંમાનગીરી સ્વીકારવા યોગ્ય છે, દક્ષિણા આપવા જેવો છે અને અંજલિ કરવા યોગ્ય છે, આ લોકો માટે ઉત્તમ પુણ્યક્ષેત્ર છે, એમ તે જાણે છે.

“આ ભિક્ષુનું કિલ્મિષ નષ્ટ થયેલું હોવાને લીધે બુદ્ધ, ધર્મ અને સંધ ઉપર તેની શ્રદ્ધાપૂર્ણ આસ્થા બેસે છે અને તેને લીધે તેને ધાર્મિક જ્ઞાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનંદને લીધે પ્રતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રીતિને લીધે શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, શાંતિને લીધે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને સુખને લીધે તેને ચિત્તની સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

“એવા ગુણ જે બિહુમાં હોય તે જે સુગ્રાસ અન ખાય તોપણ તેનાથી તેને અંતરાય થતો નથી. જેમ મેહું વસ્ત્ર નિર્મળ પાણીથી સ્વચ્છ થાય છે અથવા તો સોતું કુલ્હીમાં નાંખવાથી સ્વચ્છ થાય છે, તેમ આ બિહુ સ્વચ્છ થયેલો હોય છે, અને તેથી જ સુગ્રાસ અન પણ તેને અંતરાય કરી શકતું નથી.

“તે મૈત્રીપૂર્ણ ચિત્તથી દશે દિશા ભરી મૂકે છે, કરુણાપૂર્ણ ચિત્તથી, મુદિતાપૂર્ણ ચિત્તથી, અને ઉપેક્ષાપૂર્ણ ચિત્તથી દશે દિશાઓ ભરી મૂકે છે; તેના ચિત્તમા વેર અને દ્વેષનો લવલેશ પણ રહેતો નથી. પણ આ કરતા પણ ઊંચું પગથિયું છે, આ ઉત્તમ મનોભાવનામાંથી પણ આપણે મુક્ત થવાનું છે એ તે જાણે છે. આથી કામાસવ, લવાસવ અને અવિદ્યાસવ એ ત્રણે આસવોથી તેનું ચિત્ત વિમુક્ત થાય છે, વિમુક્ત થયા પછી મારું ચિત્ત વિમુક્ત થયું છે એમ તે જાણે છે. આ રીતે તેના પુનર્જન્મનો ક્ષય થાય છે, બ્રહ્મચર્ય પૂર્ણ થાય છે, તે કૃતકૃત્ય બને છે, અને ફરી ઇલ્લોલોકમાં જન્મ લેવાનો નથી, એમ જાણે છે. આ બિહુને અંતરંગ-સ્નાનથી સ્નાત (સ્નાન કરેલો) એમ કહે છે.”

આ વખતે સુંદરિકે ભારદ્વાજ નામનો એક માણસ ભગવાન પાસે બેઠેલો હતો. તે બોલ્યો, “હે ભગવન્ ગોતમ, આપ બાહુકા નદીમાં સ્નાન કરવા જાઓ છો?” ભગવાને પૂછ્યું, “હે બ્રાહ્મણ, બાહુકા નદીનો શું ઉપયોગ છે?” બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “લેકો બાહુકા નદીને પવિત્ર માને છે. ત્યાં પોતાનાં પાપો ધોવા માટે બધા લોકો જાય છે,”

ભગવાન બોલ્યા, “બાહુકા, અધિકક્ર, ગયા, સુંદરિકા, સરસ્વતી, પ્રયાગ અને બાહુમતી નદી, એ જગ્યાઓએ કોઈ મૂર્ખ માણસ રોજ જાય તોપણ તે શુદ્ધ થવાનો નથી. જે બધા સાથે વેર કરનારો પાપી માણસ હોય છે તેને સુંદરિકા નદી, પ્રયાગ કે બાહુકા નદી શું કરી શકવાનાં છે? તેને આ (ક્ષેત્રો) શુદ્ધ કરી શકવાનાં નથી. જે શુદ્ધ છે તેને તો રોજ દૃશ્ય નક્ષત્ર છે, તેને તો રોજ ઉપોસથ છે, અને તેના હાથે હાથેનાં વ્રત થયા જ કરે છે. હે બ્રાહ્મણ, તું આ ધર્મમાં જ સ્નાન કર, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પ્રેમ કર. જે તું ખોટું નહિ બોલે, પ્રાણુધાત નહિ કરે, અદત્તનું આદાન (ચોરી) નહિ કરે, શ્રદ્ધાળુ થઈશ, અને માત્સર્યથી દૂર રહીશ, તો ગયા જવાથી તું વધારે શું કરવાનો છે? કોઈ એક કૂવો પણ તારે માટે તો ગયા જેટલો જ થશે.”

આમ કહી પછી સુંદરિક ભારદ્વાજ બોલ્યો: “આપનો ઉપદેશ ખૂબ મનોહર છે. જેમ ઊંધુ વાસણ ચતું કરવામાં આવે, ઢાંકેલી વસ્તુ ઉઘાડવામાં આવે, માર્ગ બૂલેલાને માર્ગ બતાવવામાં આવે, અથવા દેખતા માણસને વસ્તુઓ નજર આવે માટે અંધારામાં મશાલ સળગાવવામાં આવે, એવી રીતે અનેક રીતે આપે ઉપદેશ કર્યો છે. આ હું આપને, ધર્મને અને ભિક્ષુસંધને શરણે જાઉં છું. મને આપ પ્રવ્રજ્યા અને ઉપસંપદા આપો.”

સુંદરિક ભારદ્વાજની ઇચ્છા મુજબ ભગવાને તેને પ્રવ્રજ્યા અને ઉપસંપદા આપી. ઉપસંપદા પ્રાપ્ત થયા પછી થોડા જ કાળમાં ભારદ્વાજે એકાન્તવાસનું સેવન કરીને મહા-પ્રયત્નથી, જેને માટે-કુલપુત્રો ધર છોડી પ્રવ્રજ્યા-ધારણ કરે

છે એ બ્રહ્મચર્યનું પર્યવસાન સ્વતા મેળવ્યું; પોતાના પુન-
ર્જન્મનો હાથ થયો છે, બ્રહ્મચર્ય પૂર્ણ થયું, પોતે કૃતકૃત્ય
થયો છે, અને હવે આલોકમાં તેને ફરી આવવાનું નથી, એમ
તેણે જાણ્યું. તે અર્હન્તો પૈકી એક અર્હન્ત થયો.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સમાપ્ત

ટીકા

બુદ્ધ, ધર્મ અને સંધનું સ્મરણ કરવાની એ પદ્ધતિ આ
સૂત્રમાં બતાવવામાં આવી છે તેના ઉલ્લેખ અનેક સૂત્રોમાં આવે છે.
બુદ્ધધર્માચાર્યે વિસુક્ષિમગ્ગ ગ્રંથમાં બુદ્ધાનુસ્સતિ, ધર્માનુસ્સતિ, અને
સંધાનુસ્સતિ એ મહાજા નીચે આ પદ્ધતિ ઉપર વિસ્તારથી ટીકા
કરી છે. ભાવિક લોકો પાલી શાસ્ત્રોમાં જ બુદ્ધ, ધર્મ અને સંધનું
સ્મરણ કરે છે એટલે મૂળ શાસ્ત્ર જ અમે અહીં આપીએ છીએ.

બુદ્ધાનુસ્સતિ—ઇતિ પિ સો મગવા અરહં સમ્માસંબુદ્ધો
વિજ્ઞાવરણસંપન્નો સુગતો લોકવિદ્ અનુતરો પુરિસદમ્મસારથિ સત્થા
દેવમનુસ્સાનં બુદ્ધો મગવા તિ ॥

ધર્માનુસ્સતિ—સ્વાક્ષાતો મગવત્તા ધમ્મો સંદિટ્ઠિકો
અકાલિકો અદિપત્તિકો ઓપનયિકો વચસં વેદિતવ્વો વિઞ્ઞૂહી તિ ॥

સંધાનુસ્સતિ—સુપટિપન્નો મગવતો સાવકસંધો વજુપટિ-
વન્નો મગવતો સાવકસંધો માયપટિપન્નો મગવતો સાવકસંધો સામીચિ-
પટિપન્નો મગવતો સાવકસંધો ચદિદં ચત્તારિ પુરિસબુગાનિ અદ્ધુપુરિસ-
પુમસા એસ મગવતો સવકસંધો જાહુનેય્થો, પાહુનેય્થો, દક્ષિણેય્થો
મંજલિકરણીયો અનુતરં પુઠ્ઠપચ્છેસં લોકસ્સા તિ ॥

ઝેરી, કંકણ, કુદિતા અને ઉપેક્ષા એ ચાર ભાવનાઓને બ્રહ્મવિહાર કહે છે. આનો વિસ્તાર વિશ્વજિમાર્ગમાં કરેલો છે. આ મહાસાધનાઓ આપણે સાધીએ તોપણ તેમાં આસક્ત થવું છટ નથી. સર્વ પાપથી દૂર રહેવું, બધી પુણ્યપ્રદ ભાવનાઓ બરાબર સાધી લેવી, પણ તેમાં આસક્ત ન થવું એ જ નિર્વાણસ્થિતિ છે. એટલે આ સૂત્રમાં આવી ઉત્તમ મનોભાવનાઓમાંથી પણ આપણે મુક્ત થવાનું છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

જે લોકો અંતરંગ સ્નાનથી શુદ્ધ ન થતાં બાહ્ય સ્નાનથી પોતાનાં પાપો ધોઈ નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે મૂર્ખ છે એ વિચાર-પરપરા અભ્યાસના સાધુસંતોના શ્રેણીમાં પણ નજરે પડે છે. સત દુઃખરામ કહે છે :

બાલી સિંહસ્થ પર્વણી । ન્હામ્યા મટા કાલી ઘણી ॥ ૧ ॥
 અંતરીં પાપાધ્યા કોઢી । ચરિચરિ બોહિ ઢોઈ દાઢી ॥ ૨ ॥
 બોહિલેં તેં નિષાલેં । કાય પાલટિલેં સાંગ બહિલેં ॥ ૩ ॥ પાપ
 ગેલયાલી કાય જૂળ । નાહોં પાલટલે અવજૂળ ॥ ૪ ॥

શમશાસ સ્વામી કહે છે :

એસેં કેસેં રે સોંબલેં । શિવતાં હોતસે ઓંબલેં ॥ સ્નાનસંખ્યા
 ટીલે માલ્યા । પોટીં કોધાચા ઉમાલ્યા ॥ નિત્ય દંઢિતોસિ દેહ ।
 પરિકીટેના સંદેહ ॥

સાધુ કબીર કહે છે :

તીરથ ગયે સો તીન જન, નિત વંચલ મન ચૌર ॥ એકો
 પાપ ન કાટિયા, જાદે દશમન ઔર ॥ ૧ ॥ તીરથ ગયે તે બહિ
 મુયે, જૂલે પાની ન્હાય ॥ કહ કબીર સંતોં સુનો, રાક્ષસ હૈ
 પછિતાય ॥ ૨ ॥ તીરથ હૈ વિષ વેલરી, રહી યુગન યુગ છાય ।
 કબીર ન મૂલ નિકન્દિયા કોન હલાહલ લાય ॥ ૩ ॥

સસ્ત્રેખમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી
 |સેના જેતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા.
 ત્યારે આયુષ્માન મહાયુન્દ સાયંકાળે ભગવાન પાસે જઈને
 તેમને વંદન કરીને એક બાજુએ બેઠો અને બોલ્યો,
 “ભદ્રન્ત, આત્માના સંબંધે અને વિશ્વસંબંધે લોકમાં જે
 વિવિધ દષ્ટિઓ છે તે દષ્ટિનો આદિકારણના વિચારથી નાશ
 થાય છે?”

ભગવાન.બોલ્યા, “આ દષ્ટિઓ જ્યાં (મનમાં) ઉત્પન્ન
 થાય છે, તે સ્થાન મારું નથી, તે મારો આત્મા નથી,
 એમ જે યથાર્થતા જાણે છે, તેની આ બધી દષ્ટિઓ
 વિલય પામે છે.

“હે યુન્દ, કોઈ ભિક્ષુ કામવાસનાઓથી અને અકુશલ
 વિચારોથી દૂર થઈને નિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ અને મુખથી
 મુક્ત એવું પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે; અને હું સસ્ત્રેખથી
 (સાધુવૃત્તિથી) વર્તું છું, એમ તે માને છે. પરંતુ આને
 આયધર્મમાં સસ્ત્રેખ કહેતા નથી; ઇહલોકમાં મુખપૂર્વક રહેવું

એમ જાને કહે છે. ખીજો કોઈ ભિક્ષુ વિતર્ક અને વિચારનો ઉપશમ કરીને અંતરંગમાં ચિત્તની શુદ્ધિ અને એકાગ્રતા કરનારું, વિતર્કવિચારવિરહિત સમાધિથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રીતિસુખવાળું ખીજું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. . . . ત્રીજો કોઈ ભિક્ષુ પ્રીતિના વૈરાગ્યથી ઉપેક્ષાવાન, સ્મૃતિમાન અને સમજનારો બને છે; તે દેહથી સુખનો અનુભવ લે છે જેને આર્થલેહો ઉપેક્ષાવાન, સ્મૃતિમાન અને સુખી કહે છે; તે આવી જાતનું ત્રીજું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. . . . ચોથો કોઈ ભિક્ષુ સુખ અને દુઃખનો નાશ કરીને અને અગાઉ જ સૌમનસ્ય અને દૈર્ઘ્યનસ્યનો અસ્ત થયાથી સુખદુઃખવિરહિત ઉપેક્ષા અને સ્મૃતિથી પરિશુદ્ધ એવું ચોથું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેને લાગશે કે હું સંસ્લેષથી રહું છું. પરંતુ આર્થધર્મમાં જાને (ચાર ધ્યાનોને) સંસ્લેષ કહેતા નથી; ઇહલોકનું સુખજીવન કહે છે. પાંચમો કોઈ ભિક્ષુ દરેક રીતે રૂપસંજ્ઞાનો અતિક્રમ કરીને, અને વિશેષી સંજ્ઞાનો અસ્ત કરીને વિવિધ સંજ્ઞાઓને મનમાં ન લાવતા અનંત આકાશની લાવનાથી આકાશાન-વ્યાપ્તન (આકાશાનન્ત્યાયતન) પ્રાપ્ત કરે છે. . . . છઠ્ઠો કોઈ ભિક્ષુ આકાશાનવ્યાપ્તનનો સમતિક્રમ કરીને અનંત વિજ્ઞાનની લાવનાથી વિજ્ઞાણવ્યાપ્તન (વિજ્ઞાનાનન્ત્યાયતન) પ્રાપ્ત કરે છે. . . . સાતમો કોઈ ભિક્ષુ બધી રીતે વિજ્ઞાણવ્યાપ્તનનો સમતિક્રમ કરીને કંઈ નથી એવી લાવનાથી આકિંચવ્યાપ્તન (આકિંચન્યાયતન) પ્રાપ્ત કરી લે છે. . . . આઠમો કોઈ ભિક્ષુ દરેક રીતે આકિંચવ્યાપ્તનનો અતિક્રમ કરીને નેવસજ્ઞાનાસજ્ઞાપ્તન પ્રાપ્ત કરી લે છે. જાને (ચારે ભિક્ષુઓને) પોતે સંસ્લેષથી વર્તે છે એમ લાગવાનો સંભવ

છે. પરંતુ આર્થિકમાં જાને (ચાર સમાધિઓને) સંસ્કેપ કહેતા નથી. જાને સંતવિહાર (સંતિથી રહેવું) કહે છે.

“ ખીળ હિંસક થાય તોપણ અમે અહિંસક થઈશું, એવો સંસ્કેપ કરવો. ખીળ પ્રાણુધાતી થાય તોપણ અમે પ્રાણુધાતથી વિરત થઈશું. . . . ખીળ ચોર થાય તોપણ અમે ચોરીથી વિરત થઈશું. . . . ખીળ અપ્રહારી બને તોપણ અમે પ્રહારી બનીશું. . . . ખીળ અસત્યવાદી થાય તોપણ અમે કદી અસત્ય બાપણુ નહિ કરીએ. . . . ખીળ ચાહીખોર બને તોપણ અમે ચાહીથી નિવૃત્ત થઈશું. . . . ખીળ ગાળો બાકતા હોય તોપણ અમે કોઈને ગાળો નહિ ભાંડીએ. . . . ખીળ નકામો બબડાટ કર્યા કરતા હોય તોપણ વૃથા બબડાટથી અમે પરાવૃત્ત થઈશું. . . . ખીળ પરદ્રવ્ય ઉપર નજર નાખતા હોય તોપણ અમે પરદ્રવ્યનું ચિંતન નહિ કરીએ. . . . ખીળ દ્વેષા હોય તોપણ અમે અમારા મનમાં દ્વેષને સ્થાન જ નહિ આપીએ. . . . ખીળ મિથ્યાદષ્ટિ હોય તોપણ અમે સમ્યગ્દષ્ટિ થઈશું. . . . ખીળ મિથ્યાસંકલ્પી હોય તોપણ અમે સમ્યક્-સંકલ્પી થઈશું. . . . ખીળ મિથ્યાવાચા હોય તોપણ અમે સમ્યગ્વાક્ થઈશું. . . . ખીળ મિથ્યાકર્મ કરનારા હોય તોપણ અમે સમ્યગ્કર્મ કરનારા બનીશું. . . . ખીળ મિથ્યાજીવ હોય તોપણ અમે સમ્યગજીવ થઈશું. . . . ખીળ મિથ્યાવ્યાયામ હોય તોપણ અમે સમ્યગ્વ્યાયામ થઈશું. . . . ખીળ મિથ્યાસ્મૃતિ હોય તોપણ અમે સમ્યક્સ્મૃતિ થઈશું. . . . ખીળ

મિથ્યાસમાધિ હોય તોપણ અમે સમ્યક્સમાધિ થઈશું.
 . . . બીજા મિથ્યાગ્નાની હોય તોપણ અમે
 સમ્યક્ગ્નાની થઈશું . . . બીજા મિથ્યાવિમુક્તિ હોય
 તોપણ અમે સમ્યક્વિમુક્તિ થઈશું. . . . બીજા
 સાવ આળસુ હોય તોપણ અમે સાવ આળસુ નહિ બનીએ.
 . . . બીજા બ્રાન્તચિત્ત હોય તોપણ અમે બ્રાન્તચિત્ત
 નહિ બનીએ. . . . બીજા કુલંકા કરનારા હોય તો-
 પણ અમે કુલંકાઓને તરી જઈશું. . . . બીજા
 કોષી હોય તોપણ અમે કોવંથી દૂર રહીશું. . . .
 બીજા ઉપનાહી (વેર વાળવાવાળા) હોય તોપણ અમે
 ઉપનાહી નહિ થઈએ. . . . બીજા મકખી (અનાદર
 કરવાવાળા) હોય તોપણ અમે મકખી થવાના નથી. . . .
 બીજા પળાસી (સ્પર્ધા કરવાવાળા) હોય તોપણ અમે
 પળાસી થવાના નથી. . . . બીજા ઈર્ષાળુ હોય તોપણ
 અમે ઈર્ષા નહિ કરીએ. . . . બીજા મત્સરી હોય તો-
 પણ અમે મત્સરી નહિ થઈએ. . . . બીજા શઠ હોય
 તોપણ અમે શઠ નહિ બનીએ. . . . બીજા માયાવી
 હોય તોપણ અમે માયાવી નહિ થઈએ. . . . બીજા
 સ્તબ્ધ (કંઠાર) હોય તોપણ અમે સ્તબ્ધ નહિ થઈએ.
 . . . બીજા અતિમાની હોય તોપણ અમે અતિમાની
 નહિ થઈએ. . . . બીજા ખરાબ બોલનારા હોય તો-
 પણ અમે ખરાબ નહિ બોલીએ. . . . બીજા કુસંગતિ
 કરનારા હોય તોપણ અમે સાધુસમાગમ સેવનારા થઈશું.
 . . . બીજા પ્રમત્ત હોય તોપણ અમે અપ્રમત્ત (જાગૃત)
 બનીશું. . . . બીજા શ્રદ્ધાવિહીન હોય તોપણ અમે

શ્રદ્ધાળુ બનીશું. . . . બીજા નિર્લજ્જ હોય તોપણ અમે સલજ્જ (પાપકર્મથી ડરનારા) બનીશું. . . . બીજા લોકાપવાદથી ડરતા ન હોય તોપણ અમે લોકાપવાદથી ડરીશું. . . . બીજા અધ્યશ્રુત હોય તોપણ અમે બહુશ્રુત બનીશું. . . . બીજા આળસુ હોય તોપણ અમે ઉત્સાહપૂર્ણ બનીશું. . . . બીજા સ્મૃતિવિહીન હોય તોપણ અમે અમારી સ્મૃતિ જાગૃત રાખીશું. . . . બીજા દુષ્પ્રસન્ન હોય તોપણ અમે પ્રસન્નપ્રેમ થઈશું. . . . બીજા મિથ્યાદષ્ટિને વળગી રહેનારા હોય તોપણ અમે મિથ્યાદષ્ટિને વળગી નહિ રહીએ, એવો સત્સંગ કરવો.

“હે સુન્દ, કુશલકર્મ સંબંધે મનમાં ફક્ત વિચાર આવે એ જ ખૂબ ફાયદાકારક છે, તો પછી કાયા અને વાચાથી કુશલ કર્મનું આચરણ કરવું લાભકારક છે એ કહેવાની જરૂર જ રહેતી નથી. માટે હે સુન્દ, બીજા વિહિંસાદિ કર્મો કરવા લાગે તોપણ અમે તો તે પાપકર્મથી પરાવૃત્ત થઈશું, એવો વિચાર કરજો.

“હે સુન્દ, કોઈ વિકટ માર્ગમાંથી બહાર નીકળવા માટે જેમ કોઈ સીધો માર્ગ હોય, કોઈ નદીના વિકટ ઘાટ-માંથી ઉપર ચડવા માટે બીજો કોઈ સીધો ઘાટ હોય, તે પ્રમાણે વિહિંસાદિ અકુશલ કર્મમાંથી પાર પડવા માટે, તે કર્મથી નિવૃત્ત થવું એ સીધો માર્ગ છે.

“હે સુન્દ, બધાં અકુશલ કર્મો અધઃપાત તરફ લઈ જનારાં છે, અને બધાં કુશલ કર્મો ઉદ્ધાર કરનારાં છે માટે વિહિંસાદિ કર્મ કરનારાને માટે, તે કર્મોમાંથી નિવૃત્તિ એ જ એક ઉદ્ધારનો માર્ગ છે.

“ હે સુન્દ, કોઈ માણસ પોતે કાદવમાં ખૂંતી ગયો હોય તો તે ખીજા કાદવમાં ખૂંતેલ માણસનો ઉદ્ધાર કરે એ અસંભવિત છે; પણ જો તે કાદવમાં ખૂંતેલો ન હોય તો તે ખીજા કાદવમાં ખૂંતેલા મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરે એ સંભવનીય છે. તે જાતે જો અદાન્ત, અવિનીત અને અશાંત હોય તો તે ખીજાનું દમન કરે, ખીજાને વિનય શીખવે કે ખીજાને શાંત કરે એ અસંભવિત છે; પણ તે જો દાન્ત, વિનીત અને શાંત હોય, તો તે ખીજાનું દમન કરે, ખીજાને વિનય શીખવે અથવા ખીજાને શાંત કરે, એ સંભવનીય છે. વિહિંસાદિ કર્મો આચરનારા મનુષ્યને તે કર્મોથી નિવૃત્ત થવું એ જ એક શાંતિનો (પરિનિર્વાણનો) માર્ગ છે.

“ હે સુન્દ, મેં તમને સલ્લેખનો પ્રકાર, વિચારનો પ્રકાર, સીધે માર્ગે ચાલવાનો પ્રકાર, ઉદ્ધારનો પ્રકાર અને પરિનિર્વાણનો પ્રકાર ઉપદેશ્યો છે. કરુણાળુ ધર્મગુરુએ શ્રાવકોની હિતચુંદ્રિથી અને અનુકંપાથી જેટલું કરવું જોઈએ તે મેં કયું છે. હે સુન્દ, આ અરણ્યનાં વૃક્ષો, અને આ એકાન્તવાસની જગ્યાઓ ! અહીં તમે ધ્યાન કરો. બેદરકાર થશો નહિ. પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત આવે એવું ન કરતા. આ જ મારો તમને ઉપદેશ છે.”

આ પ્રમાણે ભગવાન બોલ્યા. આયુષ્માન મહાસુન્દે ભગવાનનું અભિનંદન કયું.

ટીકા

ચોથા સૂત્રની ટીકામાં ચાર ધ્યાનો સંબંધે થોડોક ખુલાસો કર્યો છે. ચાર ધ્યાનો પ્રાપ્ત થયા પછી યોગી આકાશાનંદાચરણ વગેરે ચાર અરૂપાવચર સમાધિ પ્રાપ્ત કરે છે. આકાશાનંદાચરણ (સંઃ આકાશ+આનંદ+આચરણ) એટલે અનંત આકાશથી વ્યાપ્ત થયેલી જગ્યા. દરેક પ્રકારની જડ સૃષ્ટિની કલ્પના અનમાંથી નાબૂદ થયા પછી યોગીને આ સમાધિ સાધ્ય થાય છે. ત્યારપછીનું પગથિયું વિજ્ઞાનચરણ—(સંઃ વિજ્ઞાન+આનંદ+આચરણ) એટલે અનંત વિજ્ઞાનથી વ્યાપ્ત થયેલું વિશ્વ. ત્યારપછી આકિંચનચરણ—(સંઃ આકિંચન+આચરણ) કશું જ નથી એવી વિશ્વની કલ્પના. છેલ્લું પગથિયું નેવસજ્ઞાનચરણ—(સંઃ નૈવસજ્ઞાન+આચરણ) જ્યાં સંજ્ઞા છે એમ પણ ન જાણી શકાય અને સંજ્ઞા નથી એમ પણ ન કહી શકાય એવી ચિત્તની વિશ્વમય વૃત્તિ. આનો ખુલાસો કરતાં બુદ્ધધ્યાવાચ્યે નીચેની ઉપમાઓ આપી છે. એક બિંદુ અને તેનો શિષ્ય રસ્તે ચાલતા હતા. રસ્તામાં થોડુંક વરસાદનું પાણી એકકું થયું હતું તે જોઈને શિષ્યે કહ્યું, “ગુરુજી, રસ્તામાં પાણી આવે છે, માટે આપ આપના ચંપલ મને આપો.” ગુરુ કહે, “તો પાછી મારુ નહાવાનું પલાળિયું આપ; મને નહાઈ લેવા દે” શિષ્ય કહે, “નહાવા જેટલું પાણી નથી.” ચંપલ પલળે એટલું પાણી હતું પણ સ્નાન કરવા જેટલું પાણી જેમ અહીં નહોતું, તેમ જ આ છેલ્લી મનેવૃત્તિમાં સંજ્ઞા નથી કહીએ તો થોડીક સંજ્ઞા તો હોય છે; પણ જો છે એમ કહીએ તો તે કેવા પ્રકારની છે એ કહેવું મુશ્કેલ પડે.

બાતનું બોસામણ પીવા માટે ગુરુએ શિષ્ય પાસે પોતાનું લોખંડી ભિક્ષાપાત્ર માગ્યું ત્યારે શિષ્યે કહ્યું, “તેમા તેલ છે.” ગુરુ કહે: “તો પછી મારા પગે થોડું તેલ ધસ જોઈએ.” શિષ્ય કહે: “તેમલું તેલ

નથી. ફક્ત બિક્ષાપાત્રનો કાટ કાઢી નાખવા માટે તેને તેલ લગાડી શકેલું છે.”

અહીં જે પાત્રમાં તેલ નથી એમ કહીએ, તો લાવતું એસામણ પીવામાં હરકત પડવા જેટલું તેલ તેમાં છે; પણ જે તેલ છે એમ કહીએ, તો પગે ચોળવા માટે એક ટીપું પણ તેલ તેમાંથી મળવાનો સંભવ નથી. એવી જ આ છેલ્લી મનોવૃત્તિની સ્થિતિ છે. જે સંજ્ઞાનો લવણેશ પણ ન રહે તો તે સમાધિને નિરોધસમાધિ કહી શકાય. પણ સંજ્ઞા છે એમ કહેતાં તે કેવા પ્રકારની સંજ્ઞા છે તે કહી શકાતું નથી.

ચાર ધ્યાનો અને આ ચાર અરૂપાવચર સમાધિને સમાપત્તિ કહેવામાં આવે છે.

ચાર ધ્યાનો એ ઇહલોકનું સુખજીવન (સુખવિહાર) છે, અને ચાર અરૂપાવચર સમાપત્તિને શાંતવિહાર (શાંત રહેવું) નામ આપવામાં આવ્યું છે. આને સંક્ષેપ કહી શકાય નહિ. સત્+લિંગમાંથી સંક્ષેપ શબ્દ બનેલો છે. કોઈ એક શબ્દને જેમ ધસીને સાફ કરીને ચકચકિત બનાવવામાં આવે છે, તેમ પોતાના મનમાંના દોષો ધસી નાખીને તેને સાફ કરવું એને સંક્ષેપ કહે છે. આઠ સમાપત્તિના લાભથી માનસિક દોષો નષ્ટ થાય છે એવું નથી. કિંવનાઈનથી જેમ તાવ તેટલા વખત પૂરતો જ હઠી બચ છે, તેમ જ સમાધિ હોય ત્યાં સુધી આ દોષોનું દમન થાય છે. માટે સમાધિ લાભને જ સર્વસ્થ ન માનતાં મનમાંથી નાનીમોટી પાપવાસનાઓ ધસી નાખવી જોઈએ. આ કામ પોતાની આસપાસના લોકો તરફ નજર રાખીને કરવાનું નથી હોતું. તે લોકો ગમે તેવા હોય તોપણ આપણા મનમાંથી પાપવાસનાનો નાશ કરવો એ આપણી ફરજ છે, એમ સમજીને વર્તન રાખવું જોઈએ; અને તે પાપોનો સમૂળો નાશ કરવો જોઈએ. આ જ સાધુવૃત્તિની ગુરૂંચી છે, અને આ જ આ સૂત્રનો સાર છે.

‘એવો સલ્લેખ કરવો’ આ વાક્ય, ‘બીજા પ્રાણુધાતી હોય જોતોપણ અમે પ્રાણુધાતી નહિ બનીએ’ વગેરે વાક્યોની પાછળ વારંવાર આવેલું છે, પરંતુ અમે તે વિસ્તારભયને લીધે કાઢી નાખ્યું છે, અને ફક્ત તેને પહેલા અને છેલ્લા વાક્ય પછી મૂક્યું છે. અને તેને કાઢી નાખવાના ચિહ્ન તરીકે. . . આ ઢપકાં મૂક્યાં છે.

સલ્લેખામુત્તની ટીકા સમાપ્ત

૯

સમ્માદિદિસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં આયુષ્માન સારિપુત્રે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “હે બધુંઓ, કેઈ પણ આર્યશ્રાવકને ‘આ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, આની દૃષ્ટિ સીધી છે, આનો ધર્મ ઉપર જ્ઞાનપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, અને આ સદ્ધર્મમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો છે’ એમ કંઈ રીતે કહી શકાય?”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “આયુષ્માન, આપની પાસેથી આ વચનોનો બરાબર અર્થ સમજવા માટે અમે દૂરના પ્રદેશોમાંથી પણ અહીં એકઠા થયા છીએ; માટે આપ જ આનો અર્થ સમજાવશો. અહીં એકઠા થયેલા ભિક્ષુઓ આપની પાસેથી આનો અર્થ જાણશે.”

સારિપુત્ર બોલ્યો, “આર્યશ્રાવક અકુશલ કર્મ કયું અને અકુશલ કર્મનું મૂળ કયું એ જાણે છે, તેમ જ કુશલ કર્મ કયું અને કુશલ કર્મનું મૂળ કયું એ જાણે છે, તેથી તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. પ્રાણુધાત, અદત્તાદાન (ચોરી),

કામમિથ્યાચાર (વ્યભિચાર), મૃષાવાદ (અસત્ય),
પિશુનવાચા (ચાડી), પરુષવાચા (ગાળો), સંભિન્નપ્રલાપ
(વૃથા બબડાટ), અભિધ્યા (પરદ્રવ્યાસક્તિ), વ્યાપાદ
(દ્વેષ), મિથ્યાદૃષ્ટિ (નાસ્તિકતા), આ (દસ) અકુશલ કર્મો
છે. લોભ, દ્વેષ અને મોહ એ અકુશલનાં મૂળ છે.
પ્રાણુષાતમાંથી નિવૃત્તિ, અદત્તાદાનથી નિવૃત્તિ, કામમિથ્યા-
ચારથી નિવૃત્તિ, મૃષાવાદથી નિવૃત્તિ, પિશુનવાચાથી નિવૃત્તિ,
પરુષવાચાથી નિવૃત્તિ, સંભિન્નપ્રલાપથી નિવૃત્તિ, અનભિધ્યા,
અવ્યાપાદ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ, આ (દસ) કુશલ કર્મો છે.
અલોભ, અદ્વેષ અને અમોહ, એ કુશલનાં મૂળ છે. જે
આર્યશ્રાવક આ જાણે છે તે દરેક રીતે કામાનુશયનો,
પ્રતિધાનુશયનો (દ્વેષશુદ્ધિનો), અને હું હું એવી દૃષ્ટિનો સમૂળ
નાશ કરીને, અવિદ્યાનો ત્યાગ કરીને અને વિદ્યા મેળવીને
ધહલોકમાં જ દુઃખોનો અંત કરે છે. આ રીતે તે
સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળો બને છે. ”

ભિક્ષુઓએ પૂછ્યું, “જેનાથી આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દૃષ્ટિ-
વાળો થાય એવો બીજો કોઈ પર્યાય છે?”

સારિપુત્ર બોલ્યો, “આર્યશ્રાવક આહાર શું એ જાણે
છે, આહારોનો સમુદય જાણે છે, આહારનો નિરોધ જાણે છે,
અને આહારનિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી પણ તે
સમ્યગ્દૃષ્ટિવાળો બને છે. અજનો (સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ અજનો)
આહાર, સ્પર્શ, ચેતના અને વિજ્ઞાન, એ ચાર પ્રાણીમાત્રનું
જીવિત રક્ષણ કરનારા આહાર છે. તૃષ્ણામાંથી આહારોનો
સમુદય થાય છે. તૃષ્ણાના નિરોધથી આહારનો નિરોધ
થાય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ, સમ્યક્સંકલ્પ, સમ્યગ્વાચા, સમ્યક્-

કર્મ, સમ્યગાજીવ, સમ્યગ્વ્યાયામ, સમ્યક્સ્મૃતિ, અને સમ્યક્સમાધિ, આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ આહારનિરોધનો માર્ગ છે. જે આર્યશ્રાવક આ જાણે છે તે કામાનુશયાદિનો નાશ કરીને અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને ઇહલોકમાં જ દુઃખનો અંત કરે છે. આ રીતે તે સમ્યગદષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “બીજા કોઈ પર્યાયથી આર્યશ્રાવક સમ્યગદષ્ટિવાળો થાય છે?”

સારિપુત્ર બોલ્યો, “હા. આર્યશ્રાવક દુઃખ, દુઃખનો સમુદય, દુઃખનો નિરોધ અને દુઃખનિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી પણ તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, શોક, પરિદેવ, શારીરિક દુઃખ, દૈર્ઘ્યનસ્ય અને ઉપાયાસ (ઝૂરવું) એ દુઃખકારક છે; ઇચ્છેલી વસ્તુ ન મળે એ પણ દુઃખ છે; ટૂંકમાં (કહેવું હોય તો) પાપ વાસના-મય સ્પર્શ દુઃખકારક છે; અને (આ બધી વસ્તુઓને) દુઃખ કહે છે. ફરી ફરી પેદા થનાર, જુદાજુદા પદાર્થોમાં આનંદ પામનારી જે વાસના, જેને કામતૃષ્ણા, ભવતૃષ્ણા, અને વિભવતૃષ્ણા (વિનાશતૃષ્ણા) કહે છે, તે જ દુઃખનો સમુદય છે. તે તૃષ્ણાનો નિરોધ, ત્યાગ, મુક્તિ, અનાસક્તિ, એને દુઃખનિરોધ કહે છે. (ઉપર બતાવેલ) આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ એ જ આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ છે. જે આર્યશ્રાવક આ જાણે છે, તે કામાનુશયાદિનો નાશ કરીને, વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “બીજા કોઈ પર્યાયથી આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થઈ શકે ખરો?”

સારિપુત્ર બોલ્યો, “ હા. આર્યશ્રાવક જરામરણ્ય જાણે છે, જરામરણ્યનો સમુદય જાણે છે, જરામરણ્યનો નિરોધ જાણે છે, અને જરામરણ્યના નિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી પણ તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો બને છે. જુદાંજુદાં પ્રાણી-ઓની જુદીજુદી પ્રાણીજાતિમાં જીર્ણવસ્થા, ખંડતા, કચલી પડવી, આયુષ્યહાનિ, દ્રિયોનો પરિપાક, અને જરા કહે છે. તે તે સત્વાવસ્થાથી મ્યુત થવું, પતન પામવું, તેને મરણ્ય કહે છે. જન્મથી જરામરણ્યનો સમુદય થાય છે, જન્મના નિરોધથી જરામરણ્યનો નિરોધ થાય છે, આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ એ જરામરણ્ય નિરોધનો માર્ગ છે. જે આર્યશ્રાવક આ જાણીને કામાનુષંગાદિનો નાશ કરે છે અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરે છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો બને છે.”

ભિક્ષુઓ કહે: “ બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો ? ”

સારિપુત્ર બોલ્યો, “ હા. આર્યશ્રાવક જાતિ (જન્મ) જાણે છે, જાતિનો સમુદય, જાતિનો નિરોધ, અને જાતિ-નિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી પણ તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. જુદાંજુદાં પ્રાણીવર્ગમાં જે જન્મ, કે ઉત્પત્તિ, તેને જ જાતિ કહે છે. ભવના સમુદયથી જાતિનો સમુદય થાય છે. ભવનિરોધથી જાતિનિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ જાતિનિરોધનો માર્ગ છે. આર્યશ્રાવક આ જાણીને કામાનુષંગાદિનો ત્યાગ કરે છે, અને વિદ્યા મેળવીને સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“ બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો ? ”

સારિપુત્ર:—“ હા. આર્યશ્રાવક ભવ, ભવનો સમુદય, ભવનો નિરોધ અને ભવનિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી

પણુ તે સમ્યક્દષ્ટિવાળો થાય છે. કામભવ, રૂપભવ અને અરૂપભવ એ ત્રણુ ભવ છે. ઉપાદાનના સમુદયથી ભવનો સમુદય થાય છે. ઉપાદાનના નિરોધથી ભવનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ ભવનિરોધનો માર્ગ છે. આર્યશ્રાવક આ જાણીને અને કામાનુશયાદિનો ત્યાગ કરીને, ત્રિસાધાપ્રાપ્તિ કરી સમ્યક્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્યશ્રાવક ઉપાદાન, ઉપાદાનનો સમુદય, ઉપાદાનનો નિરોધ અને ઉપાદાનનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યક્દષ્ટિવાળો થાય છે. ઉપાદાન ચાર છે : કામવાસ્તાનું ઉપાદાન, દષ્ટિનું ઉપાદાન, શીલવ્રતોનું ઉપાદાન અને આત્મવાદનું ઉપાદાન. તૃષ્ટ્યાના સમુદયથી ઉપાદાનનો સમુદય થાય છે. તૃષ્ટ્યાના નિરોધથી ઉપાદાનનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ ઉપાદાનનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યક્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્યશ્રાવક તૃષ્ટ્યા, તૃષ્ટ્યાનો સમુદય, તૃષ્ટ્યાનો નિરોધ, અને તૃષ્ટ્યાનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યક્દષ્ટિવાળો થાય છે. તૃષ્ટ્યા છ છે: રૂપતૃષ્ટ્યા, શબ્દતૃષ્ટ્યા, ગંધતૃષ્ટ્યા, રસતૃષ્ટ્યા, સ્પર્શતૃષ્ટ્યા, અને ધર્મ(વિચાર) તૃષ્ટ્યા. વેદનાના સમુદયથી તૃષ્ટ્યાનો સમુદય થાય છે. વેદનાના નિરોધથી તૃષ્ટ્યાનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ તૃષ્ટ્યાનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યક્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્યશ્રાવક વેદના, વેદનાનો સમુદય, વેદનાનો નિરોધ અને વેદનાનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યક્દષ્ટિવાળો થાય છે. વેદના છ છે: ચક્ષુસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, કર્ણસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, ઘ્રાણ્યસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, ગિહ્વાસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, કાયસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, અને મનસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના. સ્પર્શના સમુદયથી વેદનાનો સમુદય થાય છે. સ્પર્શના નિરોધથી વેદનાનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ વેદનાનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યક્દષ્ટિવાળો થાય છે.

ભિક્ષુઓ:—“ખીન્ને કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્યશ્રાવક સ્પર્શ, સ્પર્શનો સમુદય, સ્પર્શનો નિરોધ અને સ્પર્શનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યક્દષ્ટિવાળો થાય છે. સ્પર્શ છ છે: ચક્ષુસ્પર્શ, કર્ણસ્પર્શ, ઘ્રાણ્યસ્પર્શ, ગિહ્વાસ્પર્શ, કાયસ્પર્શ, અને મનસ્પર્શ. પડાયતન સમુદયથી સ્પર્શનો સમુદય થાય છે. પડાયતનનિરોધથી સ્પર્શનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ સ્પર્શનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યક્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“ખીન્ને કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્યશ્રાવક પડાયતન, પડાયતનનો સમુદય, પડાયતનનો નિરોધ, અને પડાયતનનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યક્દષ્ટિ થાય છે. આયતનો છ છે: ચક્ષુ આયતન, શ્રોત્ર આયતન, ઘ્રાણ્ય આયતન, ગિહ્વા

આયતન, કામ આયતન, અને મન આયતન. નામરૂપના સમુદયથી ષડાયતનનો સમુદય થાય છે. નામરૂપના નિરોધથી ષડાયતનનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ ષડાયતનનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:— “બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:— “હા. આર્યશ્રાવક નામરૂપ, નામરૂપનો સમુદય, નામરૂપનો નિરોધ અને નામરૂપનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. વેદના, સંજ્ઞા, ચેતના, રૂપરસ અને મનસિકારને નામ કહે છે. ચાર મહાભૂત અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોને રૂપ કહે છે. વિજ્ઞાનના સમુદયથી નામરૂપનો સમુદય થાય છે. વિજ્ઞાનના નિરોધથી નામરૂપનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ નામરૂપનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:— “બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:— “હા. આર્યશ્રાવક વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનનો સમુદય, વિજ્ઞાનનો નિરોધ, અને વિજ્ઞાનનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. વિજ્ઞાન છ છે: ચક્ષુર્વિજ્ઞાન, શ્રોત્રવિજ્ઞાન, ધ્રાણુવિજ્ઞાન, જિહ્વાવિજ્ઞાન, કાયવિજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાન. સંસ્કારના સમુદયથી વિજ્ઞાનનો સમુદય થાય છે. સંસ્કારના નિરોધથી વિજ્ઞાનનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ વિજ્ઞાનનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:— “બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. સંસ્કાર, સંસ્કારનો સમુદય, સંસ્કારનો નિરોધ, અને સંસ્કારનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ આર્ય-શ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. સંસ્કારો ત્રણ છે: કાયસંસ્કાર, વાચાસંસ્કાર અને ચિત્તસંસ્કાર. અવિદ્યાના સમુદયથી સંસ્કારનો સમુદય થાય છે. અવિદ્યાના નિરોધથી સંસ્કારોનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ સંસ્કારનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. અવિદ્યા, અવિદ્યાનો સમુદય, અવિદ્યાનો નિરોધ અને અવિદ્યાનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. દુઃખસંબંધે અજ્ઞાન, દુઃખસમુદય સંબંધે અજ્ઞાન, દુઃખનિરોધ સંબંધે અજ્ઞાન, અને દુઃખનિરોધના માર્ગ સંબંધેના અજ્ઞાનને અવિદ્યા કહે છે. આસવોના સમુદયથી અવિદ્યાનો સમુદય થાય છે. આસવોના નિરોધથી અવિદ્યાનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ અવિદ્યાનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આસવ, આસવોનો સમુદય, આસવોને: નિરોધ અને આસવનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. આસવો ત્રણ છે: કામાસવ, ભવાસવ અને અવિદ્યાસવ. અવિદ્યાના સમુદયથી આસવોનો સમુદય થાય છે. અવિદ્યાના નિરોધથી આસવોનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ આસવનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

આ પ્રમાણે સારિપુત્ર બોલ્યો. તે ભિક્ષુઓએ તેનાં
બાપણુંનું મુદિત મનથી અભિનંદન કર્યું.

સમ્માદિક્ષુત સમાપ્ત

ટીકા

પ્રથમદર્શને જોનારને અહીં બતાવવામાં આવેલ કુશલ કર્મ અને તેનાં મૂળો એ નિષેધાત્મક હોય, પણ તે તેવા નથી. પ્રાણુષાતમાંથી નિવૃત્ત થવાનો અર્થ ફક્ત પ્રાણીને ન મારવું એવો નથી, પરંતુ પ્રાણી તરફ કયાભરી વર્તણૂક રાખવી એવો પણ થાય છે. એવો જ અથ બીજાં કોઈના પણ બાંધવો, અહોભનો એટલે લોકનો અભાવ એટલો જ અર્થ નથી. જેમ અબ્રાહમણ એટલે બ્રાહ્મણનો અભાવ એટલો જ અર્થ નહિ, પરંતુ બ્રાહ્મણ નહિ પણ બ્રાહ્મણ જેવો, એવો અર્થ થાય છે; તે રીતે અહીં અલોક એટલે લોકથી વિરુદ્ધ મનોવૃત્તિ—પરોપકારબુદ્ધિ—ને અલોક કહે છે. અદ્વેષ એટલે દ્વેષથી વિરુદ્ધની મનોવૃત્તિ, જેને મૈત્રી કહે છે. અમોહ એટલે મોહથી વિરુદ્ધની મનોવૃત્તિ, જેને જ્ઞાન અથવા પ્રજ્ઞા કહે છે.

ભૂતમાત્રની સ્થિતિને ફક્ત જડ આહાર જ કારણીભૂત નથી. પરંતુ રૂપરસ, સ્પર્શ અને વિજ્ઞાન આ ત્રણ આહાર પણ એટલા જ કારણીભૂત છે, એવું બૌદ્ધમંથામાં વારંવાર કહેવામાં આવેલું છે. જન્મમરણથી માંડીને આસવો સુધી એક કાર્યકારણપરંપરા ચાલુ છે એ તો વાચકોના ખ્યાલમાં સહેજે આવે એવું છે. ફક્ત આસવોને લીધે અવિદ્યાનો સમુદય થાય છે અને ફરી અવિદ્યાને લીધે આસવોનો સમુદય થાય છે, એ કથન જરા વિચિત્ર લાગે છે. આનો અર્થ તો એટલો જ હોય એમ અવિદ્યા અને આસવ એ પરસ્પરાવલંબી છે. જેમ દરિદ્રતા અને પાપ, અથવા રોગ અને અસકિત પરસ્પરાવલંબી છે તેમ જ આ પણ સમજવું.

મનુષ્યલોક, નિર્યાદિ દુર્ગતિ અને ઇશ્વારિ દેવલોકની ઉત્પત્તિ માટે ને મહેનત કરવામાં આવે છે તેને કામભાવ કહે છે. બ્રહ્મલોકની ઉત્પત્તિ માટે કરવામાં આવતી મહેનતને રૂપભાવ કહે છે. અને આકાશાનવાયતન વગેરે અરૂપલોકની ઉત્પત્તિ માટે કરવામાં આવતી મહેનતને અરૂપભાવ કહે છે.

ઉપાદાન એટલે અત્યંત આસક્તિ. મોજમજના પદાર્થો ઉપરની અત્યાસક્તિને કાસ્યોપાદાન કહે છે. કોઈ એક પંથ ઉપરની અત્યાસક્તિને દષ્ટિનું ઉપાદાન કહે છે. અહીં શીલ એટલે ગ્રામની જેમ, કુતરાની જેમ અથવા તો અન્ય જનાવરોની જેમ વર્તવું તે. જત એટલે ચાંદ્રાયણાદિ જત. આવી વસ્તુઓ ઉપરની અત્યાસક્તિને રીશમયતોનું ઉપાદાન કહે છે. આત્મવાદ એટલે આત્મા અવિનાશી છે એમ પ્રતિપાદન કરનારું તત્ત્વજ્ઞાન. તેના પ્રત્યેની અત્યાસક્તિને આત્મવાદનું ઉપાદાન કહે છે.

અહીં ચક્ષુ, શ્રોત્ર વગેરેના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતી છ વેદનાઓ બતાવવામાં આવી છે. પણ બીજી જગ્યાઓએ સુખકારક, દુઃખકારક અને ઉપેક્ષાવેદના એવા વેદનાના ત્રણ જ પ્રકાર બતાવવામાં આવે છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાની દીકા સમાપ્ત

સતિપટ્ટાનસુત્ત

એવું મેં સામળ્યું છે. એકવાર ભગવાન કુરુદેશમાં આવેલા કમ્ભાસધમ્મ નામના ગામમાં રહેતા હતા. ત્યાં તેઓ બિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “પ્રાણીની વિશુદ્ધિનો, શોક અને રુદનનો અતિક્રમ કરવાનો, દુઃખ અને દૈર્ઘ્યનો અસ્ત કરવાનો, ન્યાય જાણવાનો અને નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો, ચાર સ્મૃતિઓના ઉપસ્થાન, એ એક જ માર્ગ છે. કોઈ બિક્ષુ પોતાના દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે, વેદનાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે, ચિત્તનું નિરીક્ષણ કરે છે, અને મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે. અભિધ્યા અને દૈર્ઘ્યનો નાશ કરીને ઉત્સાહપૂર્વક અને જગૃત મનથી આ ચારે વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવું, એને ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો કહે છે.

“કોઈ બિક્ષુ અરણ્યમાં ઝાડની નીચે અથવા એકાન્ત સ્થળે પદ્માસન વાળીને, અને શરીરને ટટાર રાખીને, અને સ્મૃતિ કાયમ સામ્ય રાખીને બેસે છે. તે સ્મૃતિપૂર્વક શ્વાસ લે છે અને સ્મૃતિપૂર્વક શ્વાસ મૂકે છે; દીર્ઘ શ્વાસ

લેતી વખતે દીર્ઘ શ્વાસ લઈ હું એમ જાણે છે અને દીર્ઘ શ્વાસ મૂકતી વખતે દીર્ઘ શ્વાસ મૂકું હું એમ જાણે છે; હ્રસ્વ શ્વાસ લેતી વખતે હ્રસ્વ શ્વાસ લઈ હું એમ જાણે છે અને હ્રસ્વ શ્વાસ મૂકતી વખતે હ્રસ્વ શ્વાસ મૂકું હું એમ જાણે છે; આખા દેહ સંબંધે જાગૃત રહીને આશ્વાસપ્રશ્વાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; કાયસંસ્કાર (દેહના વિકાર) શાંત કરીને આશ્વાસ-પ્રશ્વાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેમ કોઈ પૈકું ખેંચનાર અથવા તેનો શિષ્ય, દીર્ઘ ખેંચતી વખતે દીર્ઘ ખેંચું છું, અને હ્રસ્વ ખેંચતી વખતે હ્રસ્વ ખેંચું છું એમ જાણે છે; તેમ આ બિંદુ દીર્ઘાદિ આશ્વાસપ્રશ્વાસ જાણે છે. આ પ્રમાણે અંદરથી અને બહારથી તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે. દેહનો સમુદય થાય છે કે વ્યય થાય છે, અથવા તે સમુદય અને વ્યય થાય છે, એ જાણે છે. કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે, કેવળ સ્મૃતિલાભ માટે પોતાનો દેહ સાંજીત છે એમ તે જાણે છે. અને જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર આસક્તિ ન રાખતાં તે અનાસક્ત થાય છે. આ રીતે તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળી તે જતી વખતે જાડું છું, જીભો હોય ત્યારે જીભો છું, બેઠો હોય ત્યારે બેઠો છું, સૂતેલો હોય ત્યારે સૂતો છું એમ જાણે છે. જે જે અવસ્થામાં તેનો દેહ હોય છે તે તે અવસ્થાનું તે નિરીક્ષણ કરે છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળી તે જ્યાં આવવામાં, આમતેમ જોવામાં, ખેસવા-જઈવામાં, પાત્ર અને ચીવર ધારણ કરવામાં, જમવામાં, પીવામાં, ખાવામાં, સૂવામાં સાવધાનતાથી વર્તે છે; શૌચ માટે

અથવા લઘુશંકા કરવા બેઠો હોય ત્યારે સાવધાનતાથી વર્તે છે; ચાલવામાં, બિભા રહેવામાં, બેસવામાં, સૂવામાં, જ્યોતિમાં બોલવામાં, મૂંગા રહેવામાં સાવધાનતાથી વર્તે છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળી તે પગની પાનીથી માથાના વાળ સુધી ચામડીથી ઢંકાયેલા આ દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે. તે એવી રીતે (વિચારે છે કે), આ દેહમાં વાળ, લોભ, નખ, દાંત, ત્વચા, માંસ, રનાયુ, હાડકાં, મજ્જા, વૃક (વક્ષ), હૃદય, યકૃત, ક્લોમ, પ્લીહા, ફેફસાં, આંતરડાં, આંતરડાંની દોરી, હોજરીમાંના પદાર્થો, વિષ્ટા, પિત્ત, શ્લેષ્મ, પસ, લોહી, સ્વેદ, મેદ, અશ્રુ, વસા, થૂંક, શેડા, રસી અને મૂત્ર આટલા પદાર્થો છે. અનેક જાતનાં અનાજથી ભરેલી ખેતે બાબુએથી ખાંધેલી ગાંસડી છોડીને કેઈ દેખતો માણસ તે ગાંસડીમાંથી અનાજ જુદાં પાડી શકે છે: આ ડાંગર છે, આ મગ છે, આ અડદ છે, આ તલ છે, અને આ ચોખા છે, એમ તે જાણે છે. તે રીતે આ લિક્ષુ કેશાદિ પદાર્થ (પ્રજાચક્ષુથી) જુદાજુદા જુએ છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળી આ દેહમાં પૃથ્વી, આપ, તેજ અને વાયુ એ ચાર તત્ત્વો છે એમ તે જાણે છે. જેમ કેઈ કસાઈ કે તેના ચેલો ગાયને ભારીને તેના શરીરના (અસ્થિચર્માદિ) ભાગો જુદાજુદા કરીને ચૌટામાં બેસે છે, તેમ આ લિક્ષુ પોતાના દેહમાનાં ચાર તત્ત્વો જુદાંજુદાં જુએ છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળી તે સ્મશાનમાં નાખેલું, બેત્રણ દિવસનું, સ્ત્રી મથેલું, ભૂરું થયેલું, પસથી ભરેલું પ્રેત જુએ છે, અને

તેની પોતાના દેહની સાથે તુલના કરે છે: આ મારો દેહ પણ આ અવસ્થા પામશે, આ અવસ્થામાંથી તેની મુક્તિ નથી, એમ તે જાણે છે. વળી તે સ્મરણમાં નાખેલું, અને કાગડા વગેરે પક્ષીઓએ અથવા તો શિયાળ વગેરે શાપદોએ ખાધેલું હાડપિંજર જુએ છે, ને પોતાના દેહની સાથે તેની તુલના કરે છે: આ મારો દેહ આ અવસ્થા પામશે, અને આ અવસ્થામાંથી તેની મુક્તિ નથી, એમ તે જાણે છે. વળી તે માંસ અને બોહીથી ભરેલું હાડકાંનું માળખું જુએ છે, અથવા તો માંસ અને બોહી સિવાયનું હાડકાંનું માળખું જુએ છે; અથવા જ્યાત્યાં આડાઅવળા પડેલાં હાડકાં જુએ છે, ઘોળા સફેદ હાડકાં જુએ છે, અથવા ચૂર્ણવિચૂર્ણ થયેલાં હાડકાં જુએ છે, અને પોતાના દેહની સાથે તેની તુલના કરે છે: આ મારો દેહ આ અવસ્થા પામશે, આ સ્થિતિમાંથી તે મુક્ત નથી, એમ તે જાણે છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“ હે બિહુઓ, કાઈ બિહુ સુખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો સુખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; દુઃખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો દુઃખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; સુખદુઃખવિરહિત વેદના અનુભવતો હોય તો સુખદુઃખવિરહિત વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે. લોભયુક્ત સુખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો લોભયુક્ત સુખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; નિર્લોભ સુખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો નિર્લોભ સુખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; સંલોભ દુઃખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો સંલોભ

દુઃખકારક વેદના અનુભવ હું એમ તે જાણે છે; નિર્વોલ દુઃખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો નિર્વોલ દુઃખકારક વેદના અનુભવ હું એમ જાણે છે, સર્વોલ સુખદુઃખવિરહિત વેદના . . . નિર્વોલ સુખદુઃખવિરહિત વેદના અનુભવતો હોય તો નિર્વોલ સુખદુઃખવિરહિત વેદના અનુભવ હું એમ જાણે છે આ રીતે અદરથી અને બહારથી તે વેદનાનું નિરીક્ષણ કરે છે વેદના ઉત્પત્તિ થાય છે અને લય પામે છે એ તે જાણે છે. તે જાણતો હોય છે કે કેવળ જ્ઞાનલાભ માટે, સ્મૃતિલાભ માટે વેદનાઓ હોય છે તે ધ્વલોકના પદાર્થો ઉપર આસક્ત ન થતા અનાસક્ત થાય છે આ રીતે તે વેદનાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે

“ તે પોતાનું ચિત્ત સકામ હોય તો સકામ છે એમ જાણે છે, નિષ્કામ હોય તો નિષ્કામ છે એમ જાણે છે, સદ્વેષ હોય તો સદ્વેષ છે, વીતદ્વેષ હોય , સમોલ્લેસ હોય . . . , નીતમોલ્લેસ હોય , સક્ષિપ્ત હોય . . . , વિક્ષિપ્ત હોય . . . , મહદ્ગત હોય . . . , મહદ્ગત ન હોય . . . , સહોત્તર હોય , અનુત્તર હોય . . . , સમાધાન પામેલું હોય . . . , સમાધાન પામેલું ન હોય , વિમુક્ત હોય , વિમુક્ત ન હોય તો વિમુક્ત નથી એમ જાણે છે આ રીતે તે અદરથી અને બહારથી ચિત્તનું નિરીક્ષણ કરે છે, ચિત્તનો ઉદય અને વ્યય જુએ છે તેને ખબર હોય છે કે ચિત્ત કેવળ જ્ઞાનલાભ માટે અને સ્મૃતિલાભ માટે છે તે ધ્વલોકના પદાર્થો ઉપર આસક્તિ છોડીને અનાસક્ત બને છે

“હે બિશુઓ, કોઈ બિશુ મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે કામચ્છદ, વ્યાપાદ (ક્રોધ), આળસ, આતવૃત્તિ, અને કુશકા, એ પાંચ ચિત્તના આવરણોનું તે નિરીક્ષણ કરે છે આ આવરણો પોતાના અતઃકરણમાં છે કે નથી, તેમની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે, ને તેમનો નાશ કયા ઉપાયથી કરી શકાય છે એ તે જાણે છે આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે

‘વળી તે પાંચ વાસનામય રૂઢિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે રૂપ, વેદના સંગ્રા, સસ્કાર અને વિજ્ઞાન, આ પાંચે રૂઢિ કેવા છે, તેમનો ઉદય કેમ થાય છે અને તેમનો અસ્ત કેમ થાય છે, એ તે જાણે છે આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે

‘વળી તે આધ્યાત્મિક અને બાહ્ય આયતનોનું નિરીક્ષણ કરે છે તે ચક્ષુ રૂપ અને તે બંનેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારું સંયોજન (બંધન) જાણે છે તે સંયોજનની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે અને વિનાશ કેમ થાય છે એ પણ તે જાણે છે શ્રોત્ર, શબ્દ અને એમના સંયોગથી થનારું સંયોજન

ઘ્રાણુ ગંધ અને તેમના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારું સંયોજન ગિહ્વા રસ કાય સ્પર્શ મન અને મનોવૃત્તિ અને તેમના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારું સંયોજન જાણે છે તે સંયોજનની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે અને ઉત્પન્ન થયેલ સંયોજનનો વિનાશ કેમ થાય છે એ તે જાણે છે આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે

‘વળી તે, સ્મૃતિ, ધર્મપ્રવિચય વીર્ય, પ્રાપ્તિ, પ્રસન્નિધિ (શાંતિ), સમાધિ અને ઉપેક્ષા એ સાતે સમોપગો પોતાના અતઃકરણમાં છે કે નથી, ન હોય તો તેમની ઉત્પત્તિ

કેમ થાય, અને ઉત્પન્ન થયા પછી ભાવનાથી તેની પૂર્ણતા કઈ રીતે કરી શકાય, એ તે જાણે છે. આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળી, તે દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ અને દુઃખનિરોધગામિનીપ્રતિપદા (માર્ગ), એ ચારે આર્યસત્યો યથાર્થતયા જાણે છે. આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“જે કોઈ આ ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનોની ભાવના સાત વરસ કરશે તેને અર્હત્વ અથવા અનાગામિત્વ પ્રાપ્ત થશે. હે ભિક્ષુઓ, સાત વરસ જવા દો, જે કોઈ ૭ વરસ . . . પાંચ વરસ . . . ચાર વરસ . . . ત્રણ વરસ . . . બે વરસ . . . એક વરસ . . . સાત માસ . . . ૭ માસ . . . પાંચ માસ . . . ચાર માસ . . . ત્રણ માસ . . . બે માસ . . . એક માસ . . . પંદર દિવસ . . . સાત દિવસ . . . આ સ્મૃત્યુપસ્થાનોની ભાવના કરશે તે અર્હત્વ અનાગામિત્વ પ્રાપ્ત કરશે.

“હે ભિક્ષુઓ, પ્રાણીઓની વિશુદ્ધિ માટે શોક અને રુદન ઉપર જ્ય મેળવવા માટે, દુઃખ અને દૌર્ભાગસ્થનો અસ્ત કરવા માટે, ન્યાય જાણવા માટે અને નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો એ જ એક માર્ગ છે એમ મેં જે કહ્યું તે આને જ ઉદ્દેશીને કહેલું છે.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

સતિપટ્ટાનસુત સંગ્રહ

૧૪૧ પહેલો સમાસ

ટીકા

આ સૂત્ર દક્ષિણ તરફના બૌદ્ધ લોકોમાં ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. આવી જ ભતનું બીજું સૂત્ર દીપનિકાયમાં છે. તેને મહાસતિપટ્ટન એવું નામ છે. કેટલાક કાળ પહેલાં ભાવિક શૂદ્રસ્થો તેની નકલો કરાવીને બિશ્વએને તે નકલોનું દાન કરતા, અને એમ કરવાથી મહાપુણ્ય થાય છે એવી સમજણ હતી. હાલમાં સિંહલદ્વીપમાં આ સૂત્ર મોટા અક્ષરોએ છાપેલું છે, અને શૂદ્રસ્થો તેની છાપેલી પ્રતો બિશ્વએને દાનમાં આપે છે. આ ઉપરથી આ સૂત્રની મહત્તા વાચકોના ખ્યાલમાં આવશે. ઉત્તર તરફના મહાયાન પંથમાં પણ સ્મૃતિની યોગ્યતા ધણી મોટી માનવામાં આવે છે. શાંતિદેવાચાર્ય પૌતાના બોધિચર્યાવતાર નામના ગ્રંથમાં કહે છે:

बद्धचेचित्तमातंगः स्मृतिरज्ज समंततः ।

भयमस्तंगतं सर्वं कृत्स्नं कल्याणमागतं ॥

અર્થ: ચિત્તરૂપી મત્ત હાથીને સ્મૃતિરૂપી રજાનુંથી જો બાંધવામાં આવે તો, બધી બીક અસ્ત પામે છે, અને બધું કસ્યાણુ પ્રાપ્ત થાય છે.

કાયાનું અવલોકન પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેનું કારણ એટલું જ છે કે કાયા સ્થૂળ હોવાને લીધે તેનું નિરીક્ષણ કરવું સહેલું થઈ પડે છે. વેદના, ચિત્ત, અને મનોવૃત્તિ એ ત્રણે ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે તેમનો ચચાક્રમ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સતિપટ્ટનમુત્તની ટીકા સમાપ્ત

છે કે નહિ? જે પ્રાપ્તવ્ય એક જ છે તો તે સંભોભ, સંદેષ, સંભોહ એવા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થશે કે નિર્લોભ, નિર્દેષ, નિર્મોહ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થશે? જે તે પરિવાજકોને સીધો જવાબ આપવો હશે તો તેઓ કહેશે કે, જે પ્રાપ્તવ્ય છે તે નિર્લોભ, નિર્દેષ, નિર્મોહ મનુષ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને તમે વળી આગળ પ્રશ્ન પૂછજો—તે પ્રાપ્તવ્ય તૃણાયુક્તને પ્રાપ્ત થાય છે કે તૃણારહિતને પ્રાપ્ત થાય છે; ઉપાદાનયુક્તને પ્રાપ્ત થાય છે કે ઉપાદાનરહિતને, વિદ્વાનને પ્રાપ્ત થાય છે કે અવિદ્વાનને, આસક્તને પ્રાપ્ત થાય છે કે અનાસક્તને, વિરુદ્ધને પ્રાપ્ત થાય છે કે અવિરુદ્ધને પ્રાપ્ત થાય છે? સીધું બોલનારા હશે તો કહેશે કે: તૃણારહિતને, ઉપાદાનરહિતને, વિદ્વાનને, અનાસક્તને, અને અવિરુદ્ધને જ તે પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પણ પૂછજો—તે પ્રપંચ*પ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે કે નિપ્રપંચને પ્રાપ્ત થાય છે? તેઓ કહેશે: નિપ્રપંચને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે.

“હે ભિક્ષુઓ ભવદષ્ટિ અને વિભવદષ્ટિ એવી આ બે દષ્ટિઓ છે. ભવદષ્ટિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાવાળા શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ વિભવદષ્ટિનો વિરોધ કરે છે, અને જે વિભવદષ્ટિને જ ચુસ્તપણે વળગી રહેનારા છે તેઓ ભવદષ્ટિનો વિરોધ કરે છે. જે શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ આ બંને દષ્ટિઓનો સમુદય, અસ્તંગમ, આસ્વાદ, આદીનવ (હાનિ), અને નિસ્સરણ (મુક્તિ) યથાર્થ રીતે જાણતા નથી, તે સંભોભ, સંદેષ, સંભોહ, તૃણાયુક્ત, ઉપાદાનયુક્ત, અવિદ્વાન, આસક્ત, વિરુદ્ધ અને

* પ્રપંચ=વિસ્તાર, દન્યવી મોહ, અથવા નિર્વાણ આડે આવનાર અંતશય.

વર્ગ ખીજો

૧૧

ચૂળસીહનાદસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર શ્રાવસ્તી પાસેના
જેતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં ભગવાન રહેતા હતા.
ત્યારે તેઓ ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે ભિક્ષુઓ, આ જ પંથમાં પહેલો, ખીજો, ત્રીજો,
અને ચોથો શ્રમણ છે, ખીજા પંથો શૂન્ય છે એવી સિંહ-
ગર્જના કરો. પણ જો ખીજા પરિવ્રાજકો તમને પૂછે કે
આમ કેમ? તો તમે તેને કહેજો—હે બંધુઓ, તે ભગવાને
જે ચાર વસ્તુઓ કહી તે અમારામાં છે, એટલે અમે આમ
કહીએ છીએ. ગુરુ ઉપર ભક્તિ, ધર્મ ઉપર ભક્તિ, શીલોનું
સમ્યક્ પરિપાલન અને ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુ એ સહધાર્મિકો
તરફનો પ્રેમ, આ એ ચાર વસ્તુઓ છે. તમને ખીજા
પરિવ્રાજકો કહે કે, આ વસ્તુઓ જેમ તમારામાં છે તેમ
અમારામાં પણ છે; પછી તમારામાં અને અમારામાં ફરક
શું છે? તો તમે તેમને એમ પૂછજો કે—એક જ પ્રાપ્તવ્ય

પ્રપંચપ્રિય છે, અને તે જાતિ (જન્મ), જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૈર્ઘ્યનસ્ય અને ઉપાયાસથી મુક્ત થતા નથી, પરંતુ જે શ્રમણબ્રાહ્મણ આ બન્ને દષ્ટિએનો સમુદય, અસ્તંગમ, આસ્વાદ, આદીનવ, અને નિસ્સરણ બરાબર રીતે જાણે છે, તે નિર્લોભ, નિર્દોષ, નિર્મોહ, તૃણારહિત, ઉપાદાન-રહિત, વિદ્વાન, અનાસક્ત, અવિરુદ્ધ અને નિઃપ્રપંચ થાય છે; તે જાતિજરામરણાદિથી મુક્ત થાય છે, એમ હું કહું છું.

“ઉપાદાનો ચાર છે: કામઉપાદાન, દષ્ટિઉપાદાન, શીલવ્રતઉપાદાન અને આત્મરાદઉપાદાન. કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો બધાં ઉપાદાનોનો નાશ કરવો એવો ઉપદેશ કરવાને બદલે કેવળ કામઉપાદાનનો જ નાશ કરવો એમ કહે છે. કારણ કે તેઓ બાકીનાં ત્રણ ઉપાદાનોથી અજ્ઞાત હોય છે. બીજા કેટલાક, પહેલા બે ઉપાદાનોના નાશથી બધા ઉપાદાનો નાશ પામે છે એમ ઉપદેશ છે. કારણ કે તેઓ બાકીના બે ઉપાદાનો જાણતા હોતા નથી. બીજા કેટલાક પહેલા ત્રણ ઉપાદાનોનો નાશ થવાથી બધા ઉપાદાનો નાશ પામે છે એમ કહે છે. કારણ કે તેઓ છેલ્લું ઉપાદાન જાણતા હોતા નથી. આવી જાતના ધર્મપંથમાના લોકોની પોતાના ગુરુ તરફની ભક્તિને સારી ભક્તિ કહી શકાય નહિ; તેમની ધર્મ ઉપરની ભક્તિને ચોગ્ય ગણી શકાય નહિ; શીલનું પરિપાલન ચોગ્ય ગણી શકાય નહિ; સદ્ધર્મિકો તરફના પ્રેમને બરાબર ગણી શકાય નહિ. જે ધર્મનો ઉપદેશ વ્યવસ્થિત રીતે કરવામા નથી આવતો, જે ધર્મ શાંતિના કારણરૂપ નથી થતો, જે ધર્મનો ઉપદેશ સમ્યક્સંજુદ કરેલો નથી, તે ધર્મમાં આ અવસ્થા થાય છે.

“ પરંતુ તથાગત અર્હન્ત સમ્યક્સંશુદ્ધ આ ચારે ઉપાદાનોનો નાશ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. અને આ પંથમાના લોકોની ગુરુભક્તિ સારી છે; ધર્મ તરફની ભક્તિ યોગ્ય છે; શીલનું પરિપાલન બરાબર છે; અને સહધાર્મિકો ઉપરનો પ્રેમ બરાબર છે, એમ જણાય છે. જે ધર્મનો ઉપદેશ ઉત્તમ રીતે કરવામાં આવ્યો છે, જે ધર્મ ઉપશમના કારણરૂપ અને છે, જે સમ્યક્સંશુદ્ધે જાણેલો છે, તે ધર્મમાં આમ બને છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, તૃષ્ણામાથી આ ચાર ઉપાદાનો ઉત્પન્ન થાય છે. વેદનામાથી તૃષ્ણા, સ્પર્શમાથી વેદના, પડાયતનમાંથી સ્પર્શ, નામરૂપમાથી પડાયતન, વિજ્ઞાનમાથી નામરૂપ, સંસ્કારમાથી વિજ્ઞાન અને અવિદ્યામાંથી સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જ્યારે કોઈ ભિક્ષુની અવિદ્યા નષ્ટ થાય છે અને તેના અંતઃકરણમાં વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે તે આ ચારે ઉપાદાન યદ્યપ્ત કરતો નથી, અને તેનાથી ભય પામતો નથી; અને નિર્ભયતાથી તેને આધ્યાત્મિક શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સ્થિતિમાં તે જાણે છે કે, જાતિનો ક્ષય થયો છે, બ્રહ્મચર્યવાસ પૂરો થયો છે, કર્તવ્ય સંપૂર્ણ થયું છે, અને ફરીવાર ઇલ્લોકમાં આવવાનું નથી.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના બોલણનું અભિવંદન કર્યું.

ચૂળસીહનાદમુત સમાપ્ત

ટીકા

પહેલો શ્રમણ એટલે સોતાપન, બીજો સકકાગામી, ત્રીજો અનાગામી, અને ચોથો અરહા.

ભાવદષ્ટિને સાશ્વતદષ્ટિ કહે છે, અને વિભાવદષ્ટિને હ્રસ્વદષ્ટિ પણ કહે છે. આત્મા મરણોત્તર સાશ્વત જ છે, તેના ઉપર કર્મનું પરિણામ થતું નથી, વગેરે દષ્ટિ તે સાશ્વતદષ્ટિ. આત્મા નથી જ, અથવા તે મરણ પછી આત્માનો નાશ થવાનો છે, એ હ્રસ્વદષ્ટિ. આ બન્ને અંતિમ છેડાઓ છે. તે અંતિમ છેડાઓ ઉપર ન જતાં ભગવાને મધ્યમ માર્ગ શોધી કાઢ્યો. આત્મા છે એમ પણ નહિ, અને આત્મા નથી એમ પણ નહિ, પરંતુ આત્મા (મન) કર્મ પ્રમાણે બદલાતો છે. કિંબહુના, તે કર્મમય જ છે. સારાં કર્મો કરવાથી તે સારો થાય છે, અને ખરાબ કર્મો આચરવાથી તે ખરાબ થાય છે. માટે અનાસક્ત થઈને સત્કર્મનું અખંડિત આચરણ કરતું એ જ મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે.

શૂળસીદ્ધનાદસુતની ટીકા સમાપ્ત

મહાસીહનાદસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન વૈશાલી નગરની બહાર અવરપુર નામના બાગમાં રહેતા હતા. તે વખતે સુનકખત નામના એક લિચ્છવીએ તાજેતરમાં જ આ ધર્મ છોડ્યો હતો. તે વૈશાલીમાં સભામાં એમ કહેતો કે, શ્રમણ ગોતમ પાસે આર્યોને શોભે એવું લોકોત્તર જ્ઞાન નથી. તે કેવળ તર્ક અને મીમાસાના બળ ઉપર ધર્મોપદેશ કરે છે; પરંતુ તેનો ધર્મ તે ધર્મને અનુસરનારાનાં દુઃખનો અંત કરે છે. સારિપુત્ર વૈશાલીમાં પિંડ માટે ફરતો હતો ત્યારે તેના કાન ઉપર આ વાત આવી, અને પિંડપાત કરીને પાછા ફર્યો પછી ભોજનોત્તર તેણે આ વાત ભગવાનને કહી સંભળાવી.

ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “ હે સારિપુત્ર, સુનકખત હલકો અને ક્રોધી માણસ છે, ક્રોધમાં તે આવું બોલે છે, ખોતે તથાગતની નિંદા કરે છે એમ માનીને તે તથાગતની સ્તુતિ જ કરે છે. જે કાર્ય માટે તથાગતે ધર્મોપદેશ કર્યો

તે ધર્મ તે ધર્મને અનુસરનારાનાં દુઃખનો અંત કરે છે એમ કહેવું એ એક રીતે તથાગતની સ્તુતિ કયાં બરાબર જ છે.

“તે ભગવાન અરહા, સમ્યક્સંબુદ્ધ, વિદ્યાચરણસંપન્ન, લોકવિત, શ્રેષ્ઠ, પુરુષદમ્બનો સારથિ, અને દેવમનુષ્યનો ગુરુ છે, એ મારા ગુણોનું જ્ઞાન મૂર્ખ સુનકબત્તને થાય જ નહિ. ભગવાન અનેકવિધ સિદ્ધિ અનુભવે છે, એક હોવા છતાં તે અનેક રૂપો ધારણ કરે છે, ગમે તે જગ્યાએ નિર્વિધને જઈ શકે છે, પાણીની મારક જ પૃથ્વીમા પણ ફૂંચકી મારે છે, જમીન ઉપર જ જાણે ચાલતો હોય એમ પાણી ઉપર ચાલે છે, આકાશમા આસન વાળીને બેસે છે, ચંદ્ર અને સૂર્યને દાથેથી સ્પર્શ કરે છે, આ પણ તથાગતના ગુણોનું તેને જ્ઞાન થવાનું નથી. ભગવાન દિવ્ય આત્રથી (કર્ણોદિગેથી) મનુષ્ય-લોકના અને દેવલોકના, પાસેના અને દૂરના શબ્દો સાંભળે છે, આ મારા ગુણોનું પણ તે મૂર્ખને જ્ઞાન થવાનું નથી. ભગવાન બીજા પ્રાણીનું ચિત્ત જાણી શકે છે, એ મારા ગુણનું પણ તેને જ્ઞાન થવાનું નથી.

“હે સારિપુત્ર, તથાગતનાં આ દસ બળ છે. તે બળના જોર ઉપર તે નેતાપદ સ્વીકારે છે, સભામાં સિંહગર્જના કરે છે, અને બ્રહ્મચક્રનું (ધર્મચક્રનું) પ્રવર્તન કરે છે. આ દસ બળ કયાં? (૧) તે યોગ્યાયોગ્ય યથાર્થ રીતે જાણે છે; (૨) ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કર્મોનું પરિણામ શું થવાનું છે એ તે યથાર્થ રીતે જાણે છે; (૩) તે સર્વત્ર (દુર્ઘતિએ અથવા સુઘતિએ) જનારો માર્ગ યથાર્થ રીતે જાણે છે; (૪) બિન્નપ્રકૃતિવાળા લોકોનું તેને યથાર્થ જ્ઞાન

હોય છે; (૫) પ્રાણીઓની જુદીજુદી અભિરુચિ તે યથાર્થ રીતે જાણે છે; (૬) પ્રાણીઓની ઓછીવધતી માનસિક શક્તિઓનું (ઇન્દ્રિયોનું) તેને યથાર્થ-જ્ઞાન હોય છે; (૭) ધ્યાન, વિમોક્ષ, સમાધિ અને સમાપત્તિની મહિનતા, પરિશુદ્ધિ અને ઉત્થાન તે યથાર્થ રીતે જાણે છે; (૮) તે અનેક પૂર્વજન્મો સંભારી શકે છે; (૯) તે દિવ્યચક્ષુથી બીજાનાં જન્મમરણ, યુગતિએ કે દુર્ગતિએ ગમન, વગેરે જોઈ શકે છે; અને (૧૦) તેને આસવોના ક્ષયનું જ્ઞાન છે. આ તથાગતનાં દસ બળ છે. મારામાં આટલું સામર્થ્ય હોવા છતાં મારામાં લોકોત્તર ધર્મ નથી, કેવળ તર્ક અને મીમાસાના બળ ઉપર હું ધર્મોપદેશ કરું છું, એમ જે કહેશે, અને તે કથનનો અને એવા વિચારનો ત્યાગ નહિ કરે, તે નિઃસંશય નરકે જશે. શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા, એ ત્રણ ગુણથી સંપન્ન ભિક્ષુ જેમ ખાતરીથી નિર્વાણ પામે છે, તેમ આ (મારા ઉપર દોષારોપ કરનાર માણસ) નિઃસંશય નરકે જશે.

“હે સારિપુત્ર, આ તથાગતનાં ચાર વૈશારદ્યો (નિર્ભયતા) છે: (૧) કોઈ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, દેવ, માર, બ્રહ્મા અથવા બીજો કોઈ મને એમ નહિ કહી શકે કે તું તારી જાતને સમ્યક્સંજુદ્ધ કહેવરાવે છે, પરંતુ આટલી વસ્તુઓ તેં જાણી નથી; (૨) કોઈ એમ નહિ કહી શકે કે, તારા આ આસવો નાશ પામ્યા નથી; (૩) એવું કોઈ કહેનારો નથી કે, તું જે વસ્તુઓ અંતરાયકારક છે એવું ગણાવે છે તે વસ્તુઓ ધર્મમાર્ગમા અંતરાયકારક નથી; (૪) તું જેને માટે ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે, તે દુઃખનો અંત, એ ધર્મનું આચરણ કરનારને થતો નથી, એવું કહેનાર કોઈ

નથી. આની ખાતરી હોવાથી હું ક્ષેમ, અભય અને વૈશારદ્ય પામ્યો છું.

“હે સારિપુત્ર, આઠ પરિષદો છે: ક્ષત્રિયપરિષદ, બ્રાહ્મણ-પરિષદ, ગૃહસ્થપરિષદ, શ્રમણપરિષદ, ચાતુર્મહારાજિકપરિષદ, તાવત્ત્રિંશત્પરિષદ, મારપરિષદ, અને બ્રહ્મપરિષદ. આ આઠે પરિષદોમાં હું ગયો છું, ત્યાં બેઠો છું, બાપણ કયું છે અને સંવાદ કર્યો છે. ત્યાં મને કદી બીક લાગતી નથી, અને તેથી હું ક્ષેમ, અભય અને વૈશારદ્ય પામ્યો છું.

“હે સારિપુત્ર, અંડજ, જરાયુજ, સંસ્વેદજ, અને ઐપપાતિક, એવી ચાર યોનિઓ છે. જે સત્ત્વો ઈડાંમાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે અંડજયોનિમાં ગણાય છે. ગર્ભાશયમાથી પેદા થાય છે તે જરાયુજ યોનિમાં ગણાય છે. જે સત્ત્વો સદી ગયેલા પદાર્થોમાં, ગટરમાં વગેરે જગ્યાઓએ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંસ્વેદજ યોનિમાં ગણાય છે. દેવ, નરકમાંનાં પ્રાણી, કેટલાક મનુષ્યો, અને કેટલાક દુર્ગતિ પામેલાં પ્રાણીઓ, એટલા ઐપપાતિક યોનિમાં ગણાય છે.

“હે સારિપુત્ર, પાંચ ગતિઓ છે: નિરય, તિરચ્છાનયોનિ, પેત્તિવિસય, મનુષ્ય અને દેવ. આ પાંચે ગતિઓ હું જાણું છું, આ પાંચે ગતિઓના માર્ગ હું જાણું છું અને કયા કર્મને લીધે પ્રાણી મરણોત્તર તે તે ગતિને પામે છે તે પણ હું જાણું છું. હું નિર્વાણ જાણું છું, નિર્વાણનો માર્ગ જાણું છું, અને કયા ઉપાયોથી આસવોનો ક્ષય કરીને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકાય તે પણ હું જાણું છું.

“કોઈ એક માણસ નરકે જવાનાં કર્યો કરે છે, એમ હું આંતર્યાનથી જાણું છું, અને તે મરણોત્તર નરકે જાય છે, એ પણ હું આંતર્યાનથી જાણું છું. જેમ કોઈ માણસ

તડકાથી તપ્ત થયેલો હોઈ સળગતા કાલસાથી ભરેલી ખાઈ તરફ જાય, અને તેને જોઈ કોઈ દેખતો માણસ કહે કે આ માણસ જઈને તે ખાઈમાં પડ્યા વગર રહેવાનો નથી; અને પછી ખરેખર જ તે મનુષ્યને ખાઈમાં પડેલો તે જુએ. તે જ રીતે આ પાપકર્મો કરનાર માણસ નરક તરફ જાય છે, અને પછી ખરેખર જ તે નરકમાં પડેલો છે, એ હું જોઉં છું. ખીજો કોઈ માણસ તિરચ્છાનયોનિમાં લઈ જનારાં કર્મો કરે છે, અને પછી મરણોત્તર તે તે યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો છે, એ હું દિવ્ય ચક્ષુથી જોઉં છું. જેમ કોઈ તડકાથી સંતપ્ત થયેલો, અને તરસથી વ્યાકુળ થયેલો માણસ, ઘણાં વરસોથી ભરેલા ગૂંચકૂંપ તરફ (શૈચકૂંપ તરફ) જાય છે, ખીજો કોઈ દેખતો માણસ તેને જોઈને કહે કે આ માણસ આ રસ્તે જતા તે શૈચકૂંપમાં જઈને પડશે. પછી તે દેખતો માણસ ખરેખર જ શૈચકૂંપમાં પડેલા તે માણસને દુઃખ ભોગવતો જુએ છે. તે રીતે આ માણસ પાપકર્મો કરીને તિરચ્છાન-યોનિમાં જન્મ પામ્યો છે એમ હું જાણું છું. કોઈ તડકાથી તપ્ત થયેલો અને તરસથી વ્યાકુળ થયેલો માણસ ઊંચી જગ્યા ઉપર ઊગેલા, ઓછી ડાયાવાળા, વૃક્ષ તરફ જાય છે. તેને જોઈને દેખતો માણસ કહે છે કે, આ તે વૃક્ષે જનારા રસ્તા ઉપર છે. પછી ખરેખર જ તે વૃક્ષની નીચે જઈને દુઃખ ભોગવતા તે મનુષ્યને દેખતો માણસ જુએ છે. તે રીતે કોઈ મનુષ્ય પૈતૃવિષય તરફ જનારા રસ્તા ઉપર છે, અને પછી તે ત્યાં જન્મીને દુઃખ ભોગવે છે, એ હું દિવ્ય ચક્ષુથી જોઉં છું. તડકાથી તપ્ત થયેલો અને તરસથી વ્યાકુળ થયેલો કોઈ માણસ મેદાનમાં વૃદ્ધિ પામેલા ઘાડી ડાયાવાળા વૃક્ષને રસ્તે

જાય છે. દેખતો મનુષ્ય તેને જોઈને કહે છે કે, આ માણસ તે વૃક્ષના માર્ગે છે; અને પછી તે દેખતો માણસ તે મનુષ્યને તે વૃક્ષ નીચે બેઠેલો અથવા તો સુખપૂર્વક ઊંઘતો જુએ છે. તે રીતે કોઈ માણસ મનુષ્યોના તરફ જનારાં કર્મો કરે છે, અને મરણોત્તર ખરેખર જ મનુષ્યોનામાં જન્મ્યો છે, એમ હું દિવ્ય ચક્ષુથી જાણું છું. કોઈ માણસ ઉત્તમ મહેલનો રસ્તો લે છે. દેખતો માણસ તેને જોઈને કહે છે કે, આ તે પ્રાસાદના માર્ગે છે, અને પછી ખરેખર જ તેને તે પ્રાસાદમાં સુંદર દીવાનખાનામાં ઉત્તમ પલંગ ઉપર નિરાતે બેઠેલો કે નિરાતે સૂતેલો જુએ છે. તે રીતે કોઈ માણસ સ્વર્ગે લઈ જનારાં કર્મો કરે છે, અને મરણોત્તર ખરેખર જ તે લોકમાં તે જન્મ્યો છે, તે હું દિવ્ય ચક્ષુથી જાણું છું. ખીજો કોઈ તડકાથી તપેલો અને તરસથી વ્યાકૂળ થયેલો માણસ એક રમણીય તળાવને રસ્તે જાય છે. તેને જોઈને દેખતો માણસ કહે છે કે, આ માણસ ચોક્કસ તે તળાવે જશે; અને પછી ત્યાં જઈને તે તળાવમાં સ્નાન કરીને અને પાણી પીને, તે તળાવના કિનારા ઉપરના ખાગમાં નિરાતે બેઠેલો અથવા તો સૂતેલો છે, એમ તે દેખતા માણસના જોવામાં આવે છે. તે રીતે કોઈ માણસ નિર્વાણ તરફ લઈ જનારાં કર્મો આચરે છે, અને પછી આ જ જન્મમાં તે નિર્વાણ પામ્યો છે, એ હું દિવ્ય ચક્ષુથી જોઉં છું. આ બધી વસ્તુઓ હું જાણતો હોવા છતાં આર્યોને શોભે એવું લોકોત્તર જ્ઞાન મારામાં નથી, એમ જે કહે છે, અને આ વચનનો અને આવા વિચારનો ત્યાગ કરતો નથી તે અવસ્થા નરકે જવાનો છે.

“હે સારિપુત્ર, મેં (ધણું જન્મે પહેલાં) ચાર જાતનું તપ કર્યું છે. હું તપસ્વી થયો છું; રુક્ષ થયો છું; જીરુપ્ત થયો છું; અને એકાન્તવાસી થયો છું;

“હું નન્ન હતો, આચારનું અવલંબન કરતો નહિ, હાથ ઉપર જ લિક્ષા લઈને ખાતો હતો, એમ જો કોઈ કહેતું કે આવો, ખેસો અથવા જરા ઊભા રહો, તો હું તે સાંભળતો નહિ, મારી પાસે આવેલું કે કોઈએ મારા માટે તૈયાર કરેલું અન્ન હું સ્વીકારતો નહિ, મને કોઈ આમંત્રણ કરે તો હું જતો નહિ, વાસણુમાં આવેલું અન્ન હું લેતો નહિ, ઉંચરાની, લાકડીની કે સામેલાની પેલી તરફ ઊભા રહીને આપેલું અન્ન હું ગ્રહણ કરતો નહિ, સ્ત્રીપુરુષ જન્મવા બેઠાં હોય ત્યારે તેમાથી એકે જીનીને ઊભા થઈ આપેલી લિક્ષા હું લેતો નહિ, ગર્ભિણી સ્ત્રી, છોકરાને ધવરાવતી સ્ત્રી અને પુરુષની સાથે એકાન્ત સેવતી સ્ત્રીની પાસેથી અન્ન લેતો નહિ, નેવાં પડતાં હોય એવી જગ્યાએ ઊભો રહીને, કૂતરાની પાસે ઊભો રહીને કે જ્યાં ઘણી માખીઓ હોય એવી જગ્યાએ ઊભો રહીને હું લિક્ષા લેતો નહિ, મત્સ્ય, માંસ, સુરા વગેરે ગ્રહણ કરતો નહિ, એક જ ઘેર લિક્ષા માગીને એક જ કોળિયો અન્ન હું ખાતો, બે ઘેર લિક્ષા માગીને બે કોળિયા કે સાત ઘેર લિક્ષા માગીને સાત કોળિયા અન્ન હું ખાતો, એક પળાથી, બે પળાથી કે સાત પળાથી હું મારો નિર્વાહ ચલાવતો. એક દિવસે એકવાર, બે દિવસે એકવાર, સાત દિવસે એકવાર, કે પંદર દિવસે એકવાર જન્મતો, એકલી શાકલાજી ખાઈને હું રહેતો, શામાક અથવા નીવાર આ (અરણ્યના) ધાન્ય ખાઈને હું રહેતો, ચમારે નાખી દીધેલા ચામડાના કટકા ખાતો, શેવાળ,

કુંસડી અથવા ભાતના ઓસામણ ઉપર બાઝી ગયેલું પડ ખાતો, ખોળ (વિષ્વાક), ખડ અથવા ગોમય (છાણ) ખાઈને જ પડથો રહેતો, અથવા વનમાંના કંદમૂળ ખાઈને જ ગુળરો કરતો, શણનાં વસ્ત્રો, મિશ્ર વસ્ત્રો, પ્રેત ઉપરનાં વસ્ત્રો, અથવા રસ્તામાં પડેલાં ચીથરાનાં વસ્ત્રો ધારણ કરતો, વઢકલ, અગ્નિનયમ, દહાની સાદડી, ઝાડની છાલ, અથવા લાકડાના પાટિયાથી જ મારું શરીર હું ઢાંકતો, માણસના વાળનો કામળો, ઘોડાના વાળનો કામળો, અથવા ધૂવડની પાંખોનો કામળો ધારણ કરતો, આખોના અને દાઢીના વાળ ખેંચી કાઢવાના વ્રતનું આચરણ કરતો, જિભા રહેવાનું વ્રત કરતો, ઉભડક ખેસવાનું વ્રત કરતો, કાંટાની સપ્પા ઉપર સૂવાનું વ્રત કરતો, અથવા ત્રિકાલસ્નાન કરવાનું વ્રત કરતો. આ રીતે અનેક રીતે હું દેહદંડનનું વ્રત આચરતો. આવી મારી તપશ્ચર્યા હતી.

“હવે હું રુક્ષ કેવી રીતે હતો તે કહું. અનેક વર્ષોની ધૂળ મારા શરીર ઉપર એકઠી થઈ હતી; ધૂળનો થર જ મારા શરીર ઉપર થયો હતો; જેમ કોઈ તિંદુક વૃક્ષનું ફુંદું ધૂળથી બરેલું હોય, તે રીતે હું ધૂળથી બરેલો હતો, અને મને એમ લાગતું નહોતું, કે આ ધૂળ હું જાતે મારા હાથ વતી ખંખેરી નાખીશ, અથવા ખીજે કોઈ હાથ વતી ખંખેરશે. આવી મારી રુક્ષતા હતી.

“હવે હું જુગુપ્સી કેમ હતો તે કહું. હું બહુ કાળજીપૂર્વક આવતોજતો, પાણીના ડીપા ઉપર પથ્થુ મારી દેયા હતી, નાનાંનાનાં પ્રાણી પથ્થુ મારા હાથે નાશ ન પામે, એવી હું કાળજી રાખતો. આવી મારી જુગુપ્સિતા હતી.

“હવે હું એકાન્તવાસી કઈ રીતે હતો તે કહું. હું કોઈ જંગલમાં રહેતો હોઈ ત્યારે, કોઈ ગોવાળ, કઠિયારો કે જંગલમાં કામ કરનારો માણસ મારી નજરે ચડતો, તો હું તે અરણ્યમાંથી બીજા ગહન અરણ્ય તરફ ભાગતો; કારણ મારી ધ્રુષ્ટા હતી કે તેઓ મને ન જુએ અને હું તેમને ન જોઉં. જેમ કોઈ વનમૃગ માણસોને જોઈને નાસવા માટે તેમ જ હું મનુષ્યોને જોઈને નાસતો. આવો મારો એકાન્તવાસ હતો.

“જંગલમાં જે જગ્યાએ ગાયોને બાંધતા તેવી જગ્યાએ, ગોવાળ તે ગાયોને ત્યાંથી બીજી જગ્યાએ લઈ જાય તે પછી, હું જતો, અને તરુણ વાછરડાઓનું જાણુ ખાતો. જ્યાં સુધી હું દિશાએ જતો, અને લઘુશંકા કરતો ત્યાં સુધી એ (સ્વશરીરમાંથી નીકળેલા) પદાર્થો ઉપર જ મારો નિર્વાહ ચલાવતો. આવું મારું મહાવિકટ ભોજન હતું.

“એકાદા અત્યંત લગ્નનક જંગલમાં હું પ્રવેશ કરતો. જે કોઈ સકામ મનુષ્યો તે જંગલમાં જતા તેમના શરીરે રામાંચ ખડાં થતાં. ટાઢના દિવસોમાં જ્યારે રાત્રે ઝાકળ પડવાની શરૂઆત થતી ત્યારે હું ખુલ્લા મેદાનમાં આવીને બેસતો, અને દિવસે ગહન ઝાડીમાં રહેતો. ભરઉનાળામાં દિવસે ખુલ્લા મેદાનમાં બેસતો અને રાત્રે ઝાડીમાં રહેતો. તે વખતે મને આ અશ્રુતપૂર્વ ગાથા સૂઝી :

સોતત્તો સોસીનો ઈકો મિસનઠે વને ।

નગ્નો ન ચગિમાસીનો વેસનાપ્પુતો મુનીતિ ॥

(ખૂળ તપેલો અને ખૂળ પલળેલો, બચકર અરણ્યમાં એકલો રહેનારો, નગ્ન અને અગ્નિ પાસે ન હોય એવો મુનિ પ્રાપ્તવ્યની શોધમાં દક્ષ છે.)

“ સ્મશાનમાં જઈને મનુષ્યોનાં હાડકાનું ઓશીકું કરીને હું સૂતો. ત્યાં આમ્ય જનો મારી પાસે આવીને મારા ઉપર ઘૂંકતા, પેશાબ કરતા, ધૂળ ફેંકતા, અથવા તો કાનમાં સળીઓ લરાવીને મારી મસ્કરી કરતા. પણ તેઓ સંબંધે મારા મનમાં બિલકુલ ખરાબ વિચાર આવ્યો નહિ. આવી મારી ઉપેક્ષા હતી.

“ કેટલાક અમણુપ્રાણીઓ પ્રતિપાદન કરે છે કે, આહારથી જ શુદ્ધિ છે. તેઓ બોર, મગ, તલ અથવા ચોખા ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે; બોરના, મગના, તલના કે ચોખાના જ પદાર્થો ખાઈને તેઓ નિર્વાહ ચલાવે છે. આ બધું મેં કરી જોયું છે. એક જ બોર, એક જ મગ, એક જ તલનો દાણો કે એક જ ચોખાનો દાણો ખાઈને મેં ચલાવ્યું છે. કોઈને કદાચ એમ લાગવાનો સંભવ છે કે તે કાળે આ પદાર્થો બહુ મોટા હતા, તો અહીં એટલું જ કહેવું જરૂરી છે, કે આ પદાર્થોના આકાર આજકાલના કરતાં તે વખતે મોટા નહોતો. જ્યારે હું એક બોર, એક મગ, એક તલ કે એક ચોખાનો દાણો ખાઈને ચલાવતો, ત્યારે મારું શરીર અત્યંત કૃશ થતું. આસીતિકવસ્ત્રી કે કાલવસ્ત્રીની ગાંઠો જેવું મારું શરીર બેડોળ દેખાતું; જિંટના પગ જેવી મારી કમર થતી; તરાકની બનાવેલી માળાની જેવી મારી પીઠની કરેડ દેખાતી; જૂના ધરના વાંસની જેમ મારી પાંસળીઓ ખલળી જતી; પાણીમાં પડતા તારાઓના પ્રતિબિંબની માફક મારી આંખો જિંડી ગયેલી દેખાતી; કડવી તુબ્બી કાચી જ કાપીને તડકે સૂકવવાથી જેમ કરમાઈ જાય છે, સૂકાઈ જાય છે, તેવી રીતે મારી માથાની ચામડી કરમાઈ ગઈ હતી; પેટ ફાવાવા

માટે હું હાથ પેટ ઉપર દાબતો ત્યાં મારા હાથમાં પીઠની કરોડ જ આવતી; પીઠની કરોડ દાબવાનો પ્રયત્ન કરતાં પેટ જ હાથ આવતું; એટલે પેટ અને પીઠ એક ચર્ધ મયાં હતાં; શૌચ કરવા કે લઘુસંકા કરવા બેસતા ત્યાં જ પડી જતો; શરીર ઉપર હાથ ફેરવતાં શરીર ઉપરના રોમ ખરી પડતા. આ ઉપોષણોને લીધે મારી આવી રિચિતિ થતી.

“ કેટલાક અમણુબ્રાહ્મણો સંસારથી (સર્વ યોનિમા જન્મ લઈને) શુદ્ધિ થાય છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ એવી એક પણ યોનિ નથી કે જેમા મેં જન્મ ન લીધો હોય. એકે શુદ્ધાવાસ દેવલોકે સિવાય બીજી બધી યોનિઓમા મેં જન્મ લીધો છે. શુદ્ધાવાસલોકમાં હું જન્મ્યો હોત તો ઇહલોકમાં હું ફરીવાર ન આવત.

“ યજ્ઞથી શુદ્ધિ થાય છે એમ કેટલાક અમણુબ્રાહ્મણો પ્રતિપાદન કરે છે. પણ એવો એક પણ યજ્ઞ બાકી નથી કે પૂર્વજન્મમા ક્ષત્રિય રાજા થઈને કે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ થઈને મેં ન કર્યો હોય.

“ અગ્નિપૂજથી શુદ્ધિ થાય છે એમ કેટલાક અમણુબ્રાહ્મણો પ્રતિપાદન કરે છે. પણ એવો એકે અગ્નિ નહિ મળે, કે પૂર્વજન્મમા ક્ષત્રિયરાજા થઈને કે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ થઈને મેં ન પૂજ્યો હોય.

“ કેટલાક અમણુબ્રાહ્મણો એમ પ્રતિપાદન કરે છે, કે મનુષ્યપ્રાણી જ્યાં સુધી જીવાન હોય છે ત્યાં સુધી તેની પ્રજા તીવ્ર હોય છે, પણ તે જ વૃદ્ધ થયા પછી—એંશી નેવું કે સો વરસનો થયા પછી—તેની પ્રજા ક્ષીણ થતી જાય છે. પણ આજે હું એંશી વરસનો વૃદ્ધ છું, અને ધારો કે, સો વર્ષો

જીવનારા સ્મૃતિ, ગતિ, ધૃતિથી યુક્ત એવા મારા ચાર શિષ્યો સ્મૃત્યુપસ્થાન સંબંધે અને પ્રશ્ન પૂછે, તો તેના પ્રશ્નોના જવાબો હું આપતો જઈશ. આખો દિવસ તેઓ આ કામ કરે તોપણ તથાગતનો ધર્મોપદેશ પૂરો થવાનો નથી. તે ચારે શિષ્યો સો વરસ જીવીને મૃત્યુ પામે તોપણ તથાગતનું ધર્મવ્યાખ્યાન અધૂરું જ રહેવાનું. હે સારિપુત્ર, મંચક ઉપર ખેસારીને અને લઈને તમે ગામેગામ ફરશો તોપણ મારો ધર્મોપદેશ પૂરો થવાનો નથી. ઝાંતી પ્રાણી પુષ્કળ લોકોના કલ્યાણ માટે, દેવોના અને મનુષ્યોના હિત માટે, સુખ માટે ઇહલોકમાં જન્મ્યો છે, એમ જો કોઈના સંબંધમાં ખોલવું હોય તો તે મારા માટે જ કહી શકાય એમ છે.”

તે વખતે આયુષ્માન નાગસમાલ શુદ્ધ ભગવાનની પાછળ તેમને પવન નાખતો ઊભો હતો. તે બોલ્યેઃ “ભદ્રન્ત, આપનો આ ઉપદેશ બહુ આશ્ચર્યકારક છે. તે સાંભળીને હું રામાંચિત થયો છું. આનું નામ શું?” ભગવાને જવાબ આપ્યો, “એમ જો હોય તો તું આને લોભહર્ષપર્યાય કહેજે.”

આ પ્રમાણે ભગવાન બોલ્યા. આયુષ્માન નાગસમાલે મુદિત મનથી તેનું અભિનંદન કર્યું.

ટીકા

વૈશાલી વન્યજોના રાજ્યની રાજધાનીનું નગર હતું. આ રાજ્ય મગધ દેશની ઉત્તરમાં આવેલું હતું. તે મહાજનસત્તાક હતું. વન્યજોની સ્વારીઓ ન થાય એ હેતુથી રાજ્ય અનલતશત્રુએ પાટલીપુત્ર (પટણા) વસાવ્યું. મહાપરિનિબ્બાસુતમાં આ વન્યજો સંબંધિની ધણી માહિતી આપેલી છે. બુદ્ધધોષાચાર્યે આ (મહાસીહનાદ)સુતની અનુકથામાં આ વન્યજોની ઉત્પત્તિની વિચિત્ર કથા આપી છે. તેનો સારાંશ: વારાણસીરાજ્યની રાણીને પ્રસૂતિ વખતે માંસનો શોષો જ આવતર્યો. તેને સોનાના દાબડામાં મૂકીને ગંગામાં તરતો મૂક્યો. પાણીના પ્રવાહમાં તરતુંતરતું તે પાત્ર એક તપસ્વીને હાથ આવ્યું. તેણે તે ઉધાડીને જોયું, તો તેમાં તેણે તાલો માંસનો ગોળો જોયો. ખાલી માંસ હોત તો સડી જત, એમ લાગવાથી તેણે તે માંસના ગોળાનું સારી રીતે પ્રતિપાલન કર્યું. પછી કમરા: તે ગર્ભ પરિપક્વ થયો, ને તેમાંથી એક પુત્ર અને એક પુત્રી ઉત્પન્ન થયાં. તે તપસ્વીએ તેમને દૂધ પાઈને ઉછર્યાં. તેમના પેટમાં જયેલા આ દૂધ વગેરે પદાર્થો સ્પષ્ટ નજરે આવતા, અથવા તો તે બંનેની આમળી ચોંટેલી હતી એટલે તેમને લિચ્છવિ (લિન+છવિ) એકું નામ અપાયું. તે બંને જ્યારે ઘોડાં થયાં ત્યારે તે તપસ્વીએ આસપાસ રહેતા ગોવાળિયાઓને તે બાલકો સોંપ્યાં, અને સાથેસાથે તેણે એવી ઇચ્છા બતાવી કે તે બંને જ્યારે ઉમરલાયક થાય ત્યારે તેમને પરણાવવા, અને તે પ્રદેશનું રાજ્ય પણ તે બંનેને સોંપવું. ગોવાળિયાનાં છોકરાં સાથે રમતાં રમતાં જ્યારે તકરાર થતી ત્યારે આ બંને તેમને મારતાં. તે છોકરાં પોતાનાં માળાપો પાસે જ્યારે આવી ફરિયાદ લઈ જતાં ત્યારે તે ગોવાળ માળાપો તેમને કહેતાં, તે બંનેને તમે છોડી દો (વિજિતમ્મા હમે).” તે ઉપરથી તેમનું નામ વન્ય પડ્યું. ઉમરલાયક થયા પછી તે બંનેનું જન થયું, અને ગોવાળોએ તેમનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. તેમની સંવત્તિને પણ પછી વન્ય અથવા લિચ્છવી નામ અપાયું.

આ હંતકથા ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળી શકે છે કે, વનજીઓના પૂર્વે કોઈ ફરનારા (nomadic) ગોપાલવૃત્તિવાળા માણસો હશે. જ્ય એટલે જવું, એ ધાતુમાંથી આ સબ્દ ઉત્પન્ન થયો હોવો જોઈએ. લિચ્છવી નામ આ ગોપાલવૃત્તિવાળા માણસોની ટોળીને કેમ અપાયું તે કહી શકાતું નથી. અર્ધકથામાં આપેલી વનજીઓની વ્યુત્પત્તિ વિચિત્ર જણાય છે. વનજીઓને મહત્તા મળે એ જ ઉદ્દેશ ફક્ત આ હંતકથાનો હોવો જોઈએ.

મહાસીદનાદસુતની ટીકા સમાપ્ત

મહાદુઃખકખંધસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તી પાસેના જોતવનમાના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા, ત્યારે કેટલાક ભિક્ષુઓ સવારના પહોરમાં આવસ્તીમાં ભિક્ષા લેવા ગયા. તે વહેલા નીકળ્યા હોવાથી રસ્તામાં એક પરિવ્રાજકના આરામમાં ગયા. તે પરિવ્રાજકોને કુશલ-પ્રશ્નાદિ પૂછીને એક બાજુએ બેઠા. ત્યારે તે પરિવ્રાજકોએ ભિક્ષુઓને પૂછ્યું, “હે બંધુઓ, શ્રમણુ ગોતમ વિષયોનો, રૂપોનો અને વેદનાઓનો નાશ કરવાનું કહે છે. અમે પણ એ જ કહીએ છીએ. પછી અમારા અને શ્રમણુ ગોતમના પંથમાં ફેર શો?”

તે પરિવ્રાજકોનું બાષણ સારું છે કે ખરાબ છે એવું કશું ન કહેતાં, ભગવાનની પાસેથી જ આ વસ્તુનો ખુલાસો કરી લેવાના હેતુથી તે ભિક્ષુઓ ત્યાંથી ચાલતા થયા. આવસ્તીમાં ભિક્ષા મળણુ કર્યા પછી બોજન પૂરું થયા બાદ તેમણે ભગવાનની મુલાકાત લીધી, અને નમસ્કાર કરીને આ વાત નિવેદન કરી. ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “આવો પ્રશ્ન

જો પરધર્મીઓ તમને પૂછે, તો તમારે તેમને સાચું પૂછવું કે વિષયોનો આસ્વાદ (સ્વાદ) કયો, વિષયમા આદીનવ (દોષ) કયો, અને વિષયમાથી નિસ્સરણ (મુક્તિ) કયું? રૂપોનો આસ્વાદ કયો, આદીનવ કયો અને નિસ્સરણ કયું? વેદનાઓનો આસ્વાદ કયો, આદીનવ કયો અને નિસ્સરણ કયું? તમે આવો પ્રશ્ન પૂછશો એટલે પરધર્મીઓ આનો જવાબ જ આપી શકવાના નથી. કારણ કે, આ તેમનો વિષય નથી. તથાગત, તથાગતનો આવક અથવા તેમની પાસે શીખેલા ખીજા કોઈ સિવાય આ પ્રશ્નોના જવાબ આપનાર પ્રાણી મળવો મુશ્કેલ છે.

‘હે ભિક્ષુઓ, વિષયોનો આસ્વાદ કયો એ હું કહું. પામ્ય વિષયો છે: આખને પ્રિય લાગનારા રૂપો, કાનને મધુર લાગનારા શબ્દો, ઘ્રાણને મધુર લાગનારી ગંધ, જીભને મધુર લાગનારા સ્વાદ, અને ત્વચાને પ્રિય લાગનારા સ્પર્શ પદાર્થ. આ પાંચે વિષયોથી ઉત્પન્ન થતું સુખ એ વિષયોનો આસ્વાદ છે.

“પણ વિષયોનો આદીનવ શું? કોઈ ગૃહસ્થ ખેતી, વેપાર, ગેરક્ષા, સિપાઈગીરી, રાજકર્મ વગેરે ધંધા કરીને પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરે છે; દાઢ, તડકો, ભૂખ, તરસ વગેરેની મુશ્કેલીઓ સહન કરીને તેને આ ધંધા કરવા પડે છે. કેવળ વિષયપ્રાપ્તિ માટે તે આ બધી મહેનત કરે છે. આ વિષયોનો આદીનવ છે. વારુ, જો કદાચ તેને ધંધામાં નિષ્ફળતા મળે તો શોકાકુલ થઈને તે રુદન કરતો બેસે છે, મોઢથી વ્યગ્ર થાય છે, મારો પ્રયત્ન વૃથા ગયો, મારી મહેનત નકામી ગઈ, એમ તે કહે છે. આ પણ વિષયોનો આદીનવ છે. ધારો કે, સુદૈવે કરીને તે ધંધામાં સફળ થયો. તો પોતાની

સંપત્તિનું રક્ષણ કરવામાં તેને અત્યંત દુઃખ થાય છે. પોતાની સંપત્તિ રાજા કે ચોર હરી ન જાય, અગ્નિથી જળા ન જાય, પાણીથી ડૂબી ન જાય, અથવા અગ્નિય દાયાદ તે પડાવી ન લે, તે માટે તે મહેનત કર્યા કરે છે. પણ કોઈકે સમય એવો આવે છે કે જ્યારે રાજા અથવા ચોર તેની સંપત્તિ હરી જાય છે, અગ્નિ બાળે છે, પાણી ડુબાવે છે, અથવા અગ્નિય દાયાદ પડાવી લે છે, આવી સ્થિતિમાં, જે મારી પાસે હતું તે હવે નથી, એમ કહીને તે અત્યંત દુઃખી થાય છે. આ પણ વિષયોનો આદીનવ છે.

“વળી આ વિષયો ખાતર રાજા રાજાઓ સાથે લડ્યા કરે છે, ક્ષત્રિયો ક્ષત્રિયો સાથે લડે છે, બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણો સાથે, ગૃહસ્થ ગૃહસ્થો સાથે, મા દીકરા સાથે, દીકરો માતા સાથે, બાપ દીકરા સાથે, દીકરો બાપ સાથે, ભાઈ ભાઈ સાથે અથવા બહેન સાથે, બહેન ભાઈ સાથે, મિત્ર મિત્રની સાથે લડ્યા કરે છે. તકરારો કરીને તેઓ એકબીજાને હાથેથી, પથરાથી, લાઠીઓથી અથવા શસ્ત્રોથી મારે છે, અને તેને પરિણામે કાં તો મરે છે અથવા તો મરણાન્તિક દુઃખ અનુભવે છે. આ પણ વિષયોનો આદીનવ છે.

“વળી, વિષયો માટે શસ્ત્રાસ્ત્રોનો વરસાદ વરસતો હોય છતાં લોકો દાલતરવાર લઈને, ધનુષ્યબાણ સજ્જ કરીને સંગ્રામમાં જતરે છે. તેઓ તે જગ્યાએ જગમગી થાય છે, મરણ પામે છે અથવા તો મરણાન્તિક દુઃખ અનુભવે છે. આ પણ વિષયોનો આદીનવ છે.

“વળી વિષયો ખાતર લોકો બીજાનાં ઘરમાં ચોરી કરે છે, લૂંટફાટ કરે છે, કોઈ ઘર ઉપર દરોડો પાડે છે,

કંઠનું કામ છે, પરદારાગમન કરે છે; તેઓને રાજાઓ પકડીને જુદીજુદી જાતની શિક્ષા કરે છે; ચાણકનો માર મારે છે, નેતરની સોડીઓથી માર મારે છે, લાઠીથી મારે છે, હાથપગ કાપી નાખે છે, નાકકાન કાપે છે, અને ખીજી પણ અનેક જાતની શિક્ષા કરે છે, આ પણ વિષયોનો આદીનવ છે.

“વળી આ વિષયો માટે લોકો કાયા, વાચા અને મનથી પાપકર્મ કરીને મરણોત્તર દુર્ગતિ પામે છે. આ પણ વિષયોનો આદીનવ છે.

“વિષયોનું નિસ્સરણ શું ? હે બિશ્નુઓ, વિષયોના ઇંદ છોડવો, વિષયોના ઇંદનો સમૂળો નાશ કરવો, એ જ વિષયોનું નિસ્સરણ છે. જે અમણુબ્રાહ્મણે વિષયોનો આસ્વાદ, આદીનવ અને નિસ્સરણ જાણ્યાં નથી, તે પોતે વિષયો છોડે, કે ખીજને તેમ કરવા ઉપદેશ કરે, એ અસંભવિત છે. પરંતુ જે અમણુબ્રાહ્મણે વિષયોનો આસ્વાદ, આદીનવ અને નિસ્સરણ જાણ્યું છે, તે જાતે વિષયો છોડે અને ખીજને તેમ કરવા ઉપદેશ કરે એ સંભવિત છે.

“હે બિશ્નુઓ, રૂપોનો આસ્વાદ કયો ? કોઈ સોળ વરસની ક્ષત્રિયકન્યા, બ્રાહ્મણકન્યા કે ગૃહપતિકન્યા અત્યંત સુસ્વરૂપ હોય, તો તેનું રૂપ જ્યાં રૂપોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ કહી શકાય ખરું ?”

બિશ્નુઓએ જવાબ આપ્યો, “હા, ભદ્રન્ત.”

“આ સૈદ્ધર્થ જોઈને જે સુખ ચાય છે તે જ રૂપોનો આસ્વાદ છે. પણ તેનો આદીનવ શું ? તે જ તરુણ જાતે જે એંશીનેતું કે સો વરસની તેની જુદાવસ્થાએ

તેને જોઈએ, તો તેની કેડ નમી ગઈ હોય છે, હાથમાં લાકડી લઈને તેને ટોકેટકે ધૂળતી ધૂળતી ચાલતી હોય છે, દાંત પડી ગયેલા હોય છે, વાળ પાકી ગયા હોય છે, ડોક ધૂળમાં કરે છે, શરીરે કરચલીઓ પડી ગયેલી હોય છે; આવી સ્થિતિમાં તેનું તે સંદર્ભ નષ્ટ થઈને તેના શરીરમાં આદીનવ ઉપસ્થિત નથી થયો શું?”

ભિક્ષુઓ ખોલ્યા, “હા, ભદ્ર-ત.”

“હે ભિક્ષુઓ, આ જ રૂપોનો આદીનવ છે.

“વળી તે જ નરુણ સ્ત્રી માંદી પડીને પોતાના જ મલમૂત્રમાં સળડ્યા કરે, ખીજ તેને ઉઠાડે એવી સ્થિતિમાં આવી પડે, તો તેનું રૂપ નાશ પામીને ત્યાં આદીનવ ઉપસ્થિત થયો નથી શું?”

“હા, ભદ્ર-ત.”

“આ પણ રૂપોનો આદીનવ છે.”

“વળી, હે ભિક્ષુઓ, તે જ યુવાન સ્ત્રીના મૃત શરીરને જો સ્પર્શનમાં નાખી દેવામાં આવે, અને જો તે શરીર સૂણ ગયેલું, ભૂરું થઈ ગયેલું, પરુથી ભરાઈ ગયેલું જોવામાં આવે અથવા કાગડા, ગીધ વગેરે પક્ષીઓ, શિયાળ, કૂતરાં વગેરે પશુઓ કે નાના પ્રકારના કીડાઓ તે શરીર ફેલી ખાવા માડે, અથવા તે શરીરનું માસલોહીથી ભરેલું ખાલી હાડ-પિંજર જ બાકી રહે, અથવા લોહીમાંસ વગરનું જ બાકી રહે, તેના હાડકા આડાઅવળા પડેલા હોય, અથવા એક વરસ થયા પછી તે હાડકા સફેદ દેખાવા લાગે, ચૂરેચૂર થઈ ગયેલાં લાગે, તો આ ભિન્નભિન્ન સ્થિતિમાં તેનું તે સંદર્ભ નાશ પામીને આદીનવ પ્રાકૃત નથી થયો શું?”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “હા, બદન્ત.”

ભગવાન બોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ, આ પણ રૂપોનો આદીનવ છે. હવે રૂપોનું નિસ્સરણ શું એ કહું. રૂપોના છંદ છોડવો, રૂપોના છંદનો નાશ કરવો, એ રૂપોનું નિસ્સરણ છે.

“જે કોઈ અમણ્ય અથવા બ્રાહ્મણ પોતે રૂપોનાં આસ્વાદ, આદીનવ, અને નિસ્સરણ જાણતા નથી, તેઓ જાતે રૂપો છોડી દે અથવા બીજાને તેમ કરવા ઉપદેશ કરે એ અસંભવિત છે. પણ જેઓ આ વસ્તુ જાણે છે, તેઓ જાતે રૂપોનો ત્યાગ કરે અને બીજાઓને તે રસ્તે દોરે એ સંભવિત છે.

“હે ભિક્ષુઓ, વેદનાઓનો આસ્વાદ કયો? કોઈ ભિક્ષુ કામવાસના અને અકુશલ વિચારોથી મુક્ત થઈને વિતર્ક વિચારમુક્ત, એકાન્તમાથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રીતિમુખવાળું પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. તે વખતે તે પોતાની જાતને કે બીજાને ત્રાસ પહોંચાડવાનો વિચાર મનમાં લાવતો નથી; અને આ વેદના કરતા બીજી કોઈ સામાન્ય વેદના શ્રેષ્ઠ હોઈ શકતી નથી. તે ભિક્ષુ વળી બીજું; ત્રીજું અને ચોથું; એમ ચારે ધ્યાન સાધ્ય કરી લે છે; ત્યારે તેનું મન પોતાની જાતને કે બીજાને ત્રાસ પહોંચાડવાના વિચારથી મુક્ત હોય છે; અને તેની તે વેદના સામાન્ય વેદના કરતા શ્રેષ્ઠ છે; અને બધી વેદનાઓના આસ્વાદમા આ વેદનાનો આસ્વાદ શ્રેષ્ઠ છે.

“પરંતુ વેદનાઓનો આદીનવ શું? આ બધા પ્રકારની વેદના અનિત્ય છે, બદલાનારી છે, દુઃખકારક છે; આ જ

વેદનાનો આદીનવ છે. વેદનાઓનો ઇંદ છોડવો, વેદનાઓના ઇંદનો નાશ કરવો, એ વેદનાનું નિસ્સરણ છે.

“ જે કોઈ શ્રમણબ્રાહ્મણ આ રીતે વેદનાઓનાં આસ્વાદ, આદીનવ અને નિસ્સરણ જાણતા નથી, તે જાતે વેદનાઓનો ત્યાગ કરે કે બીજાને તેમ કરવાનો યોગ્ય માર્ગ બતાવે, એ અસંભવિત છે, પણ જે કોઈ વેદનાઓના આસ્વાદ, આદીનવ અને નિસ્સરણ યથાર્થ રીતે જાણે છે, તે જાતે વેદનાઓનો ત્યાગ કરે અને બીજાને તે માટે યોગ્ય માર્ગ બતાવે, એ સંભવિત છે.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના બાપણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાદુષ્કર્મપ્રસુત સમાપ્ત

ચૂનદુકખકખંધસુત્ત

એલું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શાક્ય દેશમાં કપિલવસ્તુના નિઝોધારામમાં રહેતા હતા. તે વખતે મહાનામ શાક્ય તેમની પાસે આવ્યો, અને નમસ્કાર કરીને એક બાજુએ બેઠો અને બોલ્યો, “ભગવન, લોભ દ્વેષ અને મોહ એ ચિત્તના ઉપક્રેશ છે, એ હું આપના ઉપદેશથી જાણું છું, છતાં કોઈકોઈવાર આમાનો કોઈ એક મનોધર્મ મારા મનને હરાવે છે; ત્યારે મને એમ લાગે છે કે મારા મનની કઈ એવી પ્રવૃત્તિ નષ્ટ નથી થઈ કે જેથી લોભ, દ્વેષ અને મોહ મારા મનને હરાવે છે?”

ભગવાન બોલ્યા, “હે મહાનામ, હજી તારા મનની એક એવી પ્રવૃત્તિ કાયમ છે કે જેનાથી લોભ, દ્વેષ અને મોહ તારા મનને હરાવે છે. જો તે પ્રવૃત્તિ નષ્ટ થઈ હોત તો તું ગૃહસ્થધર્મમાં રહી હોત નહિ; અને વિષયસુખનો ઉપભોગ ન લેત.

“વિષયસુખમાં આસ્વાદ થોડો અને દુઃખ વધારે છે, એ વસ્તુ આર્થશ્રાવક સંપૂર્ણ રીતે સમજતો હોય છતાં, જ્યાં સુધી કામસુખ કરતા શ્રેષ્ઠ સુખની તેને ખબર નથી હોતી

ત્યાં સુધી તે કામસુખ છોડી શકતો નથી. પણ જ્યારે તે વિષયસુખ કરતાં શ્રેષ્ઠ સુખ મેળવે છે ત્યારે તે તે વિષયો તરફ જતો નથી. સંબોધ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં હું પણ જાણતો હતો કે વિષયસુખમાં સુખ ઓછું છે અને દુઃખ વધારે છે. પણ તે સુખ કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારનું સુખ હું જાણતો ન હોવાથી તે સુખ મેં છોડ્યું નહોતું. પણ જ્યારે શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું સુખ મને હાથ લાગ્યું ત્યારે વિષયોથી હું પરાઈપુર થયો. હે મહાનામ, વિષયોનો આસ્વાદ કયો? (વગેરે ઉપરના સૂત્રમાં આવેલ બધી હકીકત અહીં પણ ગણવી. ત્યાં તે હકીકત બિશ્તુએને ઉદ્દેશીને આપેલી છે; અહીં તે મહાનામને ઉદ્દેશીને આપેલી ગણવી).

“હે મહાનામ, એકવાર રાજગૃહ પાસે આવેલા ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર હું રહેતો હતો. તે વખતે ઈસિગિલિ પર્વતની તળેટીમાં કાલસિલા ઉપર કેટલાક નિગંઠ (નિર્ગ્રંથ=જૈન) ભીલા રહીને દેહદંડન કરતા હતા. તેથી તેમને અત્યંત દુઃખ થતું હતું. ત્યારે સાયંકાળે એકાતમાંથી ભીને હું તેમની પાસે ગયો, અને તેમને ઉદ્દેશીને મેં કહ્યું: ‘હે નિગંઠબંધુઓ, તમે આ દુઃખ કેમ અનુભવો છો?’

“તેઓ બોલ્યા: ‘આયુષ્મન, નિગંઠ નાથપુત્ર સર્વં સર્વદર્શી છે. તે, પોતે બધું જાણે છે, એવું પોતાને માટે કહેવરાવે છે. તે કહે છે: ‘હે નિગંઠો, તમે પૂર્વજન્મમાં પાપ કર્યું છે, તે આ કડક દેહદંડનથી નાશ પામશે, અને હવે કાયા, વાયા અને મનથી તમે સંવૃત છો, એટલે હવે પછી પાપ થશે નહિ. આ રીતે તપ વડે પાછલાં પાપોનો નાશ કરવાથી અને ત્યારપછી તમારે હાથે પાપ ન થવાથી

કર્મોના ક્ષય થશે; કર્મક્ષયથી દુઃખનો ક્ષય, દુઃખક્ષયમાંથી વેદનાઓનો ક્ષય, અને વેદનાઓના ક્ષયમાંથી સર્વ દુઃખોને નિરોધ થશે.' નાથપુત્રનો આ ઉપદેશ અમને ગમે છે, અને તેથી અમને આનંદ થાય છે.

“ હે મહાનાથ, તે પછી મેં તે નિગંઠ લોકોને પૂછ્યું: ‘નિગંઠબંધુઓ, તમે પૂર્વજન્મમાં હતા કે નહોતા એ જાણો છો?’ નિ—ના. હું—તમે પાપ કર્યું છે કે નથી કર્યું એ જાણો છો? નિ—ના. હું—કયા પ્રકારનું પાપ કર્યું છે એ જાણો છો? નિ—ના. હું—આટલું દુઃખ પૂરું થયું અને આટલું બાકી રહ્યું એ જાણો છો? નિ—ના. હું—આલોકમાં જ પાપોનો નાશ કરી શકાય છે અને પુણ્યની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે, એ જાણો છો? નિ—ના. હું—જો આ વસ્તુઓ તમે નથી જાણતા તો, એમ કહેવું જોઈએ કે પૂર્વજન્મમાં અત્યંત દૂર કર્મો આચરનારા ચોરચાડાલાદિ લોકો જ આ જન્મમાં નિગંઠના ધર્મમાં પ્રવેશ કરે છે.

“ નિર્ગ્રંથ બ્રોહ્મા: આયુષ્માન ગૌતમ, સુખથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, દુઃખથી સુખ મેળવવું જોઈએ. જો સુખથી સુખ પ્રાપ્ત થતું હોત તો સેનિય બિંબિસાર મગધરાજને વધારે સુખ મળત; તે આયુષ્માન ગૌતમ કરતાં વધારે સુખી થાત.

“ મેં કહ્યું: તમે વિચાર કર્યા વગર આ બ્રોહ્મા. જો તમે મને એમ પૂછ્યું હોત કે બિંબિસાર રાજા અને આયુષ્માન ગૌતમ એ બન્નેમાં વધારે સુખી કોણ? તો તે વધારે શોભત. નિ—તો પછી અમારું બોલવું જવા દો. તમારા બન્નેમાં વધારે સુખી કોણ તે(તમે જ) કહો.

“મેં કહ્યું: તો પછી હું તમને જ પૂછું છું કે, બિંબિસાર રાજ દેહ હલાવ્યા સિવાય અને શબ્દ ઉચ્ચાર્યા સિવાય સાત દિવસ સુધી પૂર્ણ સુખ અનુભવશે ખરો? નિઃ—ના. હું—છ દિવસ, પાંચ દિવસ, ચાર દિવસ, ત્રણ દિવસ, બે દિવસ, એક દિવસ તે પૂર્ણ સુખ અનુભવશે ખરો? નિઃ—ના. હું—પણ હું દેહને ન હલાવતાં, શબ્દ ન ઉચ્ચારતાં એક દિવસ પૂર્ણ સુખ અનુભવી શકું છું; બે દિવસ, ત્રણ દિવસ, ચાર દિવસ, પાંચ દિવસ, છ દિવસ, સાત દિવસ પૂર્ણ સુખ અનુભવી શકું છું. તો પછી રાજ બિંબિસાર અને મારામાં કોણ વધારે સુખી એ (તમે જ) કહો. નિગંઠ બોલ્યા: જો એમ હોય તો કહેવું જોઈએ કે મગધરાજ કરતાં આયુષ્માન ગોતમ જ વધારે સુખી છે.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી મહાનામ શાક્યે ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળદ્વકખકખંધસુત સમાપ્ત

ટીકા

શાક્ય લોકોનું રાજ્ય કોસલ દેશની ઉત્તરે હિમાલયની તળેટીમાં આવેલું હતું. હાલ નેપાળી તરાઈમાં ભગવાનપુર નામનું એક તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. તે ગામથી બે માઈલના અંતરે હુંગિનદેવી

* હિમાલયની તળેટીનો એ ક્ષેત્રપ્રદેશ નેપાળના તાબે છે, તે ભાગને નેપાળી તરાઈ કહેવામાં આવે છે.

નામની જાણ્યા છે. આ જ જાણ્યા તે પુણ્યકાળનું હુંજિનીવન. અહીં પુણ્ય જાગવાનનો જન્મ થયો હતો. અહીંથી પૂર્વમાં ચૌદ માર્ગદાના અંતર ઉપર નિગલવા નામનું એક ગામ છે. તેની પાસે કપિલવસ્તુ નગરના અવશેષો મળી આવ્યા છે.

શાક્યોના એક કુટુંબમાં શુક્રોદન, શુકલોદન, અશુકલોદન, ધૌતોદન અને અમિતોદન નામના પાંચ ભાઈઓ હતા. તેમને અમિતાથી નામની એક બહેન હતી. આપણા તથાગત અને નંદ બન્ને શુક્રોદનના દીકરા; મહાનામ અને અનુત્તરજ્ઞ એ બન્ને શુકલોદનના દીકરા; અને આનંદ એ અમિતોદનનો દીકરો થાય. મહાનામ તથાગત કરતાં મોટો હતો અને આનંદ નાનો હતો. નંદ, આનંદ અને અનુત્તરજ્ઞ બિહુ બન્યા પણ મહાનામ શુદ્ધસ્થાશ્રમધર્મમાં જ રહ્યો.

અહીં નિર્જન લોકોની વાત કેમ આપવામાં આવી એ એકદમ ધ્યાનમાં આવવું નથી. આધ્યાત્મિક સુખનો સ્વાદ સમજ્યા વગર વિષયસુખોનો સ્વાદ છેડી શકતો નથી, એ આ સૂત્રનો એક છે; અને આ શુદ્ધો સ્પષ્ટ કરવા માટે જ જાગવાને આ વાત કહી છે. દેહનું ગમે તેટલું કંડન કરવા છતાં પણ વિષયોનો સ્વાદ છૂટી શકતો નથી, જોઈએ તે વધવાનો સંભવ છે. દુઃખથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એ સિદ્ધાંત પણ ખોટો છે. દુઃખથી પ્રાપ્તિયિક સુખની પ્રાપ્તિ કદાચ થતી હશે, પણ આધ્યાત્મિક સુખને માટે દુઃખ ભોગવવાની જરૂર નથી. રાજા બિંબિસારનું સુખ પ્રાપ્તિયિક હતું, એટલે કે તે દુઃખભિન્નિત જ હતું. શ્વેતેન્દ્ર કવિ રાજસુખનું વર્ણન કરતાં લખે છે:

બાહ્યશ્યાદવિકૈઃ પરૈરપહતા સામન્તસીમાન્તમ્-

રીર્ષ્યાર્તા મરણોચતા પ્રિયતમા મુદ્ધયસ્તુરંગો મૃતઃ ।

મન્ત્રી દ્રોહસમુદયતોડ્ઠિશ્ચલવાનિત્યાતચિન્તાયતૈ-

મૃપાલઃ કિલ કોમલેડપિ શયને નિદ્રાદરિદી સદા ॥

અર્થઃ આને જંગલી લોકોએ સરહદ ઉપરનો પ્રાંત જળદર્શતીથી છવી લીધા; મુખ્ય રાણી આજ મત્સરમત્ત થઈને મરણ મારે તૈયાર થઈ છે; આને ઘાડારમાંને મુખ્ય ઘોડો મૃત્યુ પામ્યો; આપણે મંત્રી વિરોધ કરીને રાજ્ય હાથ લેવા માગે છે, અને તે બળવાન છે; આવી અનેક ચિન્તાઓથી વ્યાકુળ થયેલો ભૂમિપાલ રાજા કામલ સંઘા ઉપર સૂએ તોપણ નિદ્રાહરિદ્રી જ રહે છે !

પણ અધ્યાત્મસુખ આવું નથી. સાત દિવસ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર મૈત્રીભાવના કરીને ધ્યાનસુખમાં રહેવાનો વિચાર કરે, તો યોગી તેમ કરી શકે છે, અને આવી ભતના નિર્વેર સુખની પ્રાપ્તિ વગર સર્વેર વિષયસુખનો સ્વાદ ઊઠી શકાતો નથી. મહાનામને આ અધ્યાત્મસુખની પ્રાપ્તિ નહોતી થઈ, અને તેથી જ વિષયસુખ ખરાબ છે એમ બહુવા છતાં તેનાથી તે ઊઠી શકાયું નહિ.

જુદુકબકબસુતની ટીકા સમાપ્ત

અનુમાનસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર આયુષ્માન મહામોગ્ધાન બગ્ગ (ભર્ગ) દેશમાં આવેલા સુંસુમાર નામના ગામ પાસે ભેસકળા નામના હરણના ખાગમાં રહેતો હતો. તે વખતે લિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો:

“અંધુઓ, કોઈ લિક્ષુ, મને ઉપદેશ આપો, મારા દોષો બતાવો, એવી પોતાના સમ્બલચારી લિક્ષુઓને વિનંતિ કરે છે; પણ તે જો ચીડિયો, ખરાબ શબ્દો બોલનારો, ઉપદેશનો વિપર્યાસ કરનારો હોય, તો સમ્બલચારીઓ તેની સાથે બોલવા ઇચ્છતા નથી, ઉપદેશ આપવા ઇચ્છતા નથી અને તેનો વિશ્વાસ કરતા નથી.

“અંધુઓ, કઈ વસ્તુઓથી મનુષ્ય ચીડિયો બને છે એ કહું: (૧) કોઈ લિક્ષુ ખરાબ ઇચ્છા મનમાં લાવે છે, ખરાબ ઇચ્છાઓને વશ થાય છે; (૨) તે પોતાની સ્તુતિ અને ખીળની નિંદા કરે છે; (૩) ક્રોધથી આધળો બનેલો હોય છે; (૪) ક્રોધથી વેર વાળવાની ઇચ્છા ધરાવે છે; (૫) ક્રોધને લીધે તે શત્રુતા બૂલતો નથી; (૬) ક્રોધને

લીધે ન બોલવા જેવા શબ્દો બોલે છે; (૭) બીજા કોઈ તેના દોષો ખુલા કરે તો તેની શત્રુતા કરે છે; (૮) બીજા દોષો બતાવે તો તેમના ઉપર રોષ કરે છે; (૯) દોષ બતાવવામાં આવે તો દોષો બતાવનારા ઉપર સામો દોષારોપ કરે છે; (૧૦) દોષ બતાવતા ભળતા જ પ્રશ્નો ભિલા કરે છે, બીજી જ વાતો કાઢે છે અને પોતાનો દ્વેષ પ્રગટ કરે છે; (૧૧) બીજા દોષો ખુલા કરે તો રીતસર પોતાની વાત કહેતો નથી; (૧૨) તે મકબ્બી (અનાદર કરવાવાળો) અને પળાસી (સ્પર્ધા કરનારો) હોય છે; (૧૩) ઈર્ષ્યા કરનારો અને મત્સરી હોય છે; (૧૪) શઠ અને માયાવી હોય છે; (૧૫) સ્તબ્ધ (કઠોર) અને અતિમાની હોય છે; (૧૬) મિથ્યા દૃષ્ટિને વળગી રહેનારો હોય છે. આ બધા દુર્ગુણો મીડિયાપણું પેદા કરનારા છે.

“બંધુઓ, બીજો કોઈ ભિક્ષુ, મારા દોષો મને બતાવે, મને ઉપદેશ આપો, એવી વિનંતિ કરતો નથી; છતાં પણ જો તે મીઠા સ્વભાવનો હોય, શાંત હોય, ઉપદેશનો વિપર્યાસ કરનારો ન હોય, તો સખ્ખાચારી ભિક્ષુઓ તેની સાથે બોલવા ઇચ્છે છે, તેને ઉપદેશ આપવા ઇચ્છે છે ને તેના ઉપર વિશ્વાસ કરે છે. બંધુઓ, પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનારા ગુણો કયા? ઉપર જે દુર્ગુણો બતાવ્યા તેમનો નાશ કરવો, તેમનાથી દૂર રહેવું (તેમના પ્રતિયોગી સહગુણો સંપાદન કરવા) એ જ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારા ગુણો છે.

“ભિક્ષુએ એવું અનુમાન કરવું કે ઉપર બતાવેલા દુર્ગુણો પૈકી એક અથવા અનેક દુર્ગુણો જો કોઈનામાં હોય તો તે ભિક્ષુ આપણને ગમતો નથી; તો પછી તેમાંનો એક

અથવા તો અનેક દુર્ગુણો જો મારામાં હોય તો ખીજને હું કઈ રીતે ગમું? માટે એ દુર્ગુણોથી અલિપ્ત રહેવાનો તેણે સંકલ્પ કરવો. આ દુર્ગુણો પોતામાં છે કે નથી તેનું તેણે પ્રત્યવેક્ષણ (આત્મપરીક્ષણ) કરવું, અને પ્રત્યવેક્ષણથી જો તેને એમ જણાય કે આ પૈકી એક કે અનેક દુર્ગુણો પોતાનામાં છે, તો તેમના નાશ માટે તેણે પ્રયત્ન કરવો. જો આ પૈકી એકાદ અથવા અનેક દુર્ગુણો પોતાનામાં ન હોય, તો તે નથી એમ જણીને આનંદિત થવું, અને ખીજ દુર્ગુણોના નાશ માટે અને સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો. કોઈ યુવાન સ્ત્રી કે પુરુષ પોતે સુશોભિત થવા માટે અરીસામાં જુએ છે. તેમાં જો તેને પોતાના શરીર ઉપર ધૂળ કે મેલ દેખાય તો તે સ્ત્રી કે પુરુષ તે કાઢી નાંખે છે. જો શરીર સ્વચ્છ હોય તો પોતે સ્વચ્છ છે એવા વિચારથી તેમને આનંદ થાય છે. તે જ રીતે લિક્ષુનામાં આ દુર્ગુણો હોય તો પ્રત્યવેક્ષણ કરીને તે જણવા અને તેને કાઢી નાંખવાનો તેણે પ્રયત્ન કરવો. પણ પ્રત્યવેક્ષણ કરતા તેને એમ જણાય કે આ દુર્ગુણો પોતાનામાં નથી તો મુદિત મનથી ખીજ વધારે સારી વસ્તુઓ શીખવાનો તેણે પ્રયત્ન કરવો.”

આ રીતે આયુષ્માન મહામોગ્ગધાન બોલ્યો. તે લિક્ષુઓએ મુદિત મનથી તેના બાપજનું અભિનંદન કર્યું.

ચેતોખિલસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તી પાસેના જોતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“ હે ભિક્ષુઓ, જેના પાંચ ચેતોખિલ (ઉપર) અને ચિત્તના પાંચ વિનિબંધ (બંધનો) નષ્ટ થયા નથી, તે ધર્મવિનયમા વૃદ્ધિ પામે એ અસંભવિત છે. હવે પાંચ ચેતોખિલ કયા છે તે કહું : (૧) કોઈ ભિક્ષુ ગુરુ સંબંધે મનમા કુશંકા લાવે છે, ગુરુ ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી; (૨) તે ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી; (૩) સંઘ ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી; (૪) શિક્ષા (પ્રાતિબોક્ષના નિયમો) ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી; (૫) સબ્બજ્ઞાચારી ભિક્ષુઓ ઉપર ક્રોધે ભરાય છે, અને તેમનું અદિત ચિંતવે છે. આ પાંચ ચેતોખિલ છે. આને લીધે ચિત્ત પ્રયત્ન કરવા તૈયાર થતું નથી, અને માટે જ તે ચેતોખિલ છે.

“ હવે વિનિબંધ ગણાવું : (૧) કોઈ ભિક્ષુ વિષયોનો મોહ છોડી શકતો નથી; (૨) દેહનો મોહ છોડી શકતો નથી; (૩) રૂપોનો મોહ છોડી શકતો નથી; (૪) તે

ખાઈપીને સોડ તાણીને સુઈ જાય છે, એટલે આગસમાં જ મળ માણે છે; (૫) કોઈ દેવશોકમાં પોતાનો જન્મ થાય, એ હેતુથી બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કરે છે, આ શીલથી, આ વ્રતથી, આ તપથી કે આ બ્રહ્મચર્યથી હું દેવ બનું એવી તેની ઇચ્છા હોય છે. આ પાત્ર ચેતોખિલ અને પાંચ વિનિબંધો જે નાશ ન પામે તો તે લિક્ષુ ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામે એ અસંભવિત છે. પણ જે લિક્ષુના આ પાત્ર ચેતોખિલ અને પાંચ વિનિબંધો નષ્ટ થયા હશે તે ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામે એ સંભવિત છે. આ નષ્ટ થયા પછી તે છંદઋદ્ધિપાદ, વીર્યઋદ્ધિપાદ, ચિત્તઋદ્ધિપાદ અને મીમાંસાઋદ્ધિપાદની ભાવના કરે છે. ઉત્સાહ એ જ તેનો પંદરમો ગુણ છે. આ પંદર ગુણોથી યુક્ત એવો લિક્ષુ સંબોધ પામવા, નિર્વાણ પામવા યોગ્ય છે. કોઈ ફૂકડી આદ, દસ કે બાર ઈંડાં મૂકે. સારી જગ્યાએ તે મૂકે. એને બરાબર સેવે. તેમની બરાબર કાળજી રાખે. આ સ્થિતિમા તે ઈંડાંમાથી બચ્ચાંઓ બહાર નીકળે એવી તે ફૂકડીની ઇચ્છા ન હોય તોપણ બરાબર યોગ્ય સમયે તે ઈંડાંમાથી બચ્ચાં બહાર આવે જ છે, એમાં શક નથી. તે જ રીતે જે લિક્ષુ આ પંદર ગુણો પ્રાપ્ત કરે તેને સંબોધ પ્રાપ્ત થાય, એમાં શક જ નથી.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. સુદિત મનથી તે લિક્ષુઓએ ભગવાનના બોલણું અભિનંદન કર્યું.

ચેતોખિલસુત સમાપ્ત

ટીકા

ઋષિપાદ એટલે સિદ્ધિના પય. મનમાં સત્કાર્યની લગની લગાડીને તે સત્કાર્ય સિદ્ધ કરવું એટલે **છંદઋષિપાદ**; ઉત્સાહથી જ ધ્યાન સમાધિ પ્રાપ્ત કરવી એટલે **વીર્યઋષિપાદ**; મનની એકાગ્રતાથી જ કાર્યસિદ્ધિ કરવી એટલે **ચિત્તઋષિપાદ**; અને વ્યવસ્થિત વિચારસંકલનાથી કાર્યસિદ્ધિ કરવી, એટલે **મીમાંસાઋષિપાદ**.

પહેલા પાંચ ચેતોખિલ નાશ કરવાની તુલના કૃકડી સારી જગ્યાએ ઇડાં મૂકે એની સાથે કરવામાં આવી છે. ગુરુ ઉપર, ધર્મ ઉપર, સંધ ઉપર, શિક્ષા ઉપર યોગ્ય વિશ્વાસ અને સખલચારીઓ પ્રત્યે યોગ્ય વિશ્વાસ ન હોય, તો ધર્મસાધનનો પાથો જ નબળો રહેવાનો. ખરાબ જગ્યાએ મૂકેલાં ઇડાં નીચે પડીને કે કોઈ અન્ય કારણથી ક્યારે ફટી જાય એ નક્કો નથી હોતો; તેમ આ સાધુ ધર્મસાધનથી ક્યારે ભ્રષ્ટ થાય એ નિશ્ચિત નથી. ઇડાંને સેવવાની તુલના વિનિબંધના નાશની સાથે કરવામાં આવી છે. વિષય, દેહ અને રૂપનો મોહ, મુખની લાલસા અને દેવલોકમાં જન્મ લેવાની વાસના—એ વસ્તુઓને પ્રયત્નપૂર્વક મનમાંથી બહાર ન કાઢવામાં આવે, તો મન ધર્મ-માર્ગમાં પરિપક્વ દશા પામે એ કઠણ છે. ઇડાંની કાળજી લેવાની તુલના ચાર ઋષિપાદ અને ઉત્સાહ એ પાંચ મનોધર્મની સાથે કરેલી છે. આની ભાવનાથી મનની બરાબર સંભાળ લેવી જોઈએ. આ રીતે પૂર્વતૈયારી થયા પછી ઇડાંમાંથી બચ્યા નીકળશે કે કેમ એની ચિંતા કૃકડીને રાખવાપણું રહેતું નથી તેમ, ભિક્ષુ પાંચ ચેતોખિલ અને પાંચ વિનિબંધોનો નાશ કરીને ઉત્સાહપૂર્વક ચાર ઋષિપાદની ભાવના કરે એટલે સંજોધ મળશે કે નહિ એની ચિંતા ભિક્ષુએ કરવાની જરૂર નથી; એ તો એની મેળે જ થઈ જાય છે.

ચેતોખિલસુત્રની ટીકા સમાપ્ત

વનપત્યશ્રુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે બિશ્નુએને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે બિશ્નુઓ, વનપ્રસ્થપર્યાય હું કહું છું તે તરફ બરાબર ધ્યાન આપો. કોઈ બિશ્નુ કોઈ વનમાં રહેતો હોય, અને ત્યાં જે સ્મૃતિ તેનામાં ન હોય તે સ્મૃતિ ઉત્પન્ન ન થતી હોય, અસમાહિત ચિત્ત સમાધાન પામતું ન હોય, ક્ષય ન પામેલા આસવો ક્ષય ન પામતા હોય, અનુત્તર યોગક્ષેમ (નિર્વાણ) પ્રાપ્ત ન થતું હોય, અને ચીવર, પિંડપાત, શયનાસન અને આપદિ પદાર્થ પશુ જ્યાં અત્મંત ત્રાસથી મળતા હોય, તો તેણે બરાબર વિચાર કરીને રાત હોય તો રાતે જ અને દિવસ હોય તો દિવસે જ તે વન છોડવું.

“પશુ બીજા એક વનમાં રહેતાં તેને જે સ્મૃતિ તેનામાં ન હોય તે સ્મૃતિ ઉત્પન્ન ન થતી હોય—પે૦^૧ અનુત્તર

૧. પે૦ ગ્રહ્ય પેચ્ચાલં એનો અર્થ ઉપરની જ વસ્તુ ફરીવાર વાંચો, એવો થાય છે.

યોગક્ષેમ પ્રાપ્ત ન થતું હોય, પણ ચીવર—વે०—ઔપધિ પદાર્થ સુખપૂર્વક મળે છે એમ લાગે, તો તેણે એવો વિચાર કરવો કે, મેં કેવળ ચીવરાદિ માટે પ્રવ્રજ્યા લીધી નથી. અહીં મને જે સ્મૃતિ નહોતી તે ઉત્પન્ન થતી નથી—વે० — અનુત્તર યોગક્ષેમ મળતો નથી, એવો બરાબર વિચાર કરીને તે વનમાં ન રહેતાં તેણે ત્યાંથી ચાલ્યા જવું.

“ ખીજ એક વનમાં રહેતાં જે સ્મૃતિ પહિલાં નહોતી તે ઉત્પન્ન થતી હોય, અસમાહિત ચિત્ત સમાધાન પામતું હોય, ક્ષય ન પામેલા આસવો ક્ષય પામતા હોય, અનુત્તર યોગક્ષેમની પ્રાપ્તિ થતી હોય, પરંતુ ચીવરાદિ પદાર્થો મદા-મહેનતે મળે છે એમ તેને લાગે, તો મેં ચીવરાદિ માટે પ્રવ્રજ્યા લીધી નથી, પણ જે મેળવવા જેવી વસ્તુઓ છે તે અહીં મળે છે એવો વિચાર તેણે કરવો અને ત્યાં જ રહેવું, ત્યાંથી ખીજે જવું નહિ. પણ ખીજ એક અરણ્યમાં રહેતાં ત્યાં જે પહેલાં નહોતી એ સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થતી હોય —વે० — અનુત્તર યોગક્ષેમ મળે છે, અને ચીવરાદિ પદાર્થો સુખપૂર્વક મળે છે એમ લાગે તો તે ભિક્ષુએ બધું આયુષ્ય તે જ વનમાં ગાળવું, ત્યાંથી ખીજે ન જવું. કોઈ ગામના કે મનુષ્યના આસરે રહીને ઉપર પ્રમાણે જે અનુભવ થાય તો ઉપર કલા પ્રમાણે જ વર્તવું.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. મુદ્ધિત મનથી તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના બાપણનું અભિનંદન કર્યું.

વનપત્યમુત્ત સમાપ્ત

મધુપિંડિકચુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શાકચદેશમાં કપિલવસ્તુમાં નિઝોધારામમાં રહેતા હતા. તે એક દિવસે કપિલવસ્તુમાં બિલા માટે રૂપાં પછી ભોજનોત્તર વિશ્રાંતિ લેવા માટે મહાવનમા ગયા, અને ત્યાં ખીલીના ઝાડ નીચે બેઠા. ત્યાં દંડપાણિ શાકચે તેમની મુલાકાત લીધી, કુશલ-સમાચાર પૂછ્યા અને પછી તેને પૂછ્યું, “આપ કયા મતનું પ્રતિપાદન કરો છો?” ભગવાને કહ્યું, “જેથી આલોકમાં કોઈની સાથે તકરાર બની ન થાય, અને જેથી વિપયોમાં સ્વાદ ન રહેવાથી, કુશંકા નષ્ટ થવાથી અને ભવા-ભવની તૃણાનો દુઃખ થવાથી, બ્રાહ્મણના મનમાં (તત્ત્વવેત્તાના મનમાં) સંશયનું ખીજ ન રહે, તે તત્ત્વનું હું પ્રતિપાદન કરું છું.”

આ સાંભળી દંડપાણિ શાકચે માથું હલાવ્યું, જીભ હલાવી, કપાળમાં બહુ કરચલીઓ પાડી, અને લાકડીને ટેકે તે ત્યાંથી ચાલતો ગયો.

ધ્યાનસમાધિ પૂરી કરીને ભગવાન નિઝોધારામમાં આવ્યા, અને ત્યાં તેમણે આ વાત બિહુઓને કહી. ત્યારે

તે લિહુઓમાંથી એક જણે કહ્યું, “ભગવન, આપના આ વાક્યનો અર્થ શું?” ભગવાન બોલ્યા, “હે લિહુ, પ્રપંચસંજ્ઞા ઉત્પન્ન થવા છતાં મનુષ્યને આનંદ થતો નથી, આસક્તિ થતી નથી, તેથી તેના રાગ (કામ), પ્રતિષ્ઠા (ક્રોધ), દૃષ્ટિ, વિચિકિચ્છા (શંકા), માન, ભવરાગ અને અવિદ્યા, આ (સાત) અનુસયો નષ્ટ થાય છે, અને દંડગ્રહણ, શસ્ત્રગ્રહણ, વિગ્રહ, વિવાદ, હેંસાતોંસી, આઠી અને ખોટાપણું, આ પાપકારક ધર્મોનો સમૂળ નિરોધ થાય છે.”

આમ બોલીને ભગવાન આસન ઉપથી ઊઠીને વિહારમાં ગયા. ત્યારે એ લિહુઓને એવો પ્રશ્ન ઊભો થયો કે ભગવાને કરેલા આ સંક્ષિપ્ત ઉપદેશનો વિસ્તારથી કાણુ અર્થ સમજાવે? તે સમયે મહાકવ્યઆન (કાત્યાયન) ત્યા હતા. લિહુઓ તેની પાસે ગયા અને ભગવાનના ઉપદેશનો વિસ્તારપૂર્વક અર્થ સમજાવવા માટે વિનંતિ કરી. ત્યારે તે બોલ્યો, “હે બંધુઓ, સાર શોધવા ગયેલ માણસ નેમ સારવાન વૃક્ષનું મૂળ અને થડ છોડીને ડાળીઓ અને સૂકાં પાદડા એ જ સાર છે એમ સમજે તેમ તમે ભગવાનને મૂકીને આ વાક્યનો અર્થ સમજવા મારી પાસે આવો છો તે છે. ભગવાન મથાર્થ રીતે જણાવે છે. તેઓ ધર્મમાર્ગમાં ભોકાનું લોચન છે. તે સાક્ષાત્ ધર્મ જ છે, સાક્ષાત્ બ્રહ્મ જ છે. તે વક્તા છે, પ્રવક્તા છે, અમૃતદાતા છે, તે ધર્મસ્વામી છે. તે તથાગત છે. તેમને જ તમે પૂછીને તેનો અર્થ સમજો.”

લિહુઓ બોલ્યા, “હવે અમે અહીં તો આવ્યા છીએ, તો જો તમને ભારે ન લાગતું હોય તો આનો અર્થ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવો.”

મહાકવિજ્ઞાન જોલ્યા, “ચક્ષુ અને રૂપમાંથી ચક્ષુર્વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ. સ્પર્શમાંથી વેદના પેદા થાય છે. જેનાથી વેદના ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી જ સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે. સંજ્ઞાને લીધે જ વિતર્કની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જ્યાં વિતર્ક છે ત્યાં પ્રપંચ છે જ. પ્રપંચમાંથી પ્રપંચસંજ્ઞા ઉત્પન્ન છે. આત્ર અને શબ્દમાંથી આત્રવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ . . . ધ્રાણુ અને ગંધમાંથી ધ્રાણુવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ . . . જીર્ણા અને રસમાંથી જીર્ણાવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ . . . કાય અને સ્પર્શપદાર્થોથી કાયવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ . . . મન અને મનોધર્મમાંથી મનોવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ. સ્પર્શમાંથી વેદના વગેરે પેદા થાય છે. ચક્ષુ, રૂપ વગેરે પદાર્થો ન હોય તો ચક્ષુર્વિજ્ઞાન અને તેમાંથી સ્પર્શ વગેરે પરંપરા ઉત્પન્ન નહિ થાય. અર્થાત્ પ્રપંચસંજ્ઞાનો નિરોધ થાય છે. હવે આ મારા કથનમાં કંઈ ઓછુંવતું હોય તો તમે ભગવાનને જ પૂછો.”

એટલે તે ભિક્ષુઓ ભગવાન પાસે ગયા, અને મહાકવિજ્ઞાને જે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું તે તેમને નિવેદન કર્યું. ત્યારે ભગવાન જોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ, મહાકવિજ્ઞાન પંડિત છે અને મહાપ્રજ્ઞાવાન છે. જે તમે મને મારા સંક્ષિપ્ત ઉપદેશનો વિસ્તારપૂર્વકનો અર્થ પૂછ્યો હોત તો મેં પણ મહાકવિજ્ઞાનની માફક જ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું હોત.”

તે સમયે આયુષ્માન આનંદ ત્યાં હતો. તેણે ભગવાનને કહ્યું, “ભદ્રંત, જેમ કોઈ બુદ્ધ્યા માણસને મધુપિંડિકા મળે; અને તેનો તે માણસ જેમજેમ આસ્વાદ્યેતો જાય તેમતેમ તેને વધારે ને વધારે મધુર લાગતી જાય; તેમ જ કોઈ સુદા મિશ્તુ આ ધર્મોપદેશનું જેમ જેમ વધારે ને વધારે પર્યાલોચન કરશે તેમતેમ તેનું ચિત્ત મુદિત અને પ્રસન્ન બનશે. ભદ્રંત, આ ધર્મ પર્યાયનું નામ શું?”

ભગવાન બોલ્યા, “એમ હોય તો તું આ ઉપદેશને મધુપિંડિકાપર્યાય જ કહેજે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. આયુષ્માન આનંદે મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મધુપિંડિકામુત્ત સમાપ્ત

ટીકા

ભગવાનથી બીજો નંબરે મહાકવ્યવાનના જ ઉપદેશને મહત્ત્વ આપવું એ આ સૂત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય એમ લાગે છે. ૬૬-પાશ્વિને ભગવાને પોતાના મતનું તત્ત્વ સમજાવ્યું. આ ભતનાં સાર-ભૂત વાદ્યો સુત્તનિપાતના છેલ્લા એ વગ્ગમાં પુષ્કળ મળી આવે છે. તેનો દ્વંકમાં એવો અર્થ થાય છે કે સંજ્ઞાથી તકસાર જિલ્લી થાય છે. અને અનેક પ્રકારની શંકાકુશંકા, વિષયલપટતા વગેરે પાપવાસના સંજ્ઞાને લીધે જ જિલ્લી થાય છે. આજનું આધુનિક કદાદરણુ રાષ્ટ્રીયતા છે. રાષ્ટ્રીયતા એ એક જ સંજ્ઞાને વળગીને લાખો મનુષ્યો એકબીજાની સાથે લડીને પોતાના પ્રાણ આપવા તૈયાર હોય છે. પૂર્વે ધર્મપંથ વગેરે સંજ્ઞાને વળગી રહીને માણસોએ અનેક યુદ્ધો

કરેલાં છે. હાથમાં પણ રાષ્ટ્રીયત્વ વગેરે સંજ્ઞાને વળગવાથી મનુષ્યો ધોર રક્તપાત કરે છે. એટલે ભગવાન કહે છે કે કોઈ પણ સંજ્ઞાને તમે વધારે મહત્ત્વ ન આપો. સંજ્ઞાને મહત્ત્વ આપવાથી સારાસાર વિચાર કરવાની તાકાત તમારામાં રહેવાની નથી; તમે લડવા તૈયાર થશો; તમને વિષય ગમવા લાગશે; શંકાકુશંકા થવા લાગશે; ભવાભવની તૃષ્ણા નાશ નહિ પામે.

આનું જ શોડુકે સ્પષ્ટીકરણ ભગવાને કરેલું છે, અને પછી ચક્ષુ, શ્રવણ વગેરેમાંથી પ્રપંચસંજ્ઞાની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થાય છે એનું વિવરણ મહાકવ્યોને કર્યું છે. પણ આ બધામાં મુદ્દાની વાત તો એ છે કે પ્રપંચસંજ્ઞા ગમે તે ઇન્દ્રિયોને લીધે ઉત્પન્ન થઈ હોય તોપણ તેને આપણે વળગવું નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેને ઉત્પન્ન થવા દેવી એ જ હિત નથી.

મધુપિંડિકસુતની ટીકા સમાપ્ત

દ્વેધાવિતકસુત્ર

એમ મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવરતી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા, ત્યારે ભિક્ષુએને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે ભિક્ષુઓ, જ્યારે હું બોધિસત્ત્વ હતો, અને સંબોધ પ્રાપ્ત થયો નહોતો ત્યારે જ મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે, વિતર્કના બે ભાગ કરવા. એ અનુસાર કામ-વિતર્ક (વિપયવિતર્ક), વ્યાપાદવિતર્ક (દ્વેષવિતર્ક), અને વિહિંસાવિતર્ક (બીજને અથવા તે પોતાની જાતને ત્રાસ આપવાનો વિતર્ક), એ ત્રણ વિતર્કોનો મેં એક વિભાગ કર્યો; અને નૈષ્કર્મ્ય (એકાન્તવાસ) વિતર્ક, અવ્યાપાદ (મૈત્રી), અને અવિહિંસા (ત્રાસ ન આપવાની શુદ્ધિ) આ ત્રણ વિતર્કોનો બીજો વિભાગ બનાવ્યો. પછી બહુ સાવધાનીથી અને દક્ષતાથી વર્તતા પહેલાં ત્રણ—કામ, વ્યાપાદ, વિહિંસા—વિતર્કો પૈકી કોઈ એક વિતર્ક મારા મનમાં ઉત્પન્ન થતો, ત્યારે હું એવો વિચાર કરતો કે આ ખરાબ વિતર્ક મારા મનમાં ભોજો થયો છે; તે મારા દુઃખનું, બીજના દુઃખનું

કે બન્નેના દુઃખનું કારણ બનશે, પ્રસાનો નિરોધ કરશે, અને મને નિર્વાણ પામવા નહિ દે. આવો વિચાર હું કરતો ત્યારે એ વિતર્ક મારા મનમાંથી નાશ પામતો. ધણું કરીને માણુસ જે જે વિતર્ક મનમાં લાવે છે, તે તે વિતર્ક તરફ તેનું મન જાય છે. નૈષ્કર્મ્યવિતર્કને છોડી દઈને કામવિતર્કને વધારે પોષીએ તો કામવિતર્ક તરફ જ મન જાય છે; અવ્યાપાદવિતર્ક છોડી દઈને વ્યાપાદવિતર્કને જ વધારે પોષીએ તો મન વ્યાપાદવિતર્ક તરફ જ જાય છે; અને અવિહિંસાવિતર્ક છોડી દઈને વિહિંસાવિતર્કને જ વધારે પોષીએ તો, વિહિંસાવિતર્ક તરફ જ મન જાય છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, શરદ ઋતુમાં જ્યારે ચારે તરફ અનાજનાં ખેતરો પાકી ગયા હોય છે ત્યારે, ગોવાળ બાકડી વતી બધા ઢોરોને સરખા રાખે છે; તેની સંભાળ રાખે છે; કારણ કે, જો તેમ ન કરવામાં આવે તો ઢોરો બીજાનાં ખેતરોમાં ઘૂસી જશે, અને તેથી પોતાને દંડ કે સજા થશે, એ તે જાણે છે. તે જ રીતે કામ, વ્યાપાદ, વિહિંસા વગેરે અકુશલ મનોવૃત્તિ બચાવદ છે, એમ સમજીને મેં તેમનું આકલન કર્યું.

“ તે વખતે હું અત્યંત સાવધાનતાથી અને પ્રયત્નપૂર્વક વર્તતો ત્યારે મારા મનમાં નૈષ્કર્મ્ય, અવ્યાપાદ અને અવિહિંસા, એ ત્રણ વિતર્કોમાંથી એકાદ વિતર્ક પેદા થતો. તે સમયે હું એવો વિચાર કરતો કે, આ કુશલ વિતર્ક મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો છે; તે મને, બીજાને કે બન્નેને દુઃખ આપવાનો નથી, પ્રસાની અભિવૃદ્ધિ કરનારો છે, અને નિર્વાણ અપાવનારો છે; તેનું આખી રાત કે આખો દિવસ ચિંતન કરવા છતાં તે બચાવદ નથી; છતાં ધણું કાળ સુધી

ચિંતન કરવાથી મારો દેહ માત્ર આન્ત થશે, અને દેહ આન્ત થવાથી ચિત્ત સ્થિર રહેશે નહિ; અસ્થિર ચિત્તને સમાધિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? આથી અભ્યંતરમાં હું મારું મન સ્થિર કરતો. જે કામવિતર્ક છોડી દે છે તેનું ચિત્ત નૈષ્કર્મ્યવિતર્ક તરફ વળે છે. જે અવ્યાપાદવિતર્કની વૃદ્ધિ કરે છે અને વ્યાપદવિતર્કનો ત્યાગ કરે છે, તેનું મન અવ્યાપાદવિતર્ક તરફ વળે છે. જે અવિહિંસાવિતર્કની વૃદ્ધિ કરે છે, અને વિહિંસાવિતર્કનો ત્યાગ છે, તેનું મન અવિહિંસાવિતર્ક તરફ વળે છે. હિનાળાને અંતે જ્યારે લોકો ખેતરમાનો બધો પાક ઘેર લાવ્યા હોય છે ત્યારે કોઈ ગોવાળ ગાયોને છૂટી મૂકી દે છે. તે ઝાડની નીચે બેઠો હોય કે ખુલ્લામાં બેઠો હોય છતાં ગાયો ઉપર ધ્યાન રાખવા કરતા વધારે તે કશું જ કરતો નથી. તે રીતે નૈષ્કર્મ્યવિતર્કોદિ કુશલ મનોધર્મ ઉત્પન્ન થતા ત્યારે આ કુશલ ધર્મો છે એટલી જ સ્મૃતિ હું રાખતો. તેમનો નિગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન હું ન કરતો.

“હે ભિક્ષુઓ, કોઈ અરણ્યમાં એક મોટું તળાવ હોય; તેમાં ત્યાં રહેનાર મૃગમણ્ડ પાણી પીવા આવે. તે મૃગસંઘનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર એકાદ માણસ ત્યાં આવી તળાવે પહોંચવાનો સીધો અને નિર્ભય માર્ગ પૂરી દે, અને ખીજો કુમાર્ગ ખુલ્લો કરીને તેમાં પાંજરું (એકચર) અને જળ (એકચારિકા) મૂકી રાખે છે; તેથી કરીને તે મૃગસંઘ સંકેતમાં આવી પડે છે (તેમાંના ધણી મૃગો નાશ પામે છે). પણ તે મૃગસંઘનું હિત ઇચ્છનારો, સુખ ઇચ્છનારો કોઈ ખીજો માણસ તે જગ્યાએ આવીને, તે કુમાર્ગ પૂરી દઈ જૂનો સીધો અને નિર્ભય માર્ગ ખુલ્લો કરે છે, પાંજરું ભાંગી નાખે છે,

અને જળ તોડી નાંખે છે, તેથી કેટલેક વખતે તે મૃમસંધની અભિવૃદ્ધિ થાય છે.

“હે ભિક્ષુઓ, આ મેં ઉપમા આપી છે. એનો અર્થ આવો છે—આલોકનાં સુખો એ તે તળાવ જેવાં છે. મૃગ મનુષ્યપ્રાણીઓ જેવા છે. તેમનો નાશ કરવાની હઠ્ઠા રાખનાર માણસ માર છે. મિથ્યા દષ્ટિ, મિથ્યા સંકલ્પ, મિથ્યા વાચા, મિથ્યા કર્મ, મિથ્યા આજીવ, મિથ્યા વ્યાયામ, મિથ્યા રમૃતિ અને મિથ્યા સમાધિ. એ જ કુમાર્ગ છે. વિષયાસક્તિ એ પાંજરું છે, અને અવિદ્યા જળ છે. તેનું કલ્માણુ વાંછનાર મનુષ્ય સમ્યક્ સંજીવ તથાગત છે. સમ્યક્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્મ, સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ, સમ્યક્ રમૃતિ, અને સમ્યક્ સમાધિ, આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ સીધો માર્ગ છે. આ રીતે હે ભિક્ષુઓ, સીધો, નિર્ભય અને સુખાવહ માર્ગ મેં ખુલ્લો કર્યો છે; કુમાર્ગ ઢાંકી દીધો છે, પાંજરું લાંગી નાંખ્યું છે અને જળ તોડી નાંખી છે; ધર્મગુરુ શ્રાવકો પ્રત્યેની હિતશુદ્ધિથી અનુકંપાપૂર્વક જે કરે તે મેં કર્યું છે. આ જાડો અને આ એકાન્ત જગ્યાઓ જીઓ, ધ્યાન ધરા, નિષ્કાળજીપૂર્વક વર્તો નહિ, અને આગળ ઉપર પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ આવવા ન દો, એટલે જ મારો તમને ઉપદેશ છે.”

આ રીતે ભગવાન જોશ્યા તે ભિક્ષુઓએ સુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

દેશાવિતકશુભ સમાપ્ત

ટીકા

આ સૂત્રમાં જે જે ઉપમાઓ આવી છે તે મૂળ અંશમાં બરાબર મુકાઈ નથી એવું મારું માનવું છે. એ વસ્તુ બાલ્યુએ મૂકીએ તો તે ઉપમાઓ અત્યંત સરસ છે એમ જણાશે. કામાદિ અકુશલ વિચારોને આપણા મનમાં સ્વચ્છંદ વિહાર કરવા દઈએ તો શરત્કાલમાંની ગાયોની માફક તે બીજાઓની હાલમાં ધૂસી જઈને આપણા ઉપર મહાસંકટો લાવે છે. પણ નૈષ્કર્મ્યાદિ કુશલ વિચારો જનાળામાંની ગાયો જેવા છે. તેમને ગમે તેટલો સ્વૈરવિહાર કરવા દઈએ તોપણ તેમાં ભ્રમ નથી. ફક્ત તેમની પાછળ દોડતાં દોડતાં આપણા દેહ આન્ત થવાનો સંભવ છે. મટિ ચિત્તનું સમાધાન શખડું જોઈએ. તળાવની ઉપમા તો આ કરતાં પણ સરસ છે. શ્લોકચર એટલે એક જાતનો મૃગ અને શ્લોકચારિકા એટલે એક જાતની મૃગી એવો અર્થ અટ્ટકથાચાર્યે આપેલો છે. પણ તે અહીં બંધાયેલો આવતો નથી. આ જો જીવંત પ્રાણીઓ છે એમ જણીએ તો તે સંજ્ઞન પુરુષ તેઓનો નાહક નાશ શા મટિ કરે? એ વિચારે શ્લોકચર એટલે પાજક, અને શ્લોકચારિકા એટલે જાળ એવો અર્થ કર્યો છે. પાંજરાની ઉપમા વિષયાસક્તિની સાથે અને જાળની ઉપમા અવિદ્યાની સાથે બરાબર બંધાયેલો આવે છે. જતાં આ અર્થને જીભ અંથોમાં આધાર મળેલો નથી કોશમાં પણ આ બંને શબ્દોના અર્થ હાથ લાગ્યા નથી.

દ્વેષાવિતક્રમુત્તની ટીકા સમાપ્ત

વિતકકેસ'ઠાનચુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એક વાર ભગવાન આવસ્તી પાસે આવેલા જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે ભિક્ષુઓ, યોગમાર્ગનો અભ્યાસ કરતા ભિક્ષુએ આ પાંચ નિમિત્તોનું વારંવાર ચિંતન કરવું:

“(૧) કોઈ એક નિમિત્ત મનમાં આવતાં, જે પાપચ્છંદ, દ્વેષ અને મોહથી મિશ્રિત અકુશલ વિતર્ક મનમાં ઊભા થાય તો ખીજા કુશલ નિમિત્તનું ચિંતન કરીને તે નિમિત્તને દૂર કરવું. જેમ કોઈ સુતાર પાટિયામાં અથવા તો લાકડાના વાંસામાં બેસારેલી મેખ ખીજી સૂક્ષ્મ અને મજબૂત મેખ મારીને કાઢી નાંખે છે, તે રીતે કુશલ નિમિત્તનું મનમાં ચિંતન કરીને અકુશલ નિમિત્તને યોગીએ દૂર કરવું.

“(૨) આટલાથી પણ જે કામ ન સધાય તો યોગીએ અકુશલ વિતર્કનો આદીનવ (દોષ) જોવો, આ વિતર્કો

અપાયકારક છે, નિંદા છે એવો તેણે વિચાર કરવો. જેમ કોઈ પોતાની જાતને સુશોભિત દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરનાર તત્કાલ માણસના ગળામાં મરી ગયેલ સાપ, કૃતરો કે મનુષ્યનાં અવયવો લટકાવવામાં આવે તો તે અત્યંત કંટાળી જાય તે રીતે બિશ્નુએ અકુશલ વિતર્કોનો આદીનવ જાણીને તેનાથી કંટાળવું.

“(૩) આટલાથી કામ ન સરે તો તેણે તે વિતર્કો તરફ ધ્યાન જ ન આપવું. જેમ કોઈ માણસ પોતાને જે વસ્તુ જોવાની ઇચ્છા ન હોય તેમ વસ્તુ તરફ નથી જોતો, અથવા ખીજી બાજુ નજર રાખીને પસાર થઈ જાય છે, તે રીતે બિશ્નુએ અકુશલ વિતર્કો તરફ ધ્યાન જ ન આપવું.

“(૪) આટલાથી પણ કામ ન સરે તો તેણે તે અકુશલ વિતર્કોનો પૂરેપૂરો વિચાર કરવો. જેમ કોઈ માણસ (વિચાર કર્યા વગર) દોડવા લાગે છે; તે એમ વિચારે કે હું દોડું છું શા માટે? ખાલી ચાલું તોપણ પૂરતું છે; પણ પછી ચાલવાનું પણ પ્રયોજન નથી. ફક્ત ઊભો રહું તોપણ અડચણ નથી, એમ તેને લાગે; ઊભા રહ્યા પછી બેસવાનો અને બેઠા પછી સૂવાનો વિચાર તેને આવે; અને તે પ્રમાણે તે આચરણ કરે છે. એટલે આ રીતે તે દોડવાથી માંડીને ક્રમશઃ સૂવા સુધીની પોતાની શરીરની ગતિ શાંત કરે છે. તે રીતે બિશ્નુએ અકુશલ વિતર્કોનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને પોતાના મનની ગતિ શાંત કરવી.

“(૫) આટલાથી પણ જો કામ ન પડે, તો દાંત ખરાબર બીસી રાખીને, જીભ તાળવે અડાડીને અને મનને ખરાબર દાખી રાખીને તેણે તે વિતર્કોનો નાશ કરવો. જેમ

ક્રોધ બળવાન માણસ બીજા દુર્બળ માણસને પકડીને દબાવી નાખે છે તે રીતે આ ભિક્ષુએ અકુશલ વિકર્તોનું જખરદસ્તીથી દમન કરવું.

“આ પાંચે નિમિત્તોનું યથાકાલ ચિંતન કરવામાં આવે તો અકુશલ વિકર્તોના નાશ થાય છે, અને ચિત્ત એકાગ્ર તથા શાંત થાય છે. આ જાણનાર ભિક્ષુ વિકર્તોને પોતાના કબજામાં રાખી શકે છે; જે વિકર્ત જોઈતો હોય તે જ વિકર્તને મનમાં આવવા દે છે, અને જે ન જોઈતો હોય તેને મનમાંથી દૂર ખસેડી શકે છે. આથી તે તૃણાનો નાશ કરે છે, સંયોજનો તોડી નાખે છે, અને અહંકારનો ત્યાગ કરીને દુઃખનો અંત લાવે છે.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદ્ધિત મનથી ભગવાનના બાપણું અભિનંદન કર્યું.

વિનાયકસંહ્યાનુક્રમ સમાપ્ત

સીકનદાસજી બીજો સમાપ્ત

વર્ગ ત્રીજો

૨૧

કકચૂપમસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે અરસામાં મોલિયકુચુન નામનો એક બિશ્નુ બિશ્નુણીઓની સાથે વારંવાર ફરતો. જો કોઈ માણસ તે બિશ્નુણીઓને દોષ દેતો તો કુચુન કોધે ભરાતો, અને કોઈ તે કુચુનને દોષ દેતો તો બિશ્નુણીઓ ચિડાતી. આ હકીકત એક બિશ્નુએ ભગવાનને જણાવી. એટલે તે જ બિશ્નુને મોકલીને ભગવાને કુચુનને બોલાવ્યો, અને તેને કહ્યું, “હે કુચુન, તારા સંબંધમાં જે વાતો ચાલે છે તે ખરી છે ?” કુચુને જવાબ આપ્યો, “હા, બદંત.” ભગવાન: “તેં સારા કુકુંભમાં જન્મ લીધો અને કેવળ શ્રદ્ધાને લીધે તેં ધરનો ત્યાગ કરીને પ્રમત્ત્યા લીધી. એટલે તારે માટે આમ કરવું એ વાજબી નથી. જો તારી સમક્ષ બિશ્નુણીઓને કોઈ દોષ દે તો તારે કોધે ભરાવું જોઈએ નહિ, એટલું જ નહિ પરંતુ તારા

મનમાં તારે મૈત્રી અને અનુકંપા રાખવી જોઈએ. તારી સામે તે લિશ્તુઓને કોઈ થપાટ મારે, તેમના ઉપર પથ ફેંકે, લાડીથી કે કોઈ શસ્ત્રથી તેમના ઉપર પ્રહાર કરે, તો અપરાધી માણસો ઉપર ક્રોધ ન કરવો જોઈએ; તારા ચિત્તમાંથી દિતાનુકંપા અને મૈત્રી ડગમગવાં ન જોઈએ. જો તને પોતાને જ કોઈ દોષ દે, તને થપાટ મારે, તારા ઉપર પથરા ફેંકે, લાડીથી અથવા કોઈ શસ્ત્રથી તારા ઉપર પ્રહાર કરે, તોપણ તારે તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ન ધટે. તારે એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે મારું ચિત્ત વિકૃત નહિ થાય, મુખ વાટે ખરાબ શબ્દો નહિ નીકળે, મનમાં દ્વેષનું ખીજ નહિ રહે; પણ દિતાનુકંપા અને મૈત્રી અટકાવ રહેશે.”

તે પછી ભગવાન લિશ્તુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “લિશ્તુઓ, એકવાર લિશ્તુઓએ મને સંતુષ્ટ કર્યો. હું કહેતો કે એકવાર જ જમવાથી મને વ્યાધિ નડતા નથી, શરીર દળવું રહે છે, શરીરમાં બળ રહે છે, અને હું મુખમાં રહું છું. તમે પણ જો એકવાર જ ભોજન લેશો તો સુખી થશો. તે લિશ્તુઓને મારે બહુ ઉપદેશ આપવો પડતો નહિ. તેમને ફક્ત સંભારી ફેવાથી જ કામ સરતું. જેમ કોઈ સરસ પલોટલા ઘોડા જોડેલો રથ ચોકમાં ઊભો હોય, અને કોઈ ઉત્તમ સારથિ તેના ઉપર આરઠ ચઢાવ્યા હાથમાં લગામ લે અને જમણા હાથમાં ચાળક લઈને ઘોડાને પોતાની મરજી પડે એ દિશામાં વાળે, એ રીતે હું તે લિશ્તુઓને ફક્ત સંભારી દેતો એટલાથી જ કામ સરતું. માટે હે લિશ્તુઓ, તમે પણ અકુશલનો ત્યાગ કરો, અને કુશલ ધર્મનો અભ્યાસ કરો. એથી આ ધર્મવિનયમાં તમારી વૃદ્ધિ થશે.

“કોઈ ગામ પાસે કે શહેર પાસે એક મોડું શાલવૃક્ષોનું વન છે, અને તે એરંડા જેવાં નિરુપયોગી વૃક્ષોથી ભરેલું છે, એવી કલ્પના કરો. તે અરણ્યનું હિત ઇચ્છનારો કોઈ ચાલુસ ત્યાં આવીને અંદરનાં નિરુપયોગી ઝાડો અને વાંકાંચૂંકાં જિંજેલાં શાલનાં ઝાડો તોડી નાંખીને સીધાં ઝાડો રાખે છે અને તેની સંભાળ લે છે. આને લીધે કેટલેક કાળે લે શાલવન વૃદ્ધિ પામે છે. તે રીતે હે લિક્ષુઓ, તમારાં મનમાંના અકુશલ ધર્મોનો ત્યાગ કરો અને કુશલ ધર્મોનું અનુદાન કરો. આવી કરીને તમે વૃદ્ધિ પામશો.

“હે લિક્ષુઓ, પ્રાચીન કાળમાં આ જ આવસ્તી નમરીમા વૈદેહિકા નામની એક ગૃહિણી રહેતી હતી. તે શાંત અને નમ્ર છે એવી તેની ખ્યાતિ હતી. તેની પાસે કાલી નામની એક દાસી હતી. પોતાની શેઠાણી ખરેખર જ શાંત છે, કે પોતે વ્યવસ્થાપૂર્વક ખરાબર કામ કરે છે એટલે તેને ક્રોધ કરવાનો પ્રસંગ જ પ્રાપ્ત થતો નથી, એ વાતની પરીક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે એક દિવસ સવારે મોઢી બાંધી ભારે વૈદેહિકાએ તેને પૂછ્યું, ‘અલી કાલી, આજે મોઢી કેમ બાંધી?’ કાલીએ જવાબ આપ્યો, ‘કંઈ નહિ, બા, એ તો સહેજ મોડું થઈ ગયું.’ આથી વૈદેહિકા ચિડાઈ અને ભવાં ચડાવ્યાં. એટલા ઉપરથી કાલી તો સમજી ગઈ કે શેઠાણી શાંત નથી પણ ક્રોધી છે; ક્રૂર હું ખરાબર કામ કર્યાં કરું છું એટલે તેને ચિડાવાનો અવસર જ મળતો નથી. ખીજે દિવસે કાલી એથી પણ વધારે મોઢી બાંધી, એટલે વૈદેહિકાએ તેને ખૂબ મજા દીધી. ત્રીજે દિવસે કાલીએ બઠવામાં એથી પણ વધારે મોડું કર્યું. એટલે બારણાની ભોગળ (બર્ગ)

કાઠીને વૈદેહલિકાએ કાઠીના માથામાં મારી. ફૂટેલા માથા સહિત રાડો પાડતીપાડતી કાઠી રસ્તા ઉપર ગઈ અને આડોશીપાડોશીને બેગાં કર્યાં, અને તેમને કહ્યું, ‘અમારી નમ્ર અને શાંત શેઠાણીનું કાર્ય જુઓ. હું એકલી જ બાઈ આ ધરમાં કામ કે છું છતાં એકાદ દિવસ ઊઠવામાં જરા મોડું થાય તો એ મને કેમ મારે છે?’ ત્યારથી વૈદેહલિકા ખૂબ ક્રોધી અને જાજરમાન છે એવી તેની ખ્યાતિ થઈ.

“તે પ્રમાણે હે લિશ્તુઓ જ્યાં સુધી ખરાબ શબ્દો કાન ઉપર આવતા નથી ત્યાં સુધી તે લિશ્તુ બહુ શાંત અને નમ્ર ગણાય છે. પણ જ્યારે ખરાબ શબ્દો તેના કાન ઉપર પડે ત્યારે જ તે શાંત છે કે નથી, નમ્ર છે કે નથી તે ઓળખી શકાય. જે લિશ્તુ ચીવર, પિંડપાત, શયનાસન અને બેપત્ન્ય પદાર્થો (ત્રેણવવા) માટે મધુર ભાષણ કરે છે, તેને હું મધુરભાષી કહેતો નથી. કારણકે જે આ પદાર્થો તેને ન મળે તો તે મધુર ભાષણ કરતો નથી. પણ જે ધર્મને જ પૂજ્ય ગણીને ધર્મના જ ગૌરવથી મધુર ભાષણ કરે છે તે જ મધુરભાષી છે એમ હું માનું છું. માટે હે લિશ્તુઓ, ધર્મને જ પૂજ્ય માનીને ધર્મના જ ગૌરવથી તમે મધુર ભાષણ કરતાં શીખો.

“શબ્દના આ પાંચ પ્રકાર છે: (૧) કોઈ તમને વખતે કવખતે કંઈક કહેશે; (૨) કોઈ બની ગયેલ બનાવ માટે કહેશે, (૩) કોઈ સૌમ્યતાથી કે કઠોરતાથી બોલશે, (૪) કોઈ અન્વર્થક કે અનર્થક બોલશે, અને (૫) કોઈ મૈત્રીપૂર્વક કે દ્વેષથી બોલશે. આ પાંચ પ્રકારમાંથી ગમે તે એક પ્રકારે લોકો તમને કંઈ પણ કહે તોપણ તમારું ચિત્ત વિકૃત ન થાય, તમારા મુખમાંથી ખરાબ શબ્દો બહાર ન પડે,

હિતાનુકંપા અને મૈત્રી તમારા મનમાં અટળ રહે, દ્વેષ રહે નહિ, અને તે મનુષ્ય ઉપર મૈત્રીભાવના કરીને તેનાથી બધાં પ્રાણીઓને મૈત્રીમય ચિત્તથી ઢાંકીશું, એવી રીતે તમારું ચિત્ત તૈયાર કરવાનું તમારે શીખવું જોઈએ.

“જો કોઈ માણસ આ મહાપૃથ્વીનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી જ્યાંત્યાં ખોદવા માંડે, જ્યાંત્યાં થૂંકવા લાગે, અથવા પેસાળ કરવા માંડે, ‘હે પૃથ્વી નષ્ટ થા,’ એમ બોલવા માંડે, તો તેનાથી આ પૃથ્વી નાશ થાશે ખરી?”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “ના, ભદ્રંત. કારણકે આ મહા-પૃથ્વી ગંભીર અને અપ્રમાણ છે. તે માણસ તેનો નાશ કરી શકશે નહિ. તેમ કરવાથી તો કેવળ તેને પોતાને જ ત્રાસ થશે.”

ભગવાન—“હે ભિક્ષુઓ, તે પૃથ્વી માફક તમે ગંભીર બનો. તમને ગમે તે માણસ ગમે તે કહે તોપણ તમારું ચિત્ત તમે વિકૃત થવા દેતા નહિ. પૃથ્વી માફક નિર્વૈર ચિત્તે વર્તવાનું તમે શીખો. હે ભિક્ષુઓ, ખીજો કોઈ માણસ લાખ, હજાર, ગણી અથવા મંજુષ્ઠ લઈને ડું આ આકાશમાં જુદીજુદી જાતનાં ચિત્રો કાઢવા માગું છું એમ કહે તો તે આકાશમાં ચિત્રો કાઢી શકશે ખરો?”

ભિક્ષુઓ—“ના, ભદ્રંત. કારણકે આકાશ અરૂપી અને અનિદ્દર્શન છે. તેના ઉપર ચિત્ર દોરવું અશક્ય છે. તેનાથી કેવળ તેને ત્રાસ થવાનો સંભવ છે.”

ભગવાન—“હે ભિક્ષુઓ, તે રીતે તમને કોઈ માણસ ગમે તે કહે તોપણ તમારું ચિત્ત વિકૃત ન થવા દેતા. આકાશ જેવા ચિત્તથી સર્વ લોકો ઉપર મૈત્રીભાવના

સાધતાં શીખો. હે ભિક્ષુઓ, ખીજે કોઈ માણસ ધાસની મશાલ સળગાવીને કહે કે આ ગંગા નદીને હું આ ધાસની મશાલથી સંતપ્ત કરીશ, તો તે ધાસની મશાલથી તે ગંગા નદીને સંતપ્ત કરી શકે ખરો ?”

ભિક્ષુ—“ના, ભદ્રંત. કારણકે ગંગા ગંભીર અને અપ્રમાણ છે. આટલીક નાની ધાસની મશાલથી ગંગા સંતપ્ત થવી અશક્ય છે. તે માણસને માત્ર તેનાથી ત્રાસ થવાનો સંભવ છે.”

ભગવાન—“હે ભિક્ષુઓ, તે જ રીતે તમે મમે તેવા પ્રસંગમાં પણ ક્રોધ ન કરતા. ગંગા જેવા અંતઃકરણથી બધા લોકો ઉપર મૈત્રીભાવના સાધવાનું શીખો. ખીજે કોઈ માણસ મીંદડાના કમાવેલા ચામડાની ધમણ લઈને કહે કે હું આ ધમણને લાડીથી કે પથ્થરથી મારીને તેમાંથી સરસર કે ભરભર એવો શબ્દ કાઢીશ, તો તે શક્ય છે ખરું ?”

ભિક્ષુ—“ના, ભદ્રંત. કારણકે તે ચામડાની ધમણ ખરાબર મટેલી હોવાથી તેના ઉપર પ્રદાર કરવા છતાં તેમાંથી શબ્દ નીકળવાનો નથી.”

ભગવાન—“તે રીતે હે ભિક્ષુઓ, કોઈ મમે તે એકે છતાં તમારું ચિત્ત વિકૃત થતા દેતા નહિ, અને મીંદડાના ચામડાની ધમણની જેમ મૃદુ રહેવું. બધા લોકો માટે તમારા અંતઃકરણમાં હિતાનુકૂળ અને મૈત્રી રાખવી. આવી જાતની મનની તૈયારી કરવાનું શીખો. જે લૂંટારા કરવતથી તમારા અવ્યય કાપી નાંખે, અને એવે વખતે જે કોઈના મનમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તો તેને હું મારો અનુયાયી ન ગણું. આવે વખતે તમે એવી ખબરદારી રાખો કે આવા

પ્રસંગોમાં તમારું ચિત્ત વિકૃત ન થાય, તમારા મુખમાંથી ખરાબ શબ્દ ન નીકળે, હિતાનુકંપા અને મૈત્રી અટળ રહે, અને તે મનુષ્ય ઉપર મૈત્રીભાવના સાધીને આખા જગતને અપ્રમાણ્ય મૈત્રીમય ચિત્તથી ઢાકી દો. અને આ કકચૂપમ ઉપદેશનું વારંવાર મનન કરો. તમે સદન ન કરી શકો એવો નાનો કે મોટો કોઈ શબ્દ છે ખરો ?”

ભિક્ષુઓ—“ના, ભદ્રંત.”

ભગવાન—“માટે હે ભિક્ષુઓ, આ કકચૂપમ ઉપદેશનું તમે વારંવાર મનન કરો તેનાથી તમને લાંબો કાળ સુખ પ્રાપ્ત થશે; અને તમારું કલ્યાણ થશે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના બાપણનું મુદિત મનથી અભિનંદન કર્યું.

કકચૂપમસુત સમાપ્ત

ટીકા

ભગવાનના અનેક અત્યંત ઉત્તમ ઉપદેશો સુતપિટકમાં આપેલા છે. તેમાંનો જ આ કકચૂપમ ઉપદેશ હોવો જોઈએ. આનો ઉલ્લેખ સારિપુત્રે મહાહત્તિપદોપમસુતમાં (નં. ૨૮) કરેલો છે; અને એ સૂત્ર આ જ નિકાયમાં આવે છે. તે ઉપરથી કકચૂપમસુત બહુ પ્રાચીન હોતું જોઈએ એમ લાગે છે. ખીન્ન ધર્મેષિદેશકોના ઉપદેશોની સાથે આ સૂત્રની તુલના કરીને તેનું બોધું કે વધારે મહત્ત્વ દર્શાવવાની અમારી ઇચ્છા નથી તોપણ ઇશુ ખ્રિસ્તના ગિરિપ્રવચન (Sermon on the mount) ની સાથે તબક્કોએ જરૂર તુલના કરી જોવી.

કકચૂપમસુતની ટીકા સમાપ્ત

અલગદૂપમસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે ગદ્ગદાધિ પુબ્બ અરિહ (અરિષ્ઠ) નામના ભિક્ષુને એવી પાપભુદ્ધિ થઈ હતી કે જે વસ્તુઓ અંતરાયકારક સમજવામાં આવે છે તેનો ઉપભોગ લેવાથી અંતરાય થતો નથી, એવો જ ભગવાનનો ઉપદેશ છે. આ વાત કેટલાક ભિક્ષુઓએ જાણી. એટલે ભગવાને આ જાતનો ઉપદેશ નથી કયો એમ કહી તેને સમજાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન કયો; પણ તે પ્રયત્ન સિદ્ધ થયો નહિ, તેથી આ હકીકત તેમણે શુદ્ધ ભગવાનને નિવેદિત કરી. ભગવાને એક ભિક્ષુને મોકલીને અરિષ્ઠને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું. “હે અરિષ્ઠ, જે વસ્તુઓ અંતરાયકારક ગણાય છે તેમનો ઉપભોગ લેવાથી અંતરાય થતો નથી એવી તારી દૃષ્ટિ છે ખરી?” અરિષ્ઠ: “હજાર, આપના ઉપદેશથી મારી એવી દૃષ્ટિ થઈ છે.” ભગવાન: હે મોઘ પુરુષ, (નિરુપયોગી મનુષ્ય), આવી જાતનો ઉપદેશ મેં કેાને આપ્યો છે? અનેક રીતે વિષયો અંતરાયકારક છે એમ મેં નથી કહ્યું? વિષયમાં

સ્વાદ ઓછો હોઈ દુઃખ વધારે અને દોષ પુષ્કળ છે. આ વિષયો કેરાં હાડકાં જેવા, માંસના કટકા જેવા, ખડની મશાલ જેવા, ખળી ગયેલા કોલસાની ખાઈ જેવા, સ્વપ્ન જેવા, ઉછીની લીધેલી વસ્તુ જેવા, આડનાં ફળ જેવા, તર-વાર અને લાકડાના ટૂંકા જેવા, જંબિયાના ધા જેવા અને સાપના માથા જેવા છે; આમા દોષ પુષ્કળ છે એમ મેં નથી કહ્યું? આમ હોવા છતાં, હે નિરુપયોગી માણસ, તારી પોતાની ગેરસમજને લીધે તું અમને દોષ દેવા માગે છે, અને તું તારાં મૂળ જાતે જ ખોદે છે, અને પુષ્કળ પાપ એકઠું કરે છે. એ તને ચિરકાલસુધી અપાયકારક, દુઃખકારક થશે.” ત્યારપછી ભગવાન ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ, આ અરિષ્ટને આ ધર્મવિનયમાં જરા જેટલી પણ ધગશ છે એમ તમને લાગે છે?” ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “એમ કેમ અને? આને કશું જ (ગાન) મળ્યું નથી.” આ રીતે ભિક્ષુઓએ જવાબ આપ્યાથી અરિષ્ટ બોઠો પડી ગયો, અને નીચું માથું રાખી મૂંગો બેઠો.

ત્યારે ભગવાને તેને કહ્યું, “આ પાપદષ્ટિથી તારી જ હાનિ થશે. હવે હું આ સંબંધે ભિક્ષુઓને પ્રજ્ઞું છું.” એમ કહી તેમણે ભિક્ષુઓને પ્રજ્ઞું, “હે ભિક્ષુઓ, જેવી રીતે અરિષ્ટ મારા ઉપદેશને સમજ્યો તેવી રીતે જ તમે પણ સમજ્યા છો?” ભિક્ષુઓએ જવાબ આપ્યો, “ના, ભદ્રંત, અનેક પર્યાયે વિષયો અંતરાયકારક છે, તેમનું સેવન કરવાથી તે અંતરાય કરે છે એવો જ ભગવાનનો ઉપદેશ છે.”

ભગવાન બોલ્યા, “સાધુ, સાધુ. તમે મારો ધર્મ ખરાબર જાણો છો. પણ આ અરિષ્ટ પોતાની ગેરસમજથી

અમારા ઉપર આરોપ મૂકે છે, પોતાનાં મૂળ પોતે જ ખોદે છે અને તેમ કરીને પુષ્કળ પાપ પ્રસવે છે. આ ચિરકાળ દુઃખ અને અહિતનું કારણીભૂત બનશે. વિષય, વિષયોની સંગ્રા અને વિષયોના વિતર્ક, એ સિવાય કોઈ પણ વિષયોનું સેવન કરે એ સંભવિત નથી.

“હે ભિક્ષુઓ, કેટલાક નિરુપયોગી મનુષ્યો સુત, ગેય, વેધાકરણ, ગાથા, ઉદાન, ઇતિવૃત્તક, જાતક, અખ્યુતધર્મ, આ (નવાંગ) ધર્મનું અધ્યયન કરે છે, પણ પ્રચાથી તેમનું પરીક્ષણ કરતા નથી; અને તેથી તેઓ ધર્મનું બરાબર આકલન કરી જાણતા નથી. તેઓ વાદવિવાદમા બીજાઓને જીતી લેવાના ઇરાદાથી ધર્મનું અધ્યયન કરે છે, પણ જેને માટે તેઓ ધર્મનું અધ્યયન કરે છે તે અર્થ તેઓ અનુભવતા નથી, અને આવા વિપરીત માર્ગે ધર્મનું અધ્યયન કરવાથી તે ધર્મ ચિરકાળ નેમના દુઃખનું કારણ બને છે. કોઈ માણસ સાપને પકડવા માટે જાય છે, પણ તેની નજરે મોટો સાપ દેખાતાં તે પૂંછડીએ કે પેટના ભાગમા નેને પકડે છે; તેથી તે સાપ તેની સામે થઈને તેને કરડે છે, અને અતે તે મરણ પામે છે કે મરણાંતિક દુઃખ બોગવે છે. કારણકે તેણે સાપને બરાબર પકડ્યો નહિ. તે રીતે જેઓ ધર્મનું બરાબર આકલન કરતા નથી તે દુઃખ પામે છે; પણ જે કુલપુત્રો ધર્મનું અધ્યયન કરીને પ્રચા-પૂર્વક પરીક્ષણ કરે છે નેમના આકલનમાં ધર્મ આવે છે. તેઓ બીજાને વાદવિવાદમા જીતવા માટે ધર્મ શીખતા નથી. જેને માટે તેઓ ધર્મ શીખે છે તે અર્થનો (વસ્તુનો) તેઓ અનુભવ લે છે; અને ધર્મનું યોગ્ય આકલન કરવાથી તે ચિર-

કાલ તેમના હિતનું કારણ બને છે. જેમ એકાદ સાપને પકડવાની ઇચ્છા રાખવાવાળો માણસ મોટો સાપ દેખીને અજપદ દંડથી (બકરાની ખરી જેવી લાડીથી) બરાબર મજબૂત પકડી રાખે છે અને તેની ગરદન બરાબર હાથમાં પકડી રાખે છે; આવી સ્થિતિમાં જો સાપ તેના હાથને ભરડો લે તોપણ તેનાથી તેને નુકસાન થવાનું નથી, કારણકે તેણે સાપને બરાબર પકડ્યો છે. તે રીતે જે ધર્મનું બરાબર આકલન કરે છે તે દુઃખ પામતા નથી. માટે હે શિશુઓ, મારા જે ભાણુનો તમે બરાબર અર્થ સમજો તે ધ્યાનમાં રાખજો; પણ જોના અર્થ તમને ન સમજાય તે સંબંધે મને અથવા તો વિદ્વાન શિશુઓને પૂછજો. હવે હું તમને તરાપાની ઉપમા બતાવીને ધર્મોપદેશ કરું છું: તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખો. જેમ કોઈ મુસાફર કોઈ મોટા જલાશય પાસે (ઉદકાર્ણવ પાસે) આવે છે, ત્યાં તેને લાગે છે કે આ બાણુનો કાંઠો સભય છે અને પેલી બાણુનો કાંઠો ક્ષેમ અને નિર્ભય છે; પણ તે પાણી ઉપર ઘર્ષને જવા માટે તેને પૂલ કે નૌકા મળતી નથી. ત્યારે ખડ અને સૂકાં લાકડાં એકઠા કરીને તે એક તરાપો તૈયાર કરે છે. અને તે તરાપાનો આશ્રય લઈને મહાપ્રયત્ન તે સામે પાર જાય છે. ત્યારે આ તરાપો મારા બહુ ઉપયોગમાં આવ્યો. એમ માનીને તે તરાપાને તે માણસ પોતાના માથા ઉપર કે ખભે મૂકીને જો આગળ ચાલવા લાગે તો તે તરાપા માટેનું તેનું કર્તવ્ય તેણે બગાડ્યું એમ ગણાય ખરું ? ”

શિશુઓએ જવાબ આપ્યો, “ ના, ભદ્રંત.”

ભગવાન બોલ્યા, “ પણ આ તરાપો મને બહુ કામ આવ્યો. એમ માનીને તે જમીન ઉપર ખેંચી કાઢીને કે

પાણીમાં જ મૂકીને તે માણસ ત્યાંથી ચાલ્યો જાય તો જ તેણે પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું એમ કહી શકાશે. તે રીતે હે ભિક્ષુઓ, તરાપા જેવો મારો ધર્મ છે. તે તરી જવા માટે છે પણ લઈ જવા માટે નથી, એમ સમજીને તમારે કુશલ ધર્મોને પણ વળગી ન રહેવું જોઈએ, પછી અકુશલ ધર્મોનું તો પૂછવું જ શું ?

“ હે ભિક્ષુઓ, કોઈ આર્યધર્મ ન જાણનારો, આર્યધર્મ ન શીખે તો સામાન્ય માણસ રૂપ, વેદના, સંસાર, સંસ્કાર અને વિગ્નાન એ પાંચ રક્ષામાંથી એકાદ રક્ષે એ જ પોતાનો આત્મા છે એમ સમજે છે, અથવા તો વિશ્વમય આત્મા છે, તે એમ જ શાશ્વત રહેવાનો છે, તે મારો છે અને હું તે છું, એમ સમજે છે. (આ છ દૃષ્ટિવાનો છે) પરંતુ આર્યશ્રાવક આર્યધર્મ શીખેલો પંચરક્ષને કે વિશ્વમય આત્માને પોતાનો આત્મા સમજતો નથી, અને એમ સમજીને જે નથી એવી વસ્તુ માટે તે પરિત્રાસ પામતો નથી.”

સારે એક ભિક્ષુએ ભગવાનને પૂછ્યું, “ ભદ્રંત, બાહ્ય વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થવો શક્ય છે ખરો ? ”

ભગવાન — “ હા; કોઈ માણસ પોતાની પાસે અમુક એક વસ્તુ હતી તે હવે નથી, અથવા અમુક વસ્તુ મારી પાસે હોવાની જરૂર હતી તે મને મળતી નથી, એમ માનીને શોક કરે છે, રડે છે, તરફડે છે. આ રીતે બાહ્ય વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થાય છે.”

ભિક્ષુ—“ પણ ભદ્રંત, બાહ્ય વસ્તુ જો ન હોય તો પરિત્રાસ ન થાય ખરો ? ”

ભગવાન—“એમ બનવું પણ શક્ય છે. કોઈ એક માણસ ગયેલી વસ્તુ પોતાની પાસે નથી, અથવા તો જે વસ્તુ નહોતી તે મળતી નથી, માટે શોક કરતો નથી, રડતો નથી, તરફડતો નથી. આ રીતે બાહ્ય વસ્તુ ન હોય તો ત્રાસ થતો નથી.”

ભિક્ષુ—“ભદ્રંત, આધ્યાત્મિક વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થાય ખરો ?”

ભગવાન—“એમ બનવું શક્ય છે. મારો આત્મા શાશ્વત છે, તે મરણોત્તર કાયમ રહેવાનો છે, તેમાં કશો ફેરફાર નથી થવાનો, એમ કોઈ માને છે. પણ સર્વ દૃષ્ટિને વિનાશ કરનારું તથાગતનું કે તથાગતના આવકનું વચન સાંભળીને તેને લાગે છે કે અરેરે, હું હવે નાશ પામવાનો ! મર્યા પછી હું કાયમ રહેવાનો નથી ! એમ કહીને તે શોક કરે છે, રડે છે, તરફડે છે. આ રીતે આધ્યાત્મિક વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થાય છે.”

ભિક્ષુ—“પણ ભદ્રંત, આધ્યાત્મિક વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ ન થાય ખરો ?”

ભગવાન—“એમ બનવું પણ સંભવિત છે. મારો આત્મા શાશ્વત છે, મરણોત્તર તે કાયમ રહેવાનો છે એમ કોઈની દૃષ્ટિ નથી હોતી; અને તથાગતનું કે તથાગતના આવકનું દૃષ્ટિને નાશ કરનારું ધર્મવાક્ય સાંભળીને મારો હૃદય થશે, વિનાશ થશે એમ તેને નથી લાગતું, અને તે શોક કરતો નથી, રડતો નથી, તરફડતો નથી. આ રીતે આધ્યાત્મિક વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થતો નથી. હે ભિક્ષુઓ, એવી વસ્તુ માત્ર કરો

કે જે નિત્ય, ક્રુવ, શાશ્વત અને વિકૃત ન થનારી હોય
પણુ આવી એક પણુ વસ્તુ તમારી નજરે આવે છે ?”

શિષ્ય—“ ના, ભદંત.”

ભગવાન—“ વારુ; હું પણુ એવી ઐહિક વસ્તુ જોતો
નથી કે જે નિત્ય, ક્રુવ, શાશ્વત અને અવિકૃત હોય. જે
આત્મવાદ—ઉપાદાનથી શોક, પરિદવ, દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય અને
ઉપાયાસ ઉત્પન્ન ન થાય, એવું આત્મવાદ—ઉપાદાન મહશ્ચ
કરો. પણુ તમને એવું આત્મવાદ—ઉપાદાન નજરે આવે
છે ?”

શિષ્ય—“ ના, ભદંત.”

ભગવાન—“ હું પણુ એવું આત્મવાદ—ઉપાદાન જોતો
નથી કે જેના યોગે શોક, પરિદવ, દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય અને
ઉપાયાસ ઉત્પન્ન ન થાય. એવી દૃષ્ટિનો તમે આશરો લો કે
જેનાથી શોકાદિ ઉત્પન્ન ન થાય. પણુ દૃષ્ટિનો એવો આશરો
તમને દેખાય છે ખરો ?”

શિષ્ય—“ ના, ભદંત.”

ભગવાન—“ વારુ. હું દૃષ્ટિનો એવો આશ્રય જોતો
નથી કે જેનાથી શોકાદિ ઉત્પન્ન ન થાય. જે આત્મા
હોય તો જ આત્મીય વસ્તુ છે એમ કહેવું યથાર્થ ગણાશે.”

શિષ્ય—“ હા, ભદંત.”

ભગવાન—“ જે આત્મીય વસ્તુ હોય તો જ મારે
આત્મા છે એમ કહેવું યથાર્થ ગણાશે.”

શિષ્ય—“ હા, ભદંત.”

ભગવાન—“ પણુ આત્મા અને આત્મીય જે અસંખ્ય
હાય ન લાગતાં હોય તો મારો આત્મ સમ્બત છે; તે

અંતરણીયર ઓવો જ કાયમ જ રહેવાનો છે, એમ કહેવું, એવા મતનું પ્રતિપાદન કરવું, એ મૂખાંધલિરેહું નથી થું ? ”

ભિક્ષુ—“ અમે આ સિવાય બીજું શું કહી શકીએ ? ”

ભગવાન—“ હે ભિક્ષુઓ, રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન, એ નિત્ય છે કે અનિત્ય ? ”

ભિક્ષુ—“ અનિત્ય, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ અને જે અનિત્ય છે તે દુઃખકારક હોય કે શુભકારક હોય ? ”

ભિક્ષુ—“ દુઃખકારક, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ અને જે અનિત્ય, દુઃખકારક અને વિકૃત જનારું હોય તે મારો આત્મા છે, એમ સમજી શકાય ખરું ? ”

ભિક્ષુ—“ ના, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ માટે હે ભિક્ષુઓ, રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન, એ ભૂત—ભવિષ્ય—વર્તમાનકાળનાં હોય તોપણ, અને આધ્યાત્મિક અને બાહ્ય, સ્થૂલ અથવા સૂક્ષ્મ, હીન કે ઉત્તમ, દૂર કે પાસે હોય તોપણ તે આપણાં નથી, તે આપણો આત્મા નથી, એમ સમ્યક્ પ્રજ્ઞા વડે યથાર્થ રીતે જાણો. આ પ્રમાણે જાણનારો આર્યશ્રાવક આ બધા તરફ વિરક્ત થાય છે, અને વૈરાગ્યને લીધે વિમુક્ત થાય છે. વિમુક્ત થયા પછી, હું વિમુક્ત થયો છું એવું તેને જ્ઞાન થાય છે. જન્મક્ષય થયો, જ્ઞાનચર્ચાવાસ પૂરો થયો, હું કૃતકૃત્ય થયો, અને ઇલ્લોકમાં હવે ફરીવાર મારે જન્મ લેવાનો નથી એમ તે જાણે છે. બારણાની બોગળ ઉઘાડનારો, ખાઈ પૂરી દેનારો, ચાંબલો ઉખેડનારો, નિર્ગર્ભ, આર્ય,

ધ્વજ નીચે પાડનારો, અને હાર ફેંકી દેનારો આને જ કહે છે; અને આને જ બંધનમાંથી મુક્ત થનારો કહે છે.

“હે બિશ્નુઓ, જેણે અવિદ્યાનો નાશ કર્યો છે તેને ભોગળ કાઢનારો કહે છે. જેનો જાતિસંસાર નાશ પામ્યો હોય તેને ખાઈ પૂરી દેનારો કહે છે. જેની તૃષ્ણા નષ્ટ થઈ હોય તેને ચાંલલો ઉખેડી નાખનાર કહે છે. જેનાં પાંચ આરંભાગ્રીય સંયોજનો નાશ પામ્યાં હોય તેને નિર્ગલ કહે છે. જેનું અસ્મિમાન નષ્ટ થયું હોય તેને આય, ધ્વજ પાડનારો, હાર ફેંકી દેનારો અને બંધનમાંથી મુક્ત થનારો કહે છે.

“આ રીતે વિમુક્તચિત્ત થયેલ બિશ્નુને ઇદ્ર, બ્રહ્મા અને પ્રજાપતિ વગેરે શોધ્યા કરે તોપણ, તેનું વિદ્યાન કોઈ પણ વસ્તુઓ ઉપર અવલંબી રહેલું છે એમ તેમને જણાતું નથી; કારણકે ઇદ્રલોકમાં પણ તેને તેઓ સમજી શકતા નથી. આમ જ્યારે હું કહું છું ત્યારે કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો મારા ઉપર આરોપ મૂકે છે કે, સત્ એવો જે આત્મા તેના ઉચ્છેદ—વિનાશનો હું ઉપદેશ કરું છું. આ તેમનો આરોપ નિરાધાર અને ખોટો છે. પહેલાં અને અત્યારે પણ હું દુઃખ અને દુઃખનો નિરોધ ઉપદેશું છું. આમ હોવા છતાં ખીજ માણસો જે તથાગતને ગાળો ભાડે, તથાગતની નિંદા કરે તો તથાગતના મન ઉપર તેનાથી બિલકુલ આધાત થતો નથી, તથાગતને માફું લાગતું નથી. જે ખીજ કોઈ તથાગતની સ્તુતિ કરવા લાગે, પૂજા કરવા માંડે, તથાગતને માન આપે, તો તેથી તથાગતને આનંદ કે સૌમનસ્ય થતાં નથી, અથવા તો એમાં તથાગત તણાઈ જતો નથી. તે વખતે તથાગતને

એટલું જ લાગે છે કે આ સત્યો મેં પહેલાં જાણ્યાં માટે મારું ઔરવ કરવામાં આવે છે. માટે હે લિક્ષુઓ, જે બીજા તમારી નિંદા કરે કે તમને ગાળો લાંડે તો તમારા મન ઉપર તેનાથી આધાત થવા દેતા નહિ અને માફું લગાડતા નહિ. જે બીજા તમારો સત્કાર કરે, તમને માન આપે અને તમારી પૂજા કરે તો તમે આનંદ અને સૌમનસ્ય માનતા નહિ અને એમાં તણાઈ જતા નહિ. એટલું જ સમજજો કે અમે આ સત્યો પ્રથમ જાણ્યાં માટે અમારી પૂજા થાય છે.

“માટે હે લિક્ષુઓ, જે તમારું નથી તેનો ત્યાગ કરો. રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિદ્યાન તમારા નથી, અને તેનો જે ત્યાગ કરશો તો તમે ચિરકાલ સુખ પામશો. હે લિક્ષુઓ, આ જેતવનમાંથી લોકો ખડ, લાકડાં વગેરે લઈ જાય, અથવા બાળા નાંખે, અથવા પોતાની મરજી માફક તેનો વિનિયોગ કરે તો તેઓ તમારું જ હરણુ કરે છે, નમને બાળે છે, અથવા તમારો ગમે તેમ વિનિયોગ કરે છે, એમ તમને લાગશે ખરું?”

લિક્ષુ—“ના, ભદ્રંત. કારણકે તે આત્મા પણ નથી અને આત્મીય પણ નથી.”

ભગવાન—“તે પ્રમાણે હે લિક્ષુઓ, જે તમારું નથી તેનો ત્યાગ કરો (તેના ઉપર આસક્ત ન થાઓ). રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિદ્યાન તમારાં નથી; તેનો ત્યાગ કરશો તો ચિરકાલ સુખ પામશો. આ રીતે અત્યંત સ્પષ્ટતાથી મેં ધર્મ સમજાવ્યો હોવાથી જે લિક્ષુ ક્ષીણપાપ કૃતકૃત્ય અરહન્ત થશે તેમને સંસાર રહેશે નહિ. જેમનાં

પ્રાંચ એરંભાગીય સયોજનો નષ્ટ થશે તેઓ શ્રદ્ધાઓમાં જન્મશે અને ત્યાંથી જ નિર્વાણ પામશે. જેમનાં શ્રુ સયોજનો નાશ પામશે, કામ, ક્રોધ, મોહ એાછાં થશે તે સક્રિયાગામી—એકવાર જ આ લોકમાં જન્મીને ફુગ્ગનો ખર્ચ કરનારા — થશે. અને જેમનાં ત્રણ સયોજનો નષ્ટ થશે તે સ્થાપના, દુર્ગતિએ ન જનારા અને તેથી અતિ સંબોધિતરાયણ થશે. જે ધર્મને અનુસરશે, શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મનો અભ્યાસ કરશે તે બધા સંબોધિ પ્રાપ્ત કરશે. જે મનુષ્યો મારા ઉપર કેવળ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ રાખશે તેઓ પણ સ્વર્ગ જશે.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના બાપણુનું અભિનંદન કર્યું.

અભગદૂપમસુત સમાપ્ત

વચ્ચીકંચુલ

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એક વાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે કુમાર કરસપ અધિવનમાં રહેતા હતા. ત્યાં એક સવારે એક અત્યંત સુંદર દેવ આપ્પા વનને પ્રકાશિત કરતો ત્યાં પ્રગટ થયે અને બોલ્યો, “ભિક્ષુ, ભિક્ષુ, આ રાક્ષસમાંથી રાતે કુમાર નીકળે છે અને દિવસે તે બળે છે; આજથી કહે છે, બહા માણસ, હથિયાર લઈને ખોદી નાખ. ને જાણ માણસને ખોદતાં અંદરથી ભોગળ હાથ આવશે. આ—એ ભોગળ ફેંકી દે અને ફરી ખોદ. ફરીવાર ખોદતાં દેડકા હાથ આવ્યા. આ—દેડકા ફેંકી દે અને ફરી ખોદ. ફરીવાર ખોદતાં બે રસ્તા નીકળ્યા. આ—તે રસ્તા છોડી દે અને ફરી ખોદ. ફરીવાર ખોદતાં ખાર હાથ આવ્યો. આ—તે નાખી દે અને ફરી ખોદ. ફરીવાર ખોદતાં કાચબો હાથ આવ્યો. આ—તે ફેંકી દે અને ફરી ખોદ. ફરી ખોદતાં તરવાર અને લાકડાનો મોઢો

ટુકડો હાથ લાગ્યો. આ— તે નાખી દે અને ફરી ખોદ. ફરી ખોદતા માંસનો ટુકડો હાથ લાગ્યો. આ— તે નાખી દે અને ફરી ખોદ. ફરી ખોદતાં નાગ મળી આવ્યો. આ— નાગને રહેવા દે, તેને હેરાન ન કરતો, તેને નમસ્કાર કર. હે બિશ્નુ, આ કાયડો તું લગવાનને પૂછજે અને તેમની પાસેથી તેનો અર્થ સમજ લેજે. તથાગત, તથાગતનો શ્રાવક, અને તેમની પાસે શીખેલ માણસ સિવાય ખીજે કાંઈ આ કાયડો ઉઠેલી શકે એમ નથી.” આટલું બોલીને તે દેવ ત્યાં જ અંતર્ધાન પામ્યો.

ખીજે દિવસે આયુષ્યમાન કુમાર ઠરસપ લગવાન પાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરીને એક બાજુએ બેઠો; અને આ બધી બનેલી ખીના તેણે લગવાનને નિવેદન કરી, અને બોલ્યો: “લગવન, આ રૂપકનો અર્થ શું?”

લગવાને જવાબ આપ્યો, “હે બિશ્નુ, રાફડો એટલે આ ચાર મહાજૂતોનો બનેલો, માખાપથી પેદા થયેલો, ખાનપાનથી વૃદ્ધિ પામેલો, અનિત્ય, બેદન-વિશ્વંસન-ધર્મી, નાવાધોવાથી અને સંવાહનથી જેની સંજ્ઞાળ કરવામાં આવી છે એવો આ દેહ. ખીજે દિવસે શું શું કામો કરવાં એ સંબંધે આખી રાત જે વિચાર ચાલ્યા કરે છે, તે ધુમાડો નીકળે છે એમ ગણાય. દિવસે બળે છે એટલે રાત્રે વિચાર કર્યા પછી દિવસે (પ્રાપ્ત્યિક) કામમાં ગરક થઈ જવું. જાહણ્ય એટલે તથાગત. કાણો માણસ એટલે આર્યમાર્ગમાં પ્રવેશ પામેલ બિશ્નુ. શસ્ત્ર એટલે આર્યપ્રતા. ખોદવું એટલે ઉત્સાહથી કામ કરવું. ભોગળ એટલે અવિદ્યા. દેડકો એટલે ક્રોધ. બે રસ્તા એટલે કુશંકા. ખાર

એટલે કામચંદ, વ્યાપાદ, થીનમિદ્ધ (આળસુ), ઉદ્ધચ્ચક્રકુચ્ચ (બ્રાન્તચિત્તા), અને વિચિદ્ધિચ્ચા (કુશંકા) એ પાંચ નીવરણો. કાચબો એટલે રૂપ, વેદના, સંસાર, સંસ્કાર અને વિગ્ના એ પાંચ ઉપાદાનરકંધ. તરવાર અને લાકડાનો કડકો એટલે પંચેન્દ્રિયોને ગમનારા વિષયો. માંસનો ઢુકડો એટલે કામવાસના. અને નાગ એટલે અરહંત.”

આમ ભગવાન બોલ્યા, આયુષ્માન કુમાર કરસપે ભગવાનના બાપણું અભિનંદન કર્યું.

વચ્ચીક્રમ સમાપ્ત

ટીકા

ખારની સાથે પાંચ નીવરણોની તુ ના કરી છે. પાણીમાં ફાર ભેળવીને જો તે પાણીને માટીના વાસણમાં ભરવામાં આવે તો તે વાસણ ઝમ્યા કરે છે. તે રીતે જો આ પાંચ નીવરણો મનમાં ભરેલાં હોય તો વિષયવાસનાઓ તરફ મન દોડે છે અને એ રીતે મનનું સામર્થ્ય ફેાગટ ખર્ચાઈ જાય છે.

માંસના ઢુકડાને લાકડા ઉપર રાખીને તરવારથી તેના કટકા કરવામાં આવે છે. તે રીતે પંચેન્દ્રિયો અને તેને ગમનારા વિષયોની વચ્ચે ચિત્ત આવે છે અને છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે.

માંસના એક ઢુકડા માટે જેમ શિયાળ, ફતરા વગેરેમાં મારા-મારી થાય છે તેવી મારામારીઓ મનુષ્યપ્રાણીઓમાં કામવાસનાને લીધે થાય છે.

નાગ રાખ ઉપર શ્લેષ છે. નાગ એટલે સર્પ. અથવા મ+આગસ્=જેને પાપ નથી એવો નિષ્પાપ, અર્હંત.

વચ્ચીક્રમની ટીકા સમાપ્ત

રથવિનીતસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન રાજગૃહમાં આવેલા વેણુવનમાં કલંદકનિવાપમાં રહેતા હતા. તે વખતે કેટલાક ભિક્ષુઓ ચાતુર્માસ પોતાની જન્મભૂમિમાં ગાળીને, ચાતુર્માસ પૂરા થયા પછી ભગવાનના દર્શનને આવ્યા, અને ભગવાનને નમસ્કાર કરીને એક બાજુએ બેઠા.

ત્યારે ભગવાન બોલ્યા—“હે ભિક્ષુઓ, જાતિભૂમિમાં જન્મે અલ્પેચ્છ હોઈ ભિક્ષુઓને અલ્પેચ્છતાની વાતો સંભળાવનાર, પોતે સંતુષ્ટ હોઈ ભિક્ષુઓને સંતોષની વાતો કહેનાર, જન્મે એકાન્તવાસી હોઈ એકાન્તવાસની...પોતે અસંતુષ્ટ હોઈ અસંસર્ગની...પોતે આરબ્ધવીર્ય હોઈ વીર્યારંભની...પોતે શીલસંપન્ન હોઈ શીલસંપદાની...પોતે સમાધિસંપન્ન હોઈ સમાધિસંપદાની...પોતે પ્રણાસંપન્ન હોઈ પ્રણાસંપદાની...પોતે વિમુક્તિસંપન્ન હોઈ વિમુક્તિસંપદાની...પોતે વિમુક્તિજ્ઞાનદર્શનસંપન્ન હોઈ વિમુક્તિજ્ઞાનદર્શનસંપદાની વાતો ભિક્ષુઓને કહેનાર, સધ્ધાધ્યારીઓને ઉપદેશ આપનાર, અને તેમને સમુત્સાહિત કરનાર કેાણુ છે ?”

શિક્ષુ—“હવે, જાતિબુદ્ધિમાં રહેનારો આયુષ્માન પુણ્ય (પૂર્ણ) મન્તાણિપુત્ર એવી જાતનો શિક્ષુ છે.”

તે વખતે આયુષ્માન સારીપુત્ર જગવાનની પાસે હતો. તેણે મનમાં વિચાર્યું કે આ પુણ્યનું જે દર્શન કરી શકાય અને તેના સંભાષણનો લાભ મળે તો ધણું જ ઉત્તમ.

ત્યારપછી રાજગૃહમાં કેટલોક કાળ રહ્યા પછી જગવાન શ્રાવસ્તીના પ્રવાસે નીકળ્યા અને માર્ગમાં ધર્મોપદેશ કરતાકરતા શ્રાવસ્તી આવીને અનાથપિંડિકના આરામમાં રહ્યા. પુણ્યે આ વાત જાણી ત્યારે તેણે પોતાની જગ્યા સાફસફાઈ કરીને બીજા શિક્ષુને સોંપી, અને પાત્રમીવર લઈને તે શ્રાવસ્તી આવ્યો. ત્યાં તેણે જગવાનની મુલાકાત લીધી. જગવાને તેને ઉપદેશ આપીને સમુત્સાહિત કર્યો. ત્યારે તે જગવાનને નમસ્કાર કરીને વિશ્રાંતિ લેવા માટે અધવનમાં ગયો. તે જોઈ કોઈ એક શિક્ષુ સારીપુત્ર પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, “આયુષ્માન સારિપુત્ર જેની વારંવાર સ્તુતિ કરે છે તે પુણ્ય હમણાં જ જગવાનને મળીને અધવનમાં ગયેલ છે.”

આયુષ્માન સારિપુત્ર ઉતાવળેઉતાવળે પોતાનું આસન લઈને પુણ્યની પાછળ ચાલવા લાગ્યો. પુણ્ય એક ઝાડ નીચે બેઠો, અને સારિપુત્ર બીજા ઝાડ નીચે બેઠો. ધ્યાનસમાધિ પૂરી કર્યા પછી સારિપુત્ર પુણ્યની પાસે ગયો અને કુશલસમાચાર પૂછીને બોલ્યો, “આપણે જગવાનની આગેવાની તળે બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કરીએ છીએ; ખરુંને?” પુઁ—“હા.” સાઁ—“પણ આ બ્રહ્મચર્ય શીલવિશુદ્ધિ માટે છે?” પુઁ—“ના.” સાઁ—“તો પછી ચિત્તવિશુદ્ધિને અર્થે

છે ?” પુ—“ના.” સા—“તો પછી દષ્ટિવિશુદ્ધિ માટે
 છે ?” પુ—“ના.” સા—“કાંક્ષાવિતરણવિશુદ્ધિ માટે છે ?”
 પુ—“ના.” સા—“માર્ગામાર્ગજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ માટે
 છે ?” પુ—“ના.” સા—“પ્રતિપદાજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ માટે
 છે ?” પુ—“ના.” સા—“જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ માટે છે ?”
 પુ—“ના.” સા—“તો પછી આ બ્રહ્મચર્યનું આચરણ
 આપણે શા માટે કરીએ છીએ ?” પુ—“ઉપાદાન વગર
 જ પરિનિર્વાણ મેળવવા માટે આપણે બ્રહ્મચર્ય પાળીએ
 છીએ.” સા—“શીલવિશુદ્ધિ વગેરે (સાત) વિશુદ્ધિઓ પૈકી
 કોઈ એકાદ વિશુદ્ધિને ઉપાદાનરહિત પરિનિર્વાણ કહી શકાય
 ખરું ?” પુ—“ના.” સા—“તો પછી તમારા આ કહેવાનો
 અર્થ શા ?”

પુ—“જો ભગવાને એમ કહ્યું હોય કે આ સાત
 વિશુદ્ધિઓમાંથી એકાદ વિશુદ્ધિ ઉપાદાનરહિત પરિનિર્વાણ
 છે, તો ઉપાદાનસહિત વસ્તુને જ ઉપાદાનરહિત વસ્તુ એમ
 કહેવું પડે. જો આ સાત વિશુદ્ધિઓ વગર પરિનિર્વાણ
 પમાય છે એમ કહ્યું હોત તો પૃથગ્જન (આયધર્મના
 અભ્યાસ જેણે નથી કર્યો એવો મનુષ્ય) પરિનિર્વાણ પામત.
 હવે આ વાત હું દાખલો આપીને સમજાવું. ધારો કે પસેનદિ
 રાજાને શ્રાવસ્તીથી સાકેત જરૂરી કામ માટે જવાનું થયું,
 અને રસ્તામાં સાત મુકામે તેણે સાત ઉત્તમ રથ તૈયાર
 કરાવી રાખ્યા. પોતાના અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળી પહેલા
 રથમાં બેસી તે પહેલા મુકામ ઉપર પહોંચ્યો, અને એ રીતે
 સાતમા રથમાં બેસીને સાકેતના અંતઃપુરમાં પહોંચ્યો. ત્યાં
 તેનાં સર્ગાવહાલાં બેગાં થાય અને તેને પ્રેરે કે મહારાજ

આપ આ જ રથમાં બેસીને અહીં પધાર્યાં ? તો પસેનદિ રાજાએ પોતાના આ આમ્રમિત્રાને શો જવાબ આપવો ?”

સાં—“તેણે કહેવું કે શ્રાવસ્તીથી અહીં સુધી પહોંચવામાં સાત રથો તૈયાર રાખ્યા હતા, પહેલા રથમાંથી બીજા રથમાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં, એમ સાતમા રથમાં બેસીને હું અહીં આવ્યો છું.”

પુણ્ય—“તે જ રીતે આ સાત વિશુદ્ધિ એ નિર્વાણ-માર્ગના સાત મુકામ છે. ચિત્તવિશુદ્ધિ માટે શીલવિશુદ્ધિની જરૂર છે. જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ માટે પ્રતિપદાજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિની જરૂર છે. અને પરિનિર્વાણ માટે જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિની જરૂર છે. આટલા જ માટે આપણે ભગવાનની આગેવાની નીચે બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કરીએ છીએ.”

સાં—“આપ આયુષ્માનનું નામ શું ? સપ્તહચારીઓ આયુષ્માનને કયા નામથી ઓળખે છે ?”

પુણ્ય—“મારું નામ પુણ્ય છે; પણ મને મન્તાણિપુત્ર નામથી પણ ઓળખે છે.”

સાં—“ધન્ય, ધન્ય, આયુષ્માન પુણ્ય મન્તાણિપુત્રે વિદ્વાન શ્રાવકને શોભે એવી રીતે આ ગંભીર પ્રશ્નોનું વિવરણ કર્યું છે. જેઓને આપના ઉપદેશનો લાભ મળે છે તેઓ ખરેખર ધન્ય છે. મને આજે આપના દર્શનનો મહાન લાભ મળ્યો.”

પુણ્ય—“આપનું નામ શું ? સપ્તહચારીઓ આપને કયા નામથી ઓળખે છે ?”

સાં—“ઉપતિસ્સ મારું નામ છે, પણ સપ્તહચારીઓ મને સારિપુત્રના નામે ઓળખે છે.”

અધિગ્રહકથા, સંતુલકથા, પવિત્રકથા, અસંસંગકથા, વિચિત્રકથા, સીદસંપદકથા, સમાધિસંપદકથા, પગસંપદકથા, વિમુક્તિસંપદકથા, અને વિમુક્તિગુણસંપદકથા.

આ દસે કથાઓની વાતો કરવામાં આવકને હરકત નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તે વસ્તુઓમાં નિષ્ણાત થઈ એ તેનું કર્તવ્ય છે. કોઈ આવક અરહન્ત થાય તોપણ તેણે જુદાજુદા કાળમાં—દશાંતેથી અધ્યયનતા વગેરે ગુણોની કિંમત ખીલને સમજાવેને તેને નિર્વાણમાર્ગ તરફ વાળવાનું કાર્ય કરવું જ જોઈએ. જમવાને થયે પછી આ જ કામ પોતાની ઉદારાવસ્થામાં કર્યું છે.

હવે દુકંમાં આનો અર્થ બતાવું. અધ્યયનતા એટલે શ્રદ્ધા ધ્યાનથી હોવી. જેમજેમ ધ્યાનથી વધતી જાય તેમતેમ ચિંતાઓ વધવાની જ. પણ એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે કોઈક કથાઓનો માર્ગ છોડી દેવો. પોતાની ભત્રીજી જરૂરી જોવી વસ્તુઓમાં એટલો ધટાડો કરી શકાય તેટલો ધટાડો કરવો; પોતાનો નિર્વાહ બહુ જ થોડી વસ્તુઓથી ચલાવવો એવો આનો અર્થ છે.

સંતુલિ એટલે કોઈવાર આપણને જરૂરી પદાર્થો ન મળે એ-પણ મનને અલવિચલ ન થવા દેવું—સ્વસ્થતા રાખવી તે. કોઈવાર શિક્ષણને સારું જોઈને મળવું નથી, શરીર માટે પૂરતાં વસ્ત્રો નથી મળતાં, યાદતડકથી રક્ષણ કરવા માટે જ્યાં પવન ન થાય એવી સારી જગ્યા મળતી નથી. આવી સ્થિતિમાં મનનું સમાધાન ન હોય તો સંતુલ રહેવું જોઈએ.

અમુક એટલે જગતની પ્રમાણથી દૂર રહેવું. આને એક સમજની મુલાકાત લેવી, કાલ વળી અમુક પ્રધાનનું અભિનંદન કરવું. અમુકઅમુક સરદારને સલાહ આપવી, અમુક શાહુકારનો સહેલો વળી ખીલને પહોંચાડવો, આવી ભત્રીજી પ્રમાણ કરવી એને સંતુલ કહે છે. સમજન મિત્રોની સંગતિ સંસર્ગમાં આવતી નથી.

વિચિત્રકથા એટલે ઉત્સાહથી કાર્યારંભ કરવો.

કિં ચીર્ય કુશલોત્પાદસ્તદ્વિપક્ષઃ ક ઇચ્ચતે ।

આલસ્યં કુરિષ્વતાસકિર્વિવાદમવાવમન્વતા ॥

અર્થઃ—વીર્યં કયુ? કુશલ કમેના ઉત્પાદ. તેનો વિપક્ષ ૧
આલસ્ય, ખરાબ વસ્તુઓ ઉપરની આસક્તિ, અને આત્મવિશ્વાસ
અભાવ એ તેનો વિપક્ષ છે.

‘બુદ્ધ, ધર્મ અને સંધ’ નામના પુસ્તકમાં ધર્મના મથા
નીએ અમે શીલ, સમાધિ અને ઝણા એ ત્રણેનો અર્થ આપે
છે, તે જોઈ લેવો. વિશુદ્ધિ એટલે મોક્ષ; અને વિશુદ્ધિજ્ઞાન
દર્શન એટલે પોતાને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો છે કે નહિ તેનું યથાર્થ જ્ઞાન
થોડાક વિચાર કરતાં દેખારો કે પહેલી આઠ મોક્ષનાં પગથિયાં છે,
અને છેલ્લી બે કથાઓ મોક્ષપ્રાપ્તિ અને મોક્ષપ્રાપ્તિજ્ઞાન સંબંધે છે.
શીલથી ધર્મવિશ્વાસનો ખરો આરંભ થાય છે. તોપણ અસ્પેષ્યતા
વગેરે પહેલી પાંચ વસ્તુઓ એ ધર્મની પૂર્વતૈયારીની છે.

આયુષ્માન પુણ્યે બતાવેલી સાત વિશુદ્ધિઓ પૈકી પહેલી
શીલવિશુદ્ધિ એટલે નિર્મલ શીલ. બીજી ચિત્તવિશુદ્ધિ એટલે
નિર્મલ સમાધિ. દષ્ટિવિશુદ્ધિ એટલે મિથ્યાદષ્ટિ તરફ ન વળતાં
બુદ્ધ ભગવાને બતાવેલા ધર્મમાર્ગનું પોતાની બુદ્ધિથી આકલન કરવું
—પોતાની દષ્ટિ વિશુદ્ધ કરવી. કાંક્ષાવિતરણવિશુદ્ધિ એટલે
શંકાક્રશંકાનું નિવારણ કરીને પોતાના મનનું સુકાન આર્યમાર્ગ
તરફ વાળવું. માર્ગ કયો અને કુમાર્ગ કયો એના યથાર્થ જ્ઞાનને
માર્ગમાર્ગજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ કહે છે. જે માર્ગે આપણે જવાનું
છે તે માર્ગનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું એને પ્રતિપદાજ્ઞાનદર્શન-
વિશુદ્ધિ કહે છે. અને નિર્વાણના યથાર્થ જ્ઞાનને જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ
કહે છે. અહીં સંક્ષિપ્ત અર્થ આપ્યો છે. આનો વિસ્તાર કરવો
હોય તો આખા વિશુદ્ધિમાર્ગનું જ અહીં બાષાંતર કરવું પડે.

રથવિનીતસુતની ટીકા સમાપ્ત

નિવાપમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“ હે ભિક્ષુઓ, કેાઈ ખીડની જગ્યા તૈયાર કરનાર માણસ મૃગ ખડ ખાઈને દીર્ઘાયુષી અને સુંદર થાય એવી ઇચ્છાથી પોતાની ખીડની જગ્યા તૈયાર કરતો નથી; તેની તો એવી ઇચ્છા હોય છે કે મૃગ આ ખીડની અંદર પ્રવેશ કરીને યથેચ્છ ખડ ખાઈને મત્ત બને, બેદરકાર બને, અને તેથી અંતે તે પોતાના તાબામાં આવે. આવા એક ખીડની અંદર કેટલાક મૃગો ઘૂસ્યા અને યથેચ્છ ખડ ખાઈને મત્ત બન્યા, અને તેથી ખીડવાળાના તાબામાં ગયા.

“ ખીજા કેટલાક મૃગોએ એવો વિચાર કર્યો કે મરણ મુજબ ખડ ખાવાને લીધે આ પહેલા મૃગો ખીડવાળાના તાબામાં ગયા, માટે આપણે એ ખીડની વાત જ છોડી દઈએ. તે વનમાં ઘૂસીને ખીડથી દૂર રહેવા લાગ્યા. પણ ઇનાળાને અંતે ત્યાં ઘાસ અને પાણી મળવું મુશ્કેલ થઈ

પડ્યું, અને તેથી તેઓ અત્યંત દુર્બળ થયા; અને ખીજો કોઈ રસ્તો ન રહેવાથી તેઓ ખીડની અંદર ઘૂસ્યા અને થથેરું ઘાસ ખાઈને મરત બન્યા, અને બેઠરકાર બન્યા. આ રીતે તે મૃગો પણ ખીડવાળાના તાબામાં ગયા.

“ત્યારે ત્રીજા મૃગોએ એવો વિચાર કર્યો કે પહેલા બે પ્રકારના મૃગોએ સ્વીકારેલો માર્ગ આપણે છોડી દઈને ત્રીજા જ માર્ગનો સ્વીકાર કરીએ. આપણે આ ખીડ આસપાસની એક સુરક્ષિત જગ્યાએ રહેવું અને બહુ જ સાવધાનીથી આ ખીડમાં પ્રવેશ કરવો અને મરત તથા બેઠરકાર ન બનતાં ખીડવાળાથી દૂર રહેવું. તેઓ તે પ્રમાણે વર્ત્યા તેથી ખીડવાળાના તાબામાં ગયા નહિ.

“ત્યારે ખીડવાળો અને તેના અનુયાયીઓ એવાના કે અરે, આ મૃગો તો હુઆ દેખાય છે; આમનું સામર્થ્ય જખ્ખર હાજે છે. અમારા ખીડમાં આવીને ચરી જાય છે, પણ ક્યારે આવે છે ને ક્યારે જાય છે તેની અમને ખબર જ પડતી નથી. એટલે હવે અમે આ ખીડની અંદર મેઢીમેઢી જાગે પાથરી દર્શિયું અને એ રીતે તેમને પકડી પાડીશું. તેમણે તેમ કર્યાથી તે મૃગો પકડાયા. આ રીતે આ ત્રીજા મૃગો પણ ખીડવાળાના હાથમાંથી છટકી શક્યા નહિ.

“પણ ચોથા પ્રકારના મૃગોએ આ ત્રણે માર્ગ છોડી દઈને એવો વિચાર કર્યો કે જ્યાં ખીડવાળો અને તેના અનુયાયીઓ પહોંચી ન શકે એવી જગ્યાએ રહીને સાવધાનીથી આ ખીડનો ઉપભોગ કરીશું. તેમણે તે રીતે કર્યું. ખીડવાળાએ અને તેના અનુયાયીઓએ જાગે પાથરી પણ તેઓ મૃગોને પકડી શક્યા નહિ. એટલે તેમણે એવું નિશ્ચય

કર્મો કે જે આપણે આ મૃત્યુની પાછળ પડીશું તો તેઓ ખીન્ના મૃગોને ખખર આપી દેશે, અને તેથી બધા જ મૃગે આપણા ખીડની જગ્યા છોડીને ચાલ્યા જશે, એટલે આમળિં ઉપેક્ષા કરવી એ જ યોગ્ય છે. આ રીતે આ ચોથા મૃગો ખીન્નાજાનના હાથમાં પકડાયા નહિ.

“હે લિલુએ, આ તો રૂપક છે. ખીડ એટલે પંચેન્દ્રિયોના વિષયો છે; ખીડવાળો એ માર; અને તેના અનુયાયીએ એટલે મારના અનુયાયીઓ.

“જે અમણુઆહ્વણોએ વિચાર કર્યા વગર વિષયસુખનો યથેચ્છ ઉપભોગ લીધો, તેથી મત્ત અને બેદરકાર બન્યા, તેઓ પરિણામે મારના તાળામાં ગયા. આ પહેલાં પ્રકારના મૃગ.

“ખીન્ના અમણુઆહ્વણોએ પહેલાનો માર્ગ છોડી દઈને અરણ્યવાસ સ્વીકાર્યો. ત્યાં તેમણે શામાક, નીવાર, કંદમૂળ વગેરે ખાઈને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવ્યો. પણ ઉનાળામાં આ પદાર્થોની તંગી પડવાથી તેમનાં શરીરમાં બળ ન રહ્યું, અને તેથી તેમના ચિત્તની વિમુક્તિ નષ્ટ પામી. તેઓ ફરી-વાર મારના ખીડમાં પેદા અને યથેચ્છ ઉપભોગ ભોગવવા લાગ્યા, મત્ત બન્યા, પ્રમત્ત બન્યા, અને મારના કબજામાં ગયા. આ એ ખીન્ના પ્રકારના મૃગો.

“ત્રીજા અમણુઆહ્વણોએ આ બે માર્ગ છોડી દીધા, અને બહુ સાવધાનતાથી તેઓ લોકામિષનો (ઔદિક પલ્લવોનો) ઉપભોગ લેવા લાગ્યા. પરંતુ જગત સાશ્વત છે, અસ્થાયી છે, અંતવાન છે, અંતવાન નથી, આ જીવ, આ શરીર, જીવ જુદો અને શરીર જુદું; મૃત્યુ બાદ આત્મા જન્મ-

લે છે કે નથી લેતો, વગેરે દૃષ્ટિઓમાં તેઓ બહુ થયાં, અને તેથી તેઓ મારના તાબામાંથી છૂટ્યા નહિ. આ જ ત્રીજા મુદ્દા છે.

“પરંતુ ચોથા શ્રમણબ્રાહ્મણો લોકોમિધનો બહુ સાવધાનીથી ઉપભોગ લઈને આ દૃષ્ટિઓમાં બંધાયા નહિ, તેમણે જ્યાં માર અને તેના અતુચાચીઓ ન પહોંચી શકે એવી જગ્યાને આશરો લીધો, અને તેથી તેઓ મારના સંકળમાં સપડાયા નહિ. આ જ એ ચોથા મુદ્દો.

“હે ભિક્ષુઓ, પ્રથમધ્યાન, દ્વિતીયધ્યાન, તૃતીયધ્યાન, ચતુર્થધ્યાન, આકાશાનંદ્યાયાતન, વિજ્ઞાનાનંદ્યાયાતન, આકિંચ્ચ્યાયાતન, નેવસંજાનાસંજ્યાયાતન, સમ્માવેદયિતનિરોધ અને આસવોનો હાય, આ બધી જ્યાં મારની નજર પહોંચી ન શકે એવી જગ્યાઓ છે. આની જેમણે પ્રાપ્તિ કરી લીધી હોય તે ભિક્ષુ મારના ઝપાટામાંથી બચ્યો, તૃષ્ણુનહી પાર કરી ગયો એમ કહેવું જોઈએ.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના બાપણનું મુદિત મનથી અભિનંદન કર્યું.

નિવાપસુત સમાપ્ત

ટીકા

આ સૂત્રમાંના ૩૫૬ શ્લોકો ભગવાને પોતાની પહેલા થયેલા શ્રમણ-બ્રાહ્મણોના પંથમાં અને પોતાના પંથમાં શો ફરક છે એ સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે. પહેલાં શ્રમણબ્રાહ્મણ એટલે ચક્ષુચાક વગેરે કરીને માંસભોજન, સોમપાન વગેરે વિષયોનો ચર્ચા ઉપભોગ

કરનારા. ઝીલ્લ મમલુઆઓ તે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને અરણ્ય-
વાસમાં જ આપું આપુએ માળવાના નિશ્ચયવાળા. ઝીલ્લ મમલુ-
આઓ એ પુર્ણસમકાલીન ધર્મોપદેશકો. મૂખવિ ગોસાલ,
અનિત કેસકંબલ, નિગઠ નાથપુત્ર વગેરે પુર્ણસમકાલીન ધર્મ
પ્રવત્કો અને તેમના અનુયાયીઓ કામસુખનો યથેચ્છ ઉપભોગ
લેતા નહોતા, અથવા એકદમ અરણ્યમાં જઈને પણ રહેતા નહોતા.
બૌદ્ધ સંધની જેમ જ તેમના પણ સંયો હતો, અને તેઓ મામતી
આલુબાજી જ રહેતા. પણ જગત સાચીત છે કે અસાચીત, વગેરે
દૃષ્ટિઓમાં બધાઈ રહેવાથી તેમનામાં ભયકર વાદવિવાદ થતા. ગ્વાલી
જાતના વાદવિવાદોનો પુર્ણ ભગવાને પહોં જગ્યાએ નિષેધ કર્યો છે.
કેવળ સંજ્ઞાને વળગી રહેવાથી વાદવિવાદ થાય છે, એમ ભગવાન
કહે છે. આ દૃષ્ટિઓમાં બધાઈ રહેવાને લીધે આ મમલુઆઓ
પણ સસારમાંથી તદ્દન મુક્ત થયા નહિ. પરંતુ પુર્ણગુણે વિષય-
સુખ એ જ ધર્મ છે એમ માન્યું નહિ, અથવા તો એકદમ જગતનો
ત્યાગ કરીને અરણ્યવાસ સ્વીકાર્યો નહિ. તેમના સમકાલમાં પ્રચલિત
એવી અનેક જાતની દૃષ્ટિઓમાં પણ તે બધું થયા નહિ. તેમનું
કહેતું એમ છે કે તેમણે જે માર્ગ શોધી કાઢ્યો તેમાં માર પોતાનો
ચંદુપ્રવેશ કરી શકે એમ નથી. આ સૂત્રમાં ચાર ધ્યાન, ચાર
અરૂપાવચરસમાપત્તિ, નિરોધસમાપત્તિ અને આસવક્ષયજ્ઞાન એ ઇસ
વરતુઓ દ્વારા જ ભગવાને આ માર્ગ દર્શાવ્યો છે.

નિવાપસુતની ટીકા સમાપ્ત

અરિય પરિચેસન મુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. એક દિવસે સવારે સ્ત્રીવર પરિધાન કરીને અને હાથમાં શિક્ષાપાત્ર લઈને શિક્ષા સેવા તેઓ આવસ્તીમાં ગયા. ત્યારે કેટલાક ભિક્ષુઓ આયુષ્માન આનંદ પાસે આવ્યા અને બોલ્યા, “ ધણી કાળથી અમે ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળ્યો નથી, તો એકવાર અમે સાંભળી શકીએ એવું કંઈક કરો. ”

આનંદ—“ તો પછી તમે રમ્મક ખાદ્યજનના આશ્રમમાં ચાલો. ત્યાં કદાચ તમે ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી શકશો. ”

ભગવાન પિંડપાત માટે આવસ્તીમાં ફરી અને પછી બોજન લીધા બાદ આનંદને કહ્યું, “ આનંદ, ચાલ, આપણે વિશ્રાન્તિ સેવા માટે મિત્રારમાતાના પ્રાસાદમાં જઈએ. ”

“ ભમે ભગવન્ ” એવો આનંદે જવાબ આપ્યો, અને

પછી તેની સાથે ભગવાન બિચારમાતાના પ્રાસાદમાં ગયા. ત્યાં આનંદસમાધિ પૂરી કરી પછી આનંદને કહ્યું, “આલ, આપણે નાહવા માટે પુખ્તકોટક જઈએ.” એમ કહીને તે આનંદની સાથે પુખ્તકોટક ગયા, અને ત્યાં સ્નાન કરીને એક જ ચીવર ધારણ કરીને ઠીસને કોરું કરતા બિમા હતા. ત્યારે આનંદ બોલ્યો, “બદન્ત, આ રમક બાદાણનો આશ્રમ અત્યંત રમણીય છે અને અહીંથી સાવ પાસે જ છે. આપ મહેરમાની કરીને ત્યાં પધારો.”

ભગવાને આનંદની વિનંતિ ચૂપચાપ માન્ય કરી અને તે આનંદની સાથે આશ્રમમાં ગયા. ત્યાં ધણા બિહુઓ ધર્મની વાતો કરતા બેઠા હતા. આથી ભગવાન બારણા પાસે કેટલોક કાળ બિમા રહ્યા, અને તેમની વાતો પૂરી થઈ એમ જોઈને ખોખાચી અને બારણું ખખડાવ્યું. બિહુઓએ તરત જ બારણું ખોલ્યું. ભગવાન અંદર ગયા, પોતાને માટે તૈયાર કરેલા આસન ઉપર બિરાજ્યા અને બોલ્યા: “બિહુઓ, તમે અહીં શી વાતો કરતા હતા?”

બિહુ—“બદંત, આપની જ વાત અહીં કરતા હતા, એટલામાં આપ આવી પહોંચ્યા.”

ભગવાન—“ધન્ય છે. તમને કુશ્વત્રેને એ જ વસ્તુ યોગ્ય છે. કાં તો તમારે ધાર્મિક વાતો કરવી અને કાં તો આર્ય મૌન ધારણ કરવું.”

“હે બિહુઓ, આર્ય અને અનાર્ય એવી બે પરંપરાઓ છે. કોઈ માણસ પોતે જાતે જન્મધર્મી હોઈ જન્મધર્મી વસ્તુઓની પાછળ જ પડે છે. જરાધર્મી હોઈ જરાધર્મી વસ્તુઓની પાછળ જ પડે છે. વ્યાધિધર્મી હોઈ વ્યાધિધર્મી વસ્તુઓની પાછળ જ

પડે છે. સંકલેશધર્મી હોઈ સંકલેશધર્મી વસ્તુઓની પાછળ જ પડે છે. હે બિહુઓ, પુત્ર, ભાઈ, દાસ, દાસી, ઘેઠાં, ખંડરાં, કૂકડા, કુક્કર, ઢાથી, ઘોડા, ગાય, સોનું, રૂપું, આ બધી વસ્તુઓ જન્મજરાદિથી બદલે છે; અને એની પાછળ પડવાને અનાર્થપર્યેષણ કહેવામાં આવે છે. પણ જે માણસ પોતે જન્મજરાદિથી બદલે છે, અને આ વસ્તુઓમાં આદીનવ છે એમ સમજીને અજરામર નિર્વાણની પાછળ જ પડે છે તેની તે પર્યેષણ આર્થપર્યેષણ ગણાય છે.

“ હે બિહુઓ, જ્યારે મને સંયોધ પ્રાપ્ત નહોતો થયો, અને હું કેવળ યોધિસત્ત્વ જ હતો ત્યારે હું પણ જન્મધર્મી હોઈ જન્મધર્મી વસ્તુઓની જ પાછળ પડ્યો હતો. —વે०— પોતે સંકલેશધર્મી હોઈ સંકલેશધર્મી વસ્તુઓની જ પાછળ પડ્યો હતો. જ્યારે મને એમ લાગ્યું કે હું આ જે કરું છું તે યોગ્ય નથી, જન્મજરામરણાદિથી મુક્ત એવા નિર્વાણની જ પાછળ મારે પડવું જોઈએ. આવો વિચાર કરીને, જોકે હું તે વખતે જીવાન હતો, અને હું સંન્યાસ લઈ એવી મારાં માળાપની બિલકુલ ઈચ્છા નહોતી, તેઓ મારે માટે શોક કરતાં હતાં, તોપણ મુંડન કરાવીને અને કપાય વસ્ત્રો પહેરીને હું સંન્યાસી થયો; અને કુશલ શું અને ક્ષાંતિસ્થાન કયું એની શોધ કરવા માટે હું આળાર કાલામની પાસે ગયો અને બોલ્યો, ‘આયુષ્મન કાલામ, તારા આ ધર્મવિનયમાં રહીને મારો બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો વિચાર છે.’ ત્યારે કાલામે જવાબ આપ્યો, ‘ખુશીથી રહે. મારો ધર્મ તો એવો છે કે જે કોઈ સુર પુરુષ મારા ધર્મનો અંગીકાર કરે તો તેને બહુ જ થોડા સમયમાં સાક્ષાત્કાર થાય છે.’ ”

“ હે શિક્ષકો, થોડા વખતમાં મેં એનું અધ્યયન કર્યું; અને કેવળ પોપટની જેમ હું બોલવા લાગ્યો કે ‘ આ ધર્મ હું સમજું છું, એમાં હું પ્રવીણ થયો છું. ’ તેના બીજા શિષ્યો પણ આમ બોલતા. પણ મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે કેવળ અદાથી જ કાલામને આ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થયો નહિ હોય, પણ તેને ખરેખર જ સાક્ષાત્કાર થયો હશે. એટલે હું તેની પાસે ગયો અને પૂછ્યું, ‘ આ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કયારીતે થાય ? ’ આથી આજાર કાલામે મને આદિત્યગ્રંથાવતનનો ઉપદેશ કર્યો. તે સાંભળીને મેં મારા મનમાં વિચાર્યું, ‘ અહા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રયઃ (આ પાંચ ઉદ્રિયો) ફક્ત આજાર કાલામને એકલાને જ છે એવું નથી; મારે પણ આ પાંચ ઉદ્રિયો છે. એટલે પ્રયત્ન કરીને આજારે ખતાવેલી મજલ પૂરી કરી લઉં. ’ થોડા વખતમાં જ આ મજલ મેં પૂરી કરી લીધી, અને કાલામને જઈને જણાવ્યું. ત્યારે તે બોલ્યો, ‘ તમારા જેવો સમ્પ્રદાયચારી અમારી પાસે હોય એ તો અમને મોટો લાભ થયો મળ્યો. હવે જેટલું હું જાણું છું તેટલું જ તમે જાણો છો. માટે આપણે બન્ને મળીને આપણા શિષ્યોના આગેવાન થઈએ. ’

“ આ રીતે આજાર કાલામ મારો આચાર્ય હતો ત્યારે તેણે મને પોતાના જેટલી જ યોગ્યતાએ પહોંચાડ્યો અને મારા ખૂબ સત્કાર કર્યો. પણ મને લાગ્યું કે આ ધર્મ વૈરાગ્યપ્રાપ્તિ માટે, નિરોધ માટે, ઉપશમ માટે, સંયોધ માટે, નિર્વોણ માટે ઉપયોગી થનારો નથી, પણ આદિત્યગ્રંથાવતનમાં ઉત્પત્તિ થાય એટલા માટે ઉપયોગી છે. અને તેથી તેટલાથી મને સંતોષ ન થયો. હું તેનાથી કંટાળ્યો અને તે ધર્મપંથ છોડ્યો; અને કુશલ

શું અને શાંતિસ્થાન કશું એ સોધવા માટે હું ઉદ્ધક રામપુત્ર પાસે ગયો ને કહ્યું, 'આયુષ્મન, તારા આ ધર્મવિનયમાં રહીને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાની મારી ધ્રુવ છે.' તેણે જવાબ આપ્યો, 'ખુશીથી રહે. આ ધર્મ એવો છે કે જે સુઘ માણસ આ ધર્મનો અંગીકાર કરે તો તેને થોડા વખતમાં જ સાક્ષાત્કાર થાય છે.'

“થોડા વખતમાં જ તેના ધર્મનો મેં અભ્યાસ કરી લીધો, અને કેવળ પોપટની જેમ એમાં હું પ્રવીણ થયો છું એમ બોલવા લાગ્યો. તેના ખીખ ફિધ્યો પણ આમ જ કહેતા. પણ મને એમ લાગ્યું કે કેવળ વિશ્વાસથી જ મેં આ ધર્મ જાણ્યો એમ ઉદ્ધક રામપુત્ર નહિ કહેતો હોય. એટલે તેની પાસે જઈને આ બાબતમાં તેને પૂછી જોયું. તેણે કહ્યું કે મારા ધર્મનું હેતુ પત્રચિહ્ન નેવસન્નાનાસન્નાચતન છે. તે ઉપરથી મેં મારા મનમાં જ વિચાર કર્યો કે શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ અને પ્રણા આ (પાંચ ઇન્દ્રિયો) કેવળ રામને જ છે અને મારે નથી એવું નથી. મારે પણ તે છે. એટલે હું પણ પ્રયત્નથી રામના ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરી લઉં. તે મુજબ અસ્પૃશ્યમાં જ તે ધર્મનો મને સાક્ષાત્કાર થયો. આ હડીકેત મેં ઉદ્ધક રામપુત્રને જણાવી. ત્યારે તે બોલ્યો, 'આટલાથી જ આ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તમારા જેવો સખલચારી અમને મળ્યો એ મોટો લાભ જ જણવો જોઈએ. હવે તમે અને હું મળીને આ શિષ્યપરિવારના આગેવાન થઈએ.' આ રીતે રામપુત્રે મને પોતાના જેટલી થોડપણાએ પહોંચાડ્યો અને મારી પ્રશંસા કરી. પણ આ ધર્મનિર્વેદ, વૈરાગ્ય, નિરોધ, ઉપશમ, સંજોધ અને નિર્વાણના કારણરૂપ નથી, કેવળ

નેવસગંગાનાસગંગાપતનમાં ઉપરિ શ્વ નેદસો જ છે, એમ લાજવાથી અસંતુષ્ટ થઈને તે ધર્મથી હું પરાવૃત્ત થયો.

“ ત્યાંથી નીકળી મગધ દેશમાં ફરતાં ફરતાં ઉરુવેલા સેનાનિમમ નામની જગ્યાએ હું આભ્યો. ત્યાં અત્યંત રમણીય જગ્યા, પ્રસન્ન વનરાજિ, ખળખળ વહેતી નદી, બંને બાજુએ સફેદ રેતીના પટ, અને આસપાસનાં શિક્ષાટન માટે ચોગ્ગ એવા ગામો જોઈને મને લાગ્યું કે કોઈ કુલપુત્રને માટે નિર્વાણ-માર્ગનો અભ્યાસ કરવા આ જગ્યા ઉત્તમ છે. આવો વિચાર કરીને હું ત્યાં જ બેઠો; અને જાતિ (જન્મ), જરા, મરણ વગેરેમા આદીનવ છે એમ સમજીને જન્મજરામરણાદિથી વિરહિત એવું નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું. મને સ્પષ્ટ જ્ઞાન થયું કે મારી વિમુક્તિ બદલાય એવી નથી, આ મારો છેલ્લો જન્મ છે, અને હવે પુનર્જન્મ રહ્યો નથી.

“ ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે આ અત્યંત ગંભીર, તર્કાતીત, કેવળ પંડિતો જ સમજી શકે એવો ધર્મ મેં જાણ્યો છે, અને લોકો તો વિષયોની પાછળ પડેલા છે. વિષયોની પાછળ પડેલા લોકો કાર્યકારણભાવથી બદ્ધ એવો પ્રતીત્યસમુત્પાદ સમજી શકે એ અશક્ય છે. સર્વ સંસ્કારોનો ઉપશ્ચય, સર્વ સાંસારિક વસ્તુઓનો ત્યાગ, તૃષ્ણાનો ક્ષય, વિરાગ, નિરોધ, નિર્વાણ, આ વસ્તુઓ પણ તેઓ સમજી શકે એમ નથી. હું જો ધર્મને ઉપદેશ કરું અને લોકો ન સમજે તો તેથી જિલટો હું હેરાન થઈશ. એટલે મારા મનમાં જ મેં વિચાર્યું, “ ચલાકૃષ્ટથી આ ધર્મનું જ્ઞાત મને પ્રાપ્ત થયું છે. હવે તે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં કંઈ અર્થ નથી. કારણકે રાગદોષથી ધેરાયેલા લોકો આ ધર્મ સુખેથી સમજવા અશક્ત છે. કામાસક્ત, અંધકારથી

આવૃત થયેલા લોકો પ્રવાહની વિરુદ્ધ જનારો, મંબીર અને અદૃશ્ય ધર્મ જોઇ શકવાના નથી.

“ આ વિચારને લીધે ધર્મોપદેશનું કામ છોડી દઈને નિરાંતે એકાંતવાસ સેવવો એમ મને લાગ્યું. ત્યારે બ્રહ્મદેવ મારો વિચાર કૃષ્ણ જાણે એવા કે ‘ તમાગતનું ચિત્ત ધર્મદેશના તરફ વળતું નથી. અરેરે, જમતનો મહાનાશ થવાનો ! મહાહાનિ થશે ! ’ તે બ્રહ્મલોકમાં ગુપ્ત થયા, અને તત્કાળ મારી પાસે આવીને અને પોતાના ઉત્તરીય વસ્ત્રને એક ખભા ઉપર લઈને હાથ જોડીને એવા, ‘ ભગવન્, ધર્મનો ઉપદેશ કરો. ધણા મનુષ્યોમાં રજા ઝાંછો છે. ધર્મનો શબ્દ કાને ન પડવાથી તેમની હાનિ થાય છે. તે પોતાનો ધર્મ સમજી શકશે. આ મગધદેશમાં મહિન લોકોએ શોધેલો ધર્મ ફેલાયેલો છે. નિર્મળ મનથી જાણેલો એવો આ તમારો ધર્મ તેમને સંભળાવો. આ અમૃતનાં દ્વાર તેમને માટે ખુલાં મૂકો. જેમ કોઈ માણસ પર્વતના શિખર ઉપર જઈ ને નીચેના લોકો તરફ જુએ તેમ, હે સર્વજ્ઞ, ધર્મ-પ્રાસાદ ઉપર ચઢીને અને શોકવિરહિત થઈને તમે આ શોકમાં રૂબેલા અને જન્મજરાદિથી પરાજીત થયેલા લોકો તરફ જુઓ. હે સંગ્રામમાં જીતેલા વીર, હે સાર્થવાહ, હે ઋણમુક્ત પુરુષ, જોડો અને લોકોમાં સંચાર કરો. ભગવન્, હવે તમારા ધર્મનો ઉપદેશ કરો. આ જમતમાં ધર્મ જાણનારા ધણા મળશે ! ”

“ એટલે બ્રહ્મદેવની વિનંતિ માન્ય કરીને, અને પ્રાણીમાત્ર ઉપરની કરુણાને લીધે છુદ્દદષ્ટિથી આ જમતનું મેં અવલોકન કર્યું. તેમાં ઝાંછો રજવાળા, પુષ્કળ રજવાળા, તીક્ષ્ણ ઉદ્રિયોવાળા, મૃદુ ઉદ્રિયોવાળા, સારા આકારવાળા, ખરાબ આકારવાળા, સહેલાઈથી સમજે એવા, મુશ્કેલીથી સમજે એવા, અને કેટલાક

પરલોકની બીક રાખનારા પ્રાણીઓ જેવા. જેમ કેટલાંક કમળો પાણીની અંદર જ વધે છે, કેટલાંક પાણીની સપાટી ઉપર આવે છે, કેટલાંક પાણીની સપાટીથી પણ જીએ વધે છે, પાણીના સ્પર્શ પણ તેઓને નથી થતો; તે રીતે અનેક જાતના જિન જિન પ્રાણીઓનું મેં અવલોકન કર્યું ત્યારે મેં બ્રહ્મદેવને કહ્યું, 'હે બ્રહ્મન, જેઓ સાંભળવા સમર્થ છે તેમને માટે હું અમૃતનાં દાર ખોદું છું; તેઓ જાણે પોતાની જૂની કંપનાઓ છોડી દે. ક્રૂત હું હેરાન ચાલું એવી ઇચ્છાથી જ આ ધર્મ ભોંઠામાં પ્રસિદ્ધ કરવાની મારી ઇચ્છા નહોતી.' એટલે બ્રહ્મદેવે અને નમસ્કાર કર્યો અને ત્યાં જ અંતર્ધાન પામ્યા.

" પછી પ્રથમ કોને ધર્મોપદેશ કરવો એના વિચારમાં હું પડ્યો. અને લાગ્યું કે આળાર કાલામમાં રજ ઝોછો છે, તે સુચ છે, અને તે આ ધર્મ વહેલો સમજશે. પરંતુ ત્યાંના દેવોએ અને જજ્ઞાણ્યું કે આળાર કાલામને મરણ પામ્યે આજ સાત દિવસ થયા. મેં પણ આ વાત અંતર્યોનથી જાણી. ત્યારે મેં મનમાં વિચાર્યું, 'આળાર કાલામ સુશિક્ષિત હતો. આ ધર્મ તે તરત સમજત. હવે ઉદક રામપુત્ર મોટો પંડિત છે. તેના અંતઃકરણમાં રજ ઝોછો છે. તેને જો ધર્મોપદેશ કરીશ તો વહેલો બોધ થશે.' પણ દેવોએ મારી પાસે આવીને કહ્યું, 'ઉદક રામપુત્ર મર્ધ કાલે જ મરણ પામ્યો.' મેં પણ આ વાત અંતર્યોનથી જાણી. ત્યારે મેં મનમાં વિચાર્યું, ઉદક રામપુત્ર સુશિક્ષિત હતો. જો મારો ધર્મ તે સાંભળત તો તરત જ તે સમજી જાત. હવે આ પંચવર્માય બિહુઓ અને ઠીક કામ લાગ્યા હતા. જ્યારે હું દેહદંડન કરતો હતો ત્યારે તેમણે મારી સેવા કરી છે. એટલે પ્રથમ તેમને જ ધર્મોપદેશ કરવો ઉચિત

છે. ' તેઓ તે વખતે વારાણસીના ઇસિપતન નામના મૃગારણ્યમાં રહેતા હતા, એ એ દિવ્યચક્રથી જાણ્યું, અને વારાણસી જ્યાં માટે ઉરવેશા છોડ્યું.

" જોધિ અને મયાની વચ્ચેમાં રસ્તામાં ઉપક નામનો આગ્રવક મળ્યો અને જોડ્યો, ' આયુષ્મન, તારી ઇદ્રિમે પ્રસન્ન દેખાય છે, અને કાંતિ પરિશુદ્ધ દેખાય છે. તે કેના નેત્ર ત્વ નીચે પ્રજ્વળ્યા લીધી છે ? તારો ગુરુ કોણ ? તને કેનો ધર્મ ગમે છે ? '

" એ કહ્યું, ' જધા ક્ષેષોનો એ પરાભવ કર્યો છે. જધા ધર્મો એ જાણ્યા છે. પણ જધા ધર્મોમાં હું જદ્દ નથી થયો. એ સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો છે, અને તૃપ્તિનો ક્ષય કરીને વિમુક્ત થયો છું. આ જધા વસ્તુઓ એ જાતે જાણેલી હોવાથી મારો ગુરુ કોણ એ હું કેમ કહી શકું ? મારો કોઈ ગુરુ નથી, તેમજ મારા જોડેલી યોગ્યતાવાળો ખીજો કોઈ મનુષ્ય હું દેખતો નથી. દેવલોકમાં અને મનુષ્યલોકમાં મારી સાથે કોઈ સ્પર્ધા કરી શકે એમ નથી. હું અરહન્ત છું. લોકોનો શ્રેષ્ઠ ગુરુ હું જ છું. હું એક જ સમ્યક્ સંજુદ છું. હું જ જ્ઞાત નિર્વાણ પામ્યો છું. આ આંધળા જગતમાં ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન કરવા અને અમૃતકુંડુભિની ગર્જના કરવા માટે હું કાશી જાઉં છું. '

" ઉપક- ' પણ તું અનંતજિન થવા માટે યોગ્ય છે શું ? '

" હું- ' મારા જેવા આસવાનો ક્ષય કરીને જિન થાય છે. હે ઉપક, પાપધર્મ એ છતી લીધા છે. માટે હું જિન છું. '

" ' હશે, ' એમ કહી, માયું હલાવી ઉપક આડે રસ્તે ત્યાંથી ચાલતો થયો.

" એટલે હું મજા દરમજા કરતો વારાણસીમાં

હસિપતનમાં પહોંચ્યો. ત્યાં પંચવર્ણ્ય બિહુઓએ અને નેહમે
એવો નિશ્ચય કર્યો કે આ ઠાંગી અમણુ જાતમ અહીં આવે
છે, તેને આપણે વંદન ન કરવું, સામા ન જવું, અથવા તેનાં
પાત્રચીવર ન લેવાં; પણ તેને માટે એક આસન માંડી રાખવું,
તેની ધુન્ધ હોય તો જાલે તે આસન ઉપર મેસે. પણ જેમજેમ
હું પાસે આવતો ગયો તેમતેમ પંચવર્ણ્ય બિહુઓએ આ
નિશ્ચય હમમગવા લાગ્યો. કેટલાકે આગળ આવી મારા પાત્રચીવર
લઈ લીધાં, કેટલાકે આસન પામ્યું, અને કેટલાકે પગ ધોવા
પાણી આપ્યું આપ્યું. તોય અને નામથી અને આયુષ્મન કહીને
સંબોધવા લાગ્યા. એટલે મેં તેમને કહ્યું, ' હે બિહુઓ, તથાગતને
નામથી અને આયુષ્મન શબ્દથી બોલાવો નહિ. તથાગત
અરહન્ત સમ્યક્ સંશુદ્ધ છે. ખ્યાન આપો. અમૃત મળ્યું છે.
હું તમને શીખવું, ધર્મનો ઉપદેશ આપું. જે મારા શીખવ્યા
પ્રમાણે વર્તેશો તો જે બ્રહ્મચર્યના શ્રેષ્ઠ ધ્યેય માટે કુલપુત્રો
મૃદત્યામ કરીને પ્રવળ્યા લે છે તે ધ્યેય તમે આ જ જન્મમાં
જાતે મેળવશો. '

" પં. બિ. — ' આયુષ્મન જાતમ, તે સમયે અત્યંત
દેહદંડન કર્યો છતાં ભોકોત્તર ધર્મનું તને જ્ઞાન ન થયું. તો હવે
તો તું ખાવાપીવા પાછળ પડ્યો છે. તે તને ભોકોત્તર ધર્મનું
જ્ઞાન કેમ થાય ? '

" હું — ' હે બિહુઓ, તથાગત ખાવાપીવા પાછળ પડેલો
નથી કે ધ્યેયથી વ્યુત થયો નથી. તથાગત અરહન્ત સમ્યક્
સંશુદ્ધ છે. ખ્યાન દર્શને સાંભળો. અમૃત મળ્યું છે. હું તમને
શીખવું, ધર્મોપદેશ કરું. જે મારા શીખવ્યા પ્રમાણે તમે
વર્તેશો તો જે બ્રહ્મચર્યના શ્રેષ્ઠ ધ્યેય માટે કુલપુત્રો મૃદત્યામ

કરીને પ્રવળ્યા હે છે તે ધ્યેય તમે આ જ જન્મમાં જાતે મેળવશો.'

(પંચવર્ગીય બિહુઓએ ખીજવાર અને ત્રીજવાર પણ એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો, અને લગવાને એ જ જવાબ આપ્યો.)

"હું—' હે બિહુઓ, તમે પૂર્વે મારું એવું કથન સાંભળ્યું હતું ખરું ? "

" પં. બિ. — ' ના, ભદ્રંત. '

"હું—' તથાગત અરહન્ત —ચેત— જાતે મેળવશો.

"આ રીતે પંચવર્ગીય બિહુઓનું મન વાળવાનું હું શીખ્યો. એને હું ઉપદેશ આપતો અને ત્રણ જણ પિંડપાત માટે જતા. તેઓએ આણેલી બિક્ષા ઉપર છ જણનો નિર્વાહ ચાલતો. ત્રણને હું ઉપદેશ આપતો અને એ જણ પિંડપાત માટે જતા; અને તેઓ જે બિક્ષા લાવતા તેના ઉપર અમારો નિર્વાહ ચાલતો.

"આ રીતે પંચવર્ગીય બિહુઓને ઉપદેશ કરવાથી તેમણે જન્મધર્મી હોઈ જન્મમાં આદીનવ છે એમ જાણીને અગત નિર્વાણ મેળવ્યું —ચેત— જાતે સંકલેશધર્મી હોઈ સંકલેશધર્મમાં આદીનવ જાણીને અસંકલ્પિત શ્રેષ્ઠ નિર્વાણ મેળવ્યું. તેમને ચાનદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ કે આપણી વિમુક્તિ અટળ છે, આ જન્મ છેલ્લો છે, ને હવે આપણો પુનર્જન્મ નથી.

"હે બિહુઓ, આંખને ઝમનારાં રૂપો, કાનને ઝમનારાં શબ્દો, નાકને ઝમનારાં વાસ, જીભને ઝમનારાં રસ, અને કાયાને ઝમનારાં સ્પર્શ પદાર્થો, એ પાંચ વિષય છે. જે આદાણો આ પાંચ વિષયમાં જલ્દ થઈને તેનો મથેચ્છ ઉપજોય હે છે તેઓ સંકટમાં સપડાયા, વ્યસનમાં ધેરાયા, મારને

તાબે થયા, જેમ જળણું. જેમ જળમાં સપડાયેલો મૃગ ત્યાં જ પડ્યો રહે છે, દુઃખમાં આવી પડે છે, પારધિના તાત્રામાં જાય છે, અને જ્યારે પારધિ ત્યાં આવે છે ત્યારે તે બીજી તરફ જઈ શકતો નથી; તેમ આ અમણ્યાદિઓ મારને તાબે થાય છે. પણ જે અમણ્યાદિઓ આ પાત્ર વિષયોનો સાવ-ધાનતાથી ઉપભોગ કરે છે, કેવળ મુક્ત થવા માટે તેમનું સેવન કરે છે તેઓ સંકટમાં સપડાતા નથી અને મારને તાબે થતા નથી. જેમ જળમાં ન ફસાયેલો મૃગ જળની પાસે જ સૂવા છતાં તે સંકટમાં આવી પડતો નથી, અને પારધિ આવ્યો હોય તો તેના તાત્રામાં ન જતાં ચરજી પડે ત્યાં જાગી જઈ શકે છે, તેમ આ અમણ્યાદિઓ મારના કબજામાં જતા નથી.

“જેમ અરણ્યમાં રહેનારો મૃગ નિર્ભય વિહાર કરે છે, કારણકે પારધિ તેને જોઈ શકતો નથી, તે રીતે જે બિહુ પ્રથમધ્યાન, દ્વિતીયધ્યાન, તૃતીયધ્યાન, ચતુર્થધ્યાન, આકાશાન-ન્દ્રિયાતન, વિન્દ્યાનુન્દ્રિયાતન, આકિન્દ્રિયાતન, નેવસન્દ્યાના-સન્દ્યાતન અને સંસારવેદ્યિતનિરોધ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પ્રસાદી જેના આસનો ક્ષમ પામે છે, તે મારની નજર બહાર રહે છે, ઇહલોકની તૃષ્ણા તરી જાય છે, અને નિર્ભય વિહાર કરે છે. કારણકે માર તેને જોઈ શકતો નથી.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે બિહુઓએ મુક્તિ મળી. ભગવાનના બાપણું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળહતિપદોપમમુત

એવું એ સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવરતી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે જનુરસોણિ નામનો બ્રાહ્મણ સર્વ સદેહ ઘેડા જોડેલા રથમાં બેસીને દિવસે આવસ્તીમાંથી બહાર નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને પિસોતિકા નામનો પરિવાજક મળ્યો. તેને તેણે કહ્યું, “હે વાત્સાયન, આ ખરે બપોરે તું ક્યાંથી આવે છે ?”

પિસોતિકા—“હું અમથ્ય જોતમ પાસે હતો, અને ત્યાંથી જ આવું છું.”

જનુ—“અમથ્ય જોતમનું યાન કેવું છે ? તે મોટો પંડિત છે ખરો ?”

પિં—“જોતમના યાનની પરીક્ષા કરનાર હું કેણ ? તેના જોટલી યોગ્યતા ધરાવનારો માણસ જ તેની પરીક્ષા કરી શકે.”

જનુ—“તમે જોતમની સ્તુતિ તો બહુ કરો છો. પણ જોતમનો કેઈ પરચો બતાવશો ?”

ચિ-“જેમ કોઈ હાથીને સોપી કાઢનાર માણસ નામવળમાં એક મોટું હાથીનું પગલું પડેલું જોઈને અનુમાન બાધે કે આ હાથી મોટો હોવો જોઈએ, તેમ અમણે જોતમનાં ચાર પગલાં પડેલાં જોઈને મારી ખાતરી થઈ કે આ ભગવાન સમ્યક્ સંશુદ્ધ છે, ભગવાને ઉત્તમ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે, અને ભગવાનનો સંપ્રસારે રસ્તો ચાલનારો છે. કેટલાક ક્ષત્રિય પંડિતો વાદવિવાદમાં ખૂબ કુચળ હોય છે, તે બીજાની ફલીસો તોડી પાડે છે. અમણે જોતમ અમુક ગામમાં છે એમ તેમને ખબર પડતાં તરત જ તેઓ પ્રશ્નો તૈયાર કરીને વાદવિવાદમાં તેને જીતવાના હેતુથી તેની પાસે આવે છે. પણ ભગવાનનો ધર્મોપદેશ સાંભળ્યા પછી પોતાના પ્રશ્નો ન પૂછતાં પોતે જ તેના આવક બની જાય છે. આ અમણે જોતમનું પ્રથમ પગલું છે. કેટલાક બ્રાહ્મણ પંડિતો ... કેટલાક ગૃહપતિ પંડિતો ... (બધું ઉપર સુગમ અનુક્રમે બીજું પગલું અને ત્રીજું પગલું.) કેટલાક અમણે પંડિતો પણ વાદવિવાદમાં જીતવાના હેતુથી જોતમ પાસે આવે છે. પણ જ્યારે ભગવાનનો ધર્મોપદેશ સાંભળે છે ત્યારે તેમની પાસે પ્રવળ્યા માગે છે, અને પ્રવળ્યા પ્રાપ્ત થયા પછી બ્રહ્મચર્યના શ્રેષ્ઠ પર્યવસાન—નિર્વાણને પામે છે, અને કહે છે કે અમે ખાલી નાશ પામતા હતા, અમણે નહોતા છતાં અમારી જાતને અમણે કહેવરાવતા હતા, બ્રાહ્મણ નહોતા છતાં અમારી જાતને બ્રાહ્મણ મણાવતા હતા, અને અરહન્ત નહોતા છતાં અમારી જાતને અરહન્ત તરીકે જાળ-ખાવતા હતા. પણ હવે અમે ખરા અમણે, ખરા બ્રાહ્મણે અમે ખરા અરહન્ત થયા છીએ. આ અમણે જોતમનું ચોથું પગલું.”

આ સાંભળીને જનુરસોણિ બ્રાહ્મણ પોતાના રથમાંથી નીચે ઊતરીયો, અને ઉત્તરીય વચ્ચે એક ખભે લઈ ને જે બાજુમાં ભગવાન હતા તે દિશામાં હાથ જોડીને ત્રણવાર બોલ્યો, “તે ભગવાન અરહન્ત સમ્યક્ સંશુદ્ધને નમસ્કાર હો. મને પણ તેની મુલાકાત થાઓ, અને તેમની સાથે સંભાષણ કરવાનો પ્રસંગ મળો.” આમ બોલીને જનુરસોણિ બ્રાહ્મણ ભગવાન પાસે આવ્યો અને કુશલ સમાચાર પૂછીને એક બાજુએ બેઠો. પિતૃતિકા પરિવ્રાજકની સાથે થયેલો સંવાદ તેણે ભગવાનને નિવેદિત કર્યો.

ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “હે બ્રાહ્મણ, આટલાથી હસ્તિપદની ઉપમા બરાબર બંધબેસતી નથી થતી. તેને કેમ બંધ બેસારી શકાય એ હું કહું છું. તેનું સાવધાનતાથી શ્રવણ કર.

“નામવનમાં ફરનારો કોઈ માથુસ હાથીનું મોટું પગઢું જુએ છે. પણ જો તે કુશલ હોય તો તે પગલા તરફ જોઈને આ મોટો હાથી હોવો જોઈએ એમ એકદમ ખાતરી કરી લેતો નથી, કારણકે વામનિકા નામની હાથણીઓનાં પગલાં પણ મોટાં હોય છે. તે જે રસ્તે પગલા પડ્યાં હોય તે રસ્તે એમ ને એમ આગળ જાય છે. ત્યાં બહુ ઊંચાઈએ પણ હાથીના પગ ધસાયા હોય એવું તે જુએ છે. પણ એટલાથીયે તેને સમાધાન થતું નથી, કારણકે ઉચ્ચાકાળારિકા નામની હાથણીઓના પગ પણ ઊંચા હોઈ શકે છે એમ તેને લાગે છે. વળી તે એમ ને એમ પગલાંવાળે રસ્તે આગળ જાય છે. ત્યાં હાથીના ઘાંતથી ઝાડ ઉપર ખૂબ ઊંચે ઉઝર્યા થયેલા જુએ છે. છતાં તેટલાથી તે પોતાની ખાતરી કરી લેતો નથી, કારણ ઉચ્ચાકરેણુકા નામની હાથણીઓનાં પગલાં હોવાનો

પણ સંભવ છે. પણ તે પત્રમાંની સાથે આમળ ને આમળ અનુસરતાં જિએની ધણીઓ હાથીએ ભાંગી નાખેલી ભેવામાં આવે છે; અને અંતે તે હાથી ત્યાં ચાલતો, જીએલો, એટલે કે સુતેલો તેના ભેવામાં આવે છે. એટલે આ જ તે હાથી એમ તેની ખાતરી થાય છે.

“તે જ રીતે ઇલોહીયા અરહન્ત, સમ્યક્ સંશુદ્ધ, વિદ્યા-અરણ્યસંપન્ન, સુમત, લોકચેતા, શ્રેષ્ઠ, પુરુષદમ્યેનો સારથિ, દેવમનુષ્યેનો શાસ્તા શુદ્ધ ભગવાન તથાગત થાય છે. તે આ સર્વ વિશ્વનું જ્ઞાન સંપાદન કરે છે; અને આદિકલ્યાણ, મધ્યકલ્યાણ અને પર્યવસાનકલ્યાણ એવા ધર્મનો સાંગોપાંગ ઉપદેશ આપે છે; અને પરિપૂર્ણ પરિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પ્રદાશિત કરે છે. તેનો તે ધર્મ કોઈ ગૃહપતિ કે ગૃહપતિપુત્ર કે બીજો કોઈ હલકી કૃષ્ણમાં જન્મેલો માણસ સાબળે છે. નેનાથી તથાગત ઉપર તેને શ્રદ્ધા પેદા થાય છે. તે એવો વિચાર કરે છે કે ગૃહવસતીમાં બહુ ગરદી છે, રજ બહુ છે, પ્રમળ્યા પુસ્ત્રી હવા જેવી છે; ધરમા રહેનારો માણસ એકાન્ત પરિશુદ્ધ, એકાન્ત પરિપૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરી શકે એ અશક્ય છે; માટે મુંડન કરીને અને કપાય વસ્ત્રો ધારણ કરીને પ્રમળ્યા ભેવી એ જ ઉત્તમ છે. પછી નાની કે મોટી સંપત્તિનો ત્યાગ કરીને, નાના કે મોટા શાંતિસમુદાયનો ત્યાગ કરીને અને કપાય વસ્ત્રો ધારણ કરીને તે પ્રમળ્યા ભે છે.

“પછી બિશુઓના નિયમોને અનુસરીને તે પ્રાણુતિ-પાતનો ત્યાગ કરીને પ્રાણુતિપાતથી પ્રતિવિરત થાય છે; હંડ અને શસ્ત્રનો બીજો પ્રાણુઓ વિરુદ્ધ ઉપયોગ કરતો નથી; શનગમ્યુક્ત દયાળુ ચર્મ બધા પ્રાણુઓ ઉપર હિતાનુકંપા રાખે

છે. અદત્તાદાન છોડી દઈને અદત્તાદાનથી પ્રતિવિસ્ત્ર થાય છે; આપેલી વસ્તુઓ જ ગ્રહણ કરે છે; આપેલી વસ્તુઓથી જ હમણાં કરે છે; ચોરીથી મુક્ત થયેલ શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક વર્તે છે. અલ્પભયમ છોડીને બ્રહ્મચારી થાય છે; - સ્ત્રીસંગથી વિસ્ત્ર થાય છે. મૃષાવાદ છોડીને મૃષાવાદથી પ્રતિવિસ્ત્ર થાય છે; સત્યવાદી, સત્યસંધ, વિશ્વાસુ, અને ભોકોને સાચો માર્ગ જતાવવાવાળો થાય છે. પિશુનવાચ્યા છોડીને પિશુનવાચ્યાથી પ્રતિવિસ્ત્ર થાય છે; એકનું સાબળી બીજ પાસે જઈ તે બંનેને લડાવી મારવાની હિત્તેથી વાતો સંભળાવતો નથી; અથવા તો બીજનું સાબળી બંનેને લડાવી મારવાની હિત્તેથી પહેલાંને કહી સંભળાવતો નથી; આ રીતે જેમને તકરાર થઈ હોય તેમની તકરાર મિટાવે છે, અને જેમનામાં સંપ હોય તેમને જીતેજન આપે છે; સંપ તેને બહુ ગમે છે; જેનાથી સંપ થાય એવી જ વાતો તે હમેશાં કરે છે. પરુષવાચ્યા છોડીને પરુષવાચ્યાથી પ્રતિવિસ્ત્ર થાય છે; કાનને ગમે એવા, હૃદયગમ, અને બીજને સારા લાગનારા શબ્દો જ બોલે છે. સંભિન્ન-પ્રભાપ (વૃથા બળકાટ) છોડી દઈને સંભિન્નપ્રભાપથી પ્રતિવિસ્ત્ર થાય છે; વખત વરતીને બોલે છે, સત્ય હોય તે જ બોલે છે; અર્થયુક્ત બોલે છે, ધર્મયુક્ત વિનયયુક્ત બોલે છે, સદૃશ્ય બોલે છે.

“તે બીજ અને વનસ્પતિના નાશમાંથી પ્રતિવિસ્ત્ર થાય છે. એકવાર જ બોજન લે છે, રાત્રે જમતે નથી, વિકાલ બેઠેજન કરતો નથી. નૃત્ય, ગીત, વાદન અથવા વિરહદર્શનથી પ્રતિવિસ્ત્ર થાય છે. માલા, ગંધ, વિશેષજ, ધારણ, મંડન, વિશ્વ-ચક્રથી પ્રતિવિસ્ત્ર થાય છે. ઊંચા અને મોટા શબ્દોથી પ્રતિવિસ્ત્ર થાય છે. સોનું અને રૂપું લેતાં અટકે છે. કન્યુ ધાન્ય

લેતાં અટકે છે. કાચું માંસ લેતાં અટકે છે. ભી અને કુમારિકા લેતાં અટકે છે. દાસી અને દાસ લેતાં અટકે છે. બકરાં અને ઘેટાં લેતાં અટકે છે હાથી, ગાય, ઘોડા અને ઘોડીઓ લેતા અટકે છે. ખેતર અને બાગબગીચા લેતાં અટકે છે. દૂતકર્મમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. કમવિક્રમ કરતાં અટકે છે. ત્રાજવાથી, કાંસાથી કે માપથી બીજાને હેતરતા અટકે છે. લાચ લેતાં, ઠગતાં કે હેતરતાં અટકે છે. કાપવું, મારવું, બાંધવું, ઠગવું, ભૂંટવું, ધાડ પાડવી વગેરેથી પ્રતિવિરત થાય છે.

“ તે દેહ હાંકવા માટે પૂરતું થાય એટલા ચીવરથી અને પેટનો ખાડો પુરાય એટલા પિંડપાતથી સંતુષ્ટ થાય છે. જ્યાંજ્યાં જાય છે ત્યાંત્યાં પોતાનો સામાન પોતાની સાથે જ લઈ જાય છે. જેમ પક્ષી જે જે દિશામાં જાય છે તે તે દિશામાં પોતાની પાંખોના બાર સહિત જ જાય છે, તેમ જ આ બિહુ દેહને જરૂરજેમ વાળથી અને પેટપૂરતા પિંડપાતથી સંતુષ્ટ થઈને જ્યાં જાય ત્યાં પોતાનો સામાન સાથે લઈને જ જાય છે. તે આ આર્ચશીલથી યુક્ત થઈને પોતાના અંતઃકરણમાં અનવશ સુખનો અનુભવ લે છે.

“ તે આંખોથી ૨૫ જોઈને નિમિત્તનું અને હાવભાવાદિનું ગ્રહણ કરતો નથી. જે ચક્ષુરિદ્રિયમાં સંવર ન હોવાથી અભિધ્યા, દૌર્મનસ્ય વગેરે પાપકારક અકુશલ ધર્મ અંતઃકરણમાં પેસવાનો સંભવ હોય છે તે ચક્ષુરિદ્રિયનો સંવર કરે છે. કાનથી શબ્દ સાંભળીને...નાકથી ગંધની વાસ લઈને...જીભથી રસનો આસ્વાદ લઈને...કાયાથી રૂપસ્થ પદાર્થોને સ્પર્શ કરીને...મનથી મનોવૃત્તિ જાણીને નિશ્ચિન્નનું અને હાવભાવાદિનું ગ્રહણ કરતો નથી...મનઃક્રિયનો સંવર કરે છે. તે આ આર્ચ

ઈદ્રિયસંવરથી યુક્ત થઈને ઐતઃકરણમાં નિષ્પાપ સુખનો અનુભવ કરે છે.

“તે જવા આવવામાં, આમતેમ જોવામાં, એસવાઊઠવામાં, પાત્ર ચીવર વગેરે ધારણ કરવામાં, જમવામાં, ખાવામાં, પીવામાં, આખવામાં, મલમૂત્રોત્સર્ગ કરવામાં, જવામાં, ઊભા રહેવામાં, એસવામાં, સૂવામાં, જાગવામાં, મૌલવામાં, મુંઝા રહેવામાં સાવધાનતાથી વર્તે છે.

“તે આ આર્થ શીલસમુદાયથી, આ આર્થ ઈદ્રિયસંવરથી, અને આ આર્થ સ્મૃતિસંપ્રજન્યથી યુક્ત થઈને એકાંતમાં—અરણ્યમાં, ગાડ નીચે, ડુંગર ઉપર, ખીણમાં, ગુફામાં, સ્મશાનમાં, વનમાં, ખુલ્લી જગ્યામાં, ખડની ગંજ ઉપર—પોતાનું આસન જમાવે છે; અને જગ્યા પછી પલાડી વાળી, દેહને સીધી રાખી અને સ્મૃતિને જાગૃત રાખીને એસે છે. તે અભિધ્યાનો ત્યાગ કરીને નિર્લોભચિત્ત થાય છે, અભિધ્યામાથી ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે. વ્યાપાદ દ્વેષ છોડીને અદ્વેષચિત્ત થાય છે, દ્વેષમાંથી ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે. આળસ છોડીને નિરલસ થાય છે, પ્રકાશની સંગા જાગૃત રાખે છે, અને આ રીતે આળસ-આશો ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે. બ્રાન્તતા છોડીને શાન્ત થાય છે, ઐતઃકરણનું સમાધાન કરીને બ્રાન્તતામાંથી ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે. કુશંકાનો ત્યાગ કરીને નિઃશંક થાય છે. કુશલ ધર્મ સંબંધે પોતે ખાતરી કરી લઈને કુશકામાંથી પોતાના ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે.

“આ ચિત્તને મલિન કરનારાં અને પ્રગાને કુર્બળ બનાવનારા પાપ નીવરણો છોડી દઈને તે વિષયોથી અને અકુશલ ધર્મોથી પરાઘૃત થઈને વિતર્ક અને વિચારથી યુક્ત એકાન્ત-

જાસને લીધે પ્રાપ્ત થતું પ્રીતિસુખ જેમાં છે એવું પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. હે બ્રાહ્મણ, આને જ તથાગતનું પગલું કહે છે. પણ આટલાથી આર્યશ્રાવક ખાતરી કરી ભેતો નથી. તે પિતર્કવિચારનો ઉપશમ કરીને, અંતઃકરણને શાંત કરનારું, ચિત્તને એકાગ્ર કરનારું, પિતર્કવિચારવિરહિત, સમાધિમાંથી પેદા થતું પ્રીતિ-સુખ જેમાં છે એવું દ્વિતીયધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ પણ તથાગતનું પગલું છે. પણ આટલાથી જ તથાગત સમ્યક્ સંશુદ્ધ છે, તથાગતે ઉત્તમ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે, અને સંધ સીધે રસ્તે જનારો છે એવી આર્ય શ્રાવકને ખાતરી થતી નથી. તે કરી પ્રીતિના વૈરાગ્યને લીધે ઉપેક્ષક, જાગૃત અને સાવધ થાય છે, અને દેહથી સુખનો અનુભવ ભે છે. આર્ય જેને ઉપેક્ષક, સ્મૃતિમાન અને સુખવિહારી કહે છે તેવી જાતનું તૃતીયધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ પણ તથાગતનું પગલું છે. પણ આટલાથી આર્ય શ્રાવકનું સમાધાન થતું નથી. તે સુખ અને દુઃખનો ત્યાગ કરીને સૌમનસ્ય અને દૌર્ભનસ્ય તો પહેલા જ નાશ પામ્યા હોવાથી સુખદુઃખવિરહિત, ઉપેક્ષા અને સ્મૃતિથી પરિશુદ્ધ એવું ચતુર્થધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. પણ આટલાથી તેનું સમાધાન થતું નથી.

“આ રીતે ચિત્તનું સમાધાન થયા પછી પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરવા માટે ને પોતાના ચિત્તની પૂર્વતૈયારી કરે છે—
 વે०—અનેક રીતે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરે છે. આને પણ તથાગતનું પગલું કહે છે. પણ આટલાથી આર્યશ્રાવકનું સમાધાન થતું નથી. તે પ્રાણીઓના જન્મમૃત્યુ જાણવા માટે ચિત્તને તૈયાર કરે છે—વે०—કર્મ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતા પ્રાણીઓ ઓળખે છે. આને પણ તથાગતનું પગલું કહે છે. પણ આર્યશ્રાવકનું

એટલાથી સમાધાન થતું નથી. તે આસવાના દક્ષનું યાન મેળવવા માટે ચિત્તની તૈયારી કરે છે. આ દુઃખ, આ દુઃખોનો સમુદય, આ દુઃખનો નિરોધ, અને આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ, એ તે બરાબર જાણે છે. આને પણ તથાગતનું પગલું કહે છે. આનાથી તથાગત સમ્યક્ સંબુદ્ધ છે, ધર્મનો તેણે ઉત્તમ રીતે ઉપદેશ કર્યો છે, અને સંઘ સીધે રસ્તે જનારો છે, એ બાબતમાં આર્યશ્રાવકની ખાતરી થાય છે. પણ તે કૃતકૃત્ય નથી થતો. આ યાન પ્રાપ્ત થયાથી કામાસવ, બવાસવ અને અવિદ્યાસવથી તેનું ચિત્ત મુક્ત થાય છે, અને તે વિમુક્ત થયું છે એવું તેને યાન થાય છે. તે જાણે છે કે જન્મનો દ્વેષ થયો, જ્ઞાનચર્ય-વાસ પૂરો થયો, કર્તવ્ય ખલાસ થયું, અને દેવે હૃદયોકમાં ફરી અવતરવાનું નથી. આને પણ તથાગતનું પગલું કહે છે. અર્હા આર્યશ્રાવક કૃતકૃત્ય થાય છે. તથાગત સમ્યક્ સંબુદ્ધ છે, ધર્મને ઉત્તમ રીતે ઉપદેશવામાં આવ્યો છે, સંઘ સીધે માર્ગે આલનારો છે, એની તેના મનમાં એકસ ખાતરી થાય છે. આ રીતે દક્ષિતપદની ઉપમા વિસ્તારથી આપી શકાય. ”

આ સાબળ્યા પછી જનુરસોણિ બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “ખડુ જ સરસ ’ ખડુ જ સરસ ’ જેમ જિંદું વાળેલું પાત્ર સવળું કરવામાં આવે, હાકેલું પાત્ર ઉઘાડવામાં આવે, માર્ગ જુલેજાને માર્ગ બતાવવામાં આવે, અથવા તો દેખતા માણસને વસ્તુઓ દેખાય માટે અંધકારમાં મશાલ સળગાવવામાં આવે, તે રીતે આપે અનેક પ્રકારે ધર્મને પ્રકાશિત કર્યો છે. આ હું આપને, ધર્મને અને બિહુસંધને શરણે જઈ છું. હું આજથી આપનો આમરણ શરણે ગયેલો ઉપાસક છું એમ માની મારું ગ્રહણ કરો. ”

ચૂળદત્તિપદોપમમુક્ત સમાપ્ત

મહાહત્થિપદોપમસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તી પાંસેના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં આયુષ્માન સારિપુત્તે બિહુઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “ બંધુઓ, બધાં જંગમ પ્રાણીઓના પગલા કાથીના પગલામાં સમાઈ જાય છે; કાથીનું પગલું બધા કરતાં મોટું છે. તે રીતે બધા કુદલ ધર્મેના સમાવેશ દુઃખ, દુઃખસમુદાય, દુઃખનિરોધ અને દુઃખનિરોધનો માર્ગ એ ચાર આર્થસત્યોમાં થાય છે.

“ આમાં દુઃખ આર્થસત્ય કયું ? જાતિ. (જન્મ), જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્ભાગ્ય, ઉપાધાસ, એ બધાં દુઃખદાયક છે. ઇચ્છા કર્યા છતાં જે વસ્તુ નથી મળતી તેનાથી પણ દુઃખ થાય છે. ટૂંકમાં પાંચ ઉપાદાન (વાસનામય) રહક દુઃખકારક છે. રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિગ્રહ, આ તે પાંચ રહકો છે. ચાર મહાજૂત અને ચાર મહાજૂતોમાંથી

ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોને રૂપરૂઢિ કહે છે. આ આર મહાશૂતો તે પૃથ્વી, આપ, તેજ અને વાયુ છે.

“આમાં કઈ પૃથ્વીધાતુ ? અંતર્ગત અને બાહ્ય એવા પૃથ્વીધાતુના બે પ્રકાર છે. કેશ, લોભ, નખ, દંત, ત્વચા વગેરે કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા આભ્યંતર જડ પદાર્થો અંતર્ગત પૃથ્વી અણુાય છે. આ અથવા તો બહારની પૃથ્વી પૃથ્વી જ છે; તે આરી નથી, તે હું પોતે નથી, તે મારો આત્મા નથી, એમ સ્વાર્થ રીતે સમજવું. આમ સ્વાર્થપણે જાણવાથી પૃથ્વીધાતુ વિષે ચિત્ત વિરક્ત થાય છે. એવો એક સમય આવે છે કે જ્યારે બાહ્ય આપોધાતુ ક્રુબ્ધ થાય છે, અને બાહ્ય પૃથ્વીધાતુ તે વખતે ક્રુમ્પ્રાય થાય છે. તેવે વખતે આવડી મોટી બાહ્ય પૃથ્વીધાતુની પણ અનિત્યતા દેખાઈ આવે છે; તેની ક્ષયધર્મતા, અવધર્મતા, વિપરિણામધર્મતા દેખાઈ આવે છે. તો પછી તુષ્ણામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષણભંગુર દેહને, તે હું હું અથવા તો તે મારો છે એમ કેમ કહી શકાય ? એમાં કઈ જ નથી એમ દેખાઈ આવે છે.

“જો કોઈ બિહુને બીજા ભોક્ષો માળો ભાંડવા લાગે તો તે એવો વિચાર કરે છે કે ઓતરૂપરૂઢિથી ઉત્પન્ન થયેલી આ ક્રુબ્ધકારક વેદના છે; ને કારણમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે, અને તેનું કારણ રૂપરૂઢિ છે. રૂપરૂઢિ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિગ્રાહ, એ બધાં અનિત્ય છે એ તે સમજે છે. તેનું ચિત્ત ધાતુઓ ઉપર જ દોડે છે, ત્યાં જ પ્રસન્ન થાય છે, ત્યાં જ સ્થિર થાય છે, ત્યાં જ વિશ્વાસ મેળવે છે; અને જો તેના શરીર ઉપર બીજા ભોક્ષો હાથેથી, પથરાથી, લાકડીઓથી અથવા તો શ્વેતોથી પ્રહાર કરે, અને તેની સાથે ખરાબ રીતે વર્તે

તોપણ તે તો એવો જ વિચાર કરે છે કે આ દેહ જ એવા પ્રકારનો છે તેથી આ પ્રહાર વાગે છે.

“અમવાને પણ કલ્પપ્રભોવાદમાં કહ્યું છે કે જાને બાહ્ય મહત્ત્વા માટેની મૂઠાવાળી કરવતથી ચોરો પોતાના અન્નવ્યકાષતા હોય ત્યારે પણ જે કોષ કરે તે મારો સાચો શિષ્ય નથી. માટે હું ઉત્સાહથી વર્તીશ; મારી રમૂતિ જામૂત રહે, દેહ શાંત રહે, અને ચિત્ત એકાગ્ર રહે એવો હું પ્રયત્ન કરીશ; જાણે મારા આ શરીર ઉપર હસ્તપ્રહાર, ભોજપ્રહાર, હંડપ્રહાર કે સ્પર્શપ્રહાર થાય, મારાથી શુદ્ધોની આગાનો બંધ અવાનો નથી. આ રીતે શુદ્ધ, ધર્મ અને સંધનું સ્મરણ કરતાં જો કુશલ ઉપેક્ષા ઉત્પન્ન ન થાય તો તેને સંવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. અરેરે, હું કેવો કુદૈવી માણસ છું કે શુદ્ધ, ધર્મ અને સંધની રમૂતિથી પણ કુશલ ઉપેક્ષા ઉત્પન્ન કરતા મને આવડતું નથી! જેમ કોઈ પુત્રવધૂ પોતાના સસરાને જોઈને લગ્ન પામે છે તેમ પોતે કુશલ ઉપેક્ષા ઉત્પન્ન નથી કરી શકતો એ જોઈ આ બિશુ લગ્નિજત થાય છે. પણ શુદ્ધ, ધર્મ અને સંધના અનુસ્મરણથી તે બિશુ કુશલ ઉપેક્ષા પેદા કરી શકે તો તે તેટલાથી જ મુક્તિ થાય છે. આટલું કોઈ બિશુ કરી શકે તોપણ તેણે ધણું કર્યું એમ કહી શકાય.

“હવે આપોધાતુ કઈ એ કહું. અંતર્ગત અને બાહ્ય એવા એવા તેના પણ બે પ્રકાર છે. અંતર્ગત આપોધાતુ એટલે પડ, ભોલી, પરસેવો, મેદ, અશ્રુ, ચરમી વગેરે પૂર્વકર્મથી ઉત્પન્ન કરેલી દેહની અંદરની આપોધાતુ. અંતર્ગત કે બાહ્ય આપોધાતુ એ આપોધાતુ જ છે, તે મારી નથી, તે હું પોતે નથી, તે મારો આત્મા નથી, તે પોતાની પ્રગાથી ધર્માર્થપણે

અધીયમ વગેરે પૂર્વકર્મને લીધે ઉત્પન્ન થયેલ જેની અંદરના વાત. અંતર્ગત વાયુધાતુ અને બાહ્ય વાયુધાતુ એ વાયુધાતુ છે, તે મારી નથી, તે હું પોતે નથી, તે મારો આત્મા નથી, એ પ્રગાંધી મુચાર્થ રીતે બાધ્યું. આ બાધવાથી વાયુધાતુથી ચિત્ત વિરક્ત થાય છે. એવો એક સમય આવે છે કે જ્યારે બાહ્ય વાયુધાતુ પ્રકુલ્ય થાય છે. તે પ્રામનિગમ્યદિને ક્ષીણ કરી નાખે છે. પણ ઉનાળામાં (તેના અભિભાવને લીધે) પંખાથી પવન લેવો પડે છે. આ આવડી મોટી બાહ્ય વાયુધાતુની પણ અનિત્યતા દેખાઈ આવે છે—વેળ—આટલું થાય તોપણ તે બિલ્કુલે બહું કર્યું એમ કહી શકાય.

“ કાઠ, વક્ષી મોટી વગેરેથી આકાશનો થોડોક ભાગ વ્યાપ્ત થાય ત્યારે તેને ધર એવી સંગ્રા આપવામાં આવે છે. તે રીતે અસ્થિ, રનાયુ, માંસ અને ચર્મથી આકાશ-માનો કંઈક ભાગ વ્યાપ્ત થાય ત્યારે તેને દેહ એવી સંગ્રા આપવામાં આવે છે. અંતર્ગત ચક્ષુ સાબૂત હોવા છતાં બહારનાં રૂપો ન જોઈ શકાતાં હોય, અને તે જોવાનો પ્રયત્ન ન હોય તો તેનાથી વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. પણ આ ત્રણે વસ્તુઓ ભેગી થાય તો વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રસંગે તે માણસનું ૩૫ ૩૫ઉપાદાનરકંધમાં ગણાય છે; તેની વેદના વેદનાઉપાદાન-રકંધમાં ગણાય છે; તેની સંગ્રા સંગ્રાઉપાદાનરકંધમાં ગણાય છે; તેના સંસ્કાર સંસ્કારઉપાદાનરકંધમાં ગણાય છે; અને તેનું વિજ્ઞાન વિજ્ઞાનઉપાદાનરકંધમાં ગણાય છે. તે એમ બધું છે કે આ રીતે આ પાંચ ઉપાદાનરકંધોનો સમવાય થાય છે. જમવાને પણ કહ્યું છે કે જે પ્રતીત્યસમુત્પાદ જુએ છે તે ધર્મ જુએ છે, જે ધર્મ જુએ છે તે પ્રતીત્યસમુત્પાદ જુએ છે. આ પાંચ ઉપાદાનરકંધ

મતીત્વસમુત્પન્ન છે. આ પાંચ ઉપાદાનરૂઢિ માટેનો હંદ એ જ દુઃખનો સમુદય છે. તે હંદ છોડી દેવો એ દુઃખનો નિરાધ છે. આટલું થાય તોપણ બિહુએ પલ્લું કંઈ એમ કહી શકાય.

“અંતર્ગત ઓત—વેઠ—માણ—વેઠ—શૂદ્ધ—વેઠ—કાય—વેઠ—મન સાબુત હોય પણ—વેઠ—વગેરે. આટલું થાય તોપણ બિહુએ પલ્લું કંઈ એમ કહી શકાય.”

આ રીતે આયુષ્માન સારિપુત બોલ્યો. તે બિહુઓએ મુદિત મનથી તેનું અભિનંદન કર્યું.

મહાહત્યિપદોપમસુત સમાપ્ત

ટીકા .

ચાર આર્યસત્યોમા બધા કુશલ ઉપદેશોનો કઈ રીતે સમાવેશ કરી શકાય એ જ બતાવવાનો આયુષ્માન સારિપુતનો ઉદ્દેશ હોય એમ લાગે છે. આ સૂત્રમા મુખ્યત્વે ચાર મહાભૂતોનું જ વર્ણન કરીને તેમાંથી આપણે શો બોધ લેવો એ કહેલું છે. તોપણ પરંપરાથી ચાર આર્યસત્યોની સાથે પણ તેનો સંબંધ કેમ જોડી શકાય એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે. ત્રિપિટક ગ્રંથમાં એવો એક પણ ઉપદેશ નથી કે જેનો સબધ કોઈને કોઈ રીતે આ ચાર આર્યસત્યો સાથે ન હોય. એટલે કે આર્યસત્યોને સારિપુતે હસ્તિપદની ઉપમા આપી છે તે વચાર્થ છે. મહાહત્યિપદોપમનો અર્થ હાથીનું મોઢું પગલું એવો નથી, પણ પગલાની ઉપમાનું મોઢું સૂત્ર એવો થાય છે. બન્ન સૂત્રો એક જ ભવતાં હોય તોપણ તે વચ્ચેનો ભેદ બતાવવા માટે ચૂળ અને મહા શબ્દો યોગ્યતામા આવે છે.

મહાહત્યિપદોપમસુતની ટીકા સમાપ્ત

મહાસારોપમસુત્ર

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર દેવદત્ત હજી તાજેતરમાં જ ધર્મવિનય છોડી મથો હતો ત્યારે બગવાન રાજગૃહ પાસેના ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર રહેતા હતા. તે વખતે દેવદત્ત વિશે તેમણે બિહુઓને કહ્યું :

“ હે બિહુઓ, કોઈ કુલપુત્ર એવા હેતુથી અદ્વાપૂર્વક ગૃહસ્થાશ્રમ કરીને પ્રવ્રજ્યા ભે છે કે હું જાતિ (જન્મ), જરા, મરણ વગેરેથી પીડિત થયેલો છું, અને (પ્રવ્રજ્યા ભેવાથી) આ દુઃખનો અંત હું લાવી શકીશ. અને એમ કરીને લાલ, સત્કાર અને કીર્તિ મેળવે છે. એનાથી એ મુદિત અને ફન-ફૂલ થાય છે ; પોતાની સ્તુતિ કરે છે અને પારકાની નિંદા કરે છે ; બેદરકાર બને છે, અને બેદરકારીને લીધે દુઃખ પામે છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર ભેવા માટે જાય છે, પણ તે સાર, સ્મર ઉપરનું પોચું લાકડું, તેના ઉપરની

છાલ, અને છાલ ઉપરની પણુ ઝીણી છાલ પડતી મૂકીને ડાળીઓ અને પાંદડાં ઘર્ષી જાય છે, અને તે જ સાર છે એમ માને છે ! પણુ ડાલો માણસ તેને જોઈને કહે છે કે અરેરે, બીચારો સાર કયો તે ન જાણી શક્યો ! સારથી જે કામ થાય તે આ ડાળો અને પાંદડાંથી થવાનું નથી ! જે માણસ લાભસત્કારથી સંતુષ્ટ થાય છે તેની પણુ આ જ સ્થિતિ સમજવી.

“ બીજો કોઈ કુલપુત્ર જાતિ-જરા-મરણથી પીડિત થઈને દુઃખનો અંત લાવવાની હચ્છાથી શ્રદ્ધાપૂર્વક શૃદ્ધતાન કરીને પ્રવ્રજ્યા ભે છે, અને લાભ, સત્કાર તથા કીર્તિ મેળવે છે. તેટલાથી તે પ્રસુદ્ધિત અને કૃતકૃત્ય થતો નથી ; આત્મસ્તુતિ અને પરનિદા કરતો નથી ; અને બેદરકાર બનતો નથી. તે સાવધાનતાથી શીલસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે શીલસંપત્તિથી પ્રસુદ્ધિત અને કૃતકૃત્ય થાય છે ; આત્મસ્તુતિ અને પરનિદા કરે છે ; બેદરકાર બને છે, અને બેદરકારીને લીધે દુઃખ પામે છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લાવવા માટે જાય છે ; પણુ સાર, સાર ઉપરનું પોચું લાકડું અને તેના ઉપરની છાલ છોડીને છાલ ઉપરની ઝીણી છાલ ઘર્ષી જાય છે, અને તે જ સાર છે એમ માને છે. તેને જોઈ ડાલો માણસ કહે છે કે અરેરે, સાર કયો એ બીચારો ન જાણી શક્યો ! છાલ ઉપરની ઝીણી છાલને જ આ સાર છે એમ ગણે છે ! પણુ જે કામ સારથી થવાનું છે તે આનાથી નથી થવાનું ! શીલસંપત્તિથી કૃતકૃત્ય થનારાની આ જ સ્થિતિ સમજવી.

“ બીજો કોઈ કુલપુત્ર જાતિજરાદિથી પીડિત થઈને

દુઃખનો અંત કરવાથી છૂટકાથી અઘ્નપૂર્વક શુદ્ધતા કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે, અને લાભસત્કાર તથા કીર્તિ મેળવે છે. તેટલાથી તે પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થતો નથી; આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી; બેદરકાર બનતો નથી; સાવધાનીથી શીલસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. શીલસંપત્તિથી પશ્ય તે સંતુષ્ટ થતો નથી. આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી, બેદરકાર બનતો નથી, સાવધાનતાથી સમાધિસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. આ સમાધિસંપત્તિથી પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થાય છે, આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે, બેદરકાર બને છે, અને બેદરકારીથી દુઃખ પામે છે. જેમ કોઈ માથુસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લાવવા માટે જાય છે, પણ સાર અને ઉપરનું પોચું લાકડું છોડી દઇને ઉપરની છાલ જ લઈ જાય છે, અને તે જ સાર છે એમ સમજે છે! તેને જોઈ ડાહ્યા માથુસ કહે છે કે અરેરે, બીચારો! સાર કયો તે ન જાણી શક્યો! છાલને જ આ માથુસ સાર સમજે છે! પણ સારથી જે કામ થવાનું તે આ છાલથી નથી થવાનું! સમાધિસંપત્તિથી કૃતકૃત્ય થનાર કુલપુત્રની આ જ સ્થિતિ સમજવી.

“બીજો કોઈ કુલપુત્ર જાતિજરાદિથી પીડિત થઈને દુઃખનો અંત કરવા માટે અઘ્નપૂર્વક શુદ્ધતા કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે, અને લાભ, સત્કાર તથા કીર્તિ મેળવે છે. તેટલાથી કૃતકૃત્ય ન થતા શીલસંપત્તિ અને સમાધિસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે આ સંપત્તિથી પ્રમુદિત થાય છે, પણ કૃતકૃત્ય થતો નથી; આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી, બેદરકાર બનતો નથી, સાવધાનતાથી યાનદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. યાનદર્શનથી તે પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થાય છે, આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે,

બેદરકાર બને છે, અને બેદરકારીથી દુઃખ પામે છે. જેમ કેઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લાવવા માટે જાય છે; પણ સારને બદલે ઉપરનું પોચું લાકડું લઈ આવે છે, અને તે જ સાર છે એમ માને છે! ડાહ્યા માણસ તેને જોઈને કહે છે કે અરેરે, સાર કયો એ બીયારો ન જાણી શક્યો! સાર ઉપરના પોચા લાકડાને જ આ માણસ સાર સમજે છે! જ્ઞાનદર્શનથી કૃતકૃત્ય થનારાની એ જ સ્થિતિ સમજવી.

“ ખીજે કેઈ કુલપુત્ર મતિજરાદિથી પીડિત થઈને દુઃખનો અંત કરવાની હિચ્છાથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા ભે છે, અને લાભસત્કાર તથા કીર્તિ મેળવે છે; પણ તેટલાથી તે પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થતો નથી. તે સાવધાનતાથી શીલ-સંપત્તિ, સમાધિસંપત્તિ અને જ્ઞાનદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. આનાથી તે પ્રમુદિત થાય છે, પણ કૃતકૃત્ય થતો નથી; આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી, બેદરકાર બનતો નથી, સાવધાનતાથી સમયવિમોક્ષ (તાવતકાલિક વિમુક્તિ) મેળવે છે. તે વિમુક્તિ-માથી બ્રહ્મ થવાનો સંભવ હોય છે, પણ પછી આગળ જતાં તે જે વિમુક્તિમાથી કદી બ્રહ્મ થવાનો સંભવ નથી હોતો એવી અસમયવિમુક્તિ (કાચમની વિમુક્તિ) મેળવે છે. જેમ કેઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લેવા જાય છે અને અંદરનો સાર જ લઈને પાછો આવે છે, અને તે સાર છે એમ સમજે છે. ડાહ્યા માણસ તેને જોઈને કહે છે કે ધન્ય છે. આ માણસ સાર કયો તે બરાબર ઓળખી શક્યો; સારથી જે કામ કરવાનું છે તે આ કરી શકશે. જે કુલપુત્ર અસમયવિમોક્ષ મેળવે છે તેની પણ આ જ સ્થિતિ સમજવી.

“ હે ભિક્ષુઓ, આ રીતે આ બ્રહ્મચર્ય લાભ, સત્કાર, અને કીર્તિ માટે નથી, શીલસંપત્તિ માટે નથી, સમાધિ-સંપત્તિ માટે નથી, યાનદર્શન માટે નથી; અક્ષોભ્ય ચિત્ત-વિમુક્તિ માટે આ બ્રહ્મચર્ય છે, અક્ષોભ્ય ચિત્તવિમુક્તિ એ જ આ બ્રહ્મચર્યનો સાર છે, અને એ જ બ્રહ્મચર્યનું પર્યવસાન છે. ”

આમ ભગવાન જોડ્યા. મુદિત મનથી તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના બાપણું અભિનંદન કર્યું.

મહાસારોપમસુત્ર સમાપ્ત.

ચૂળસારોપમસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે પિંગલ કોઝ (પિંગલ કૌત્સ) નામનો એક બ્રાહ્મણ ભગવાન પાસે આવ્યો અને કુશલસમાચાર પૂછીને એક બાળુએ એકો અને બોલ્યો, “હે ગોતમ, પૂણ કરસપ, મકખલિ ગોસાલ, અગ્નિત કેસકંબલી, પકુધ કચ્ચાપન, સજ્જ વેલદ્દુપુત્ત, અને નિગંઠ નાથપુત્ત આ (છ) આચાર્યો મોટા સંધાના નાથક છે, પ્રસિદ્ધ છે, અને ઘણા લોકોને માન્ય છે. તેઓ જે ઉપદેશ આપે છે તે તેમણે અનુભવ્યો છે ? કે તેમને થોડો અનુભવ મળ્યો છે અને બાકીનો અનુભવ નથી મળ્યો ?”

ભગવાને જવાબ આપ્યો, “હે બ્રાહ્મણ, એ વાત જવા દો. હું ધર્મોપદેશ આપું છું તે સાવધાનતાથી સાંભળો [અર્થાથી પછીની બધી હકીકત આગલા સૂત્રમાં આવી ગઈ છે. આ સૂત્રમાં સારની ઉપમા પ્રથમ આપેલી છે અને પાછળથી લાભ,

સત્કાર, શીલ, સમાધિ અને યાનદર્શનનું વર્ણન કરેલું છે. જેટલું વધારે છે તે નીચે આપું છું.] તે યાનદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેનાથી પ્રમુદિત થાય છે, પણ કૃતકૃત્ય થતો નથી; આત્મસ્તુતિ અને પરનિદા કરતો નથી, યાનદર્શન કરતાં પણ ઉચ્ચતર ધર્મનું પ્રત્યક્ષ યાન મેળવવા માટે મથે છે, ઉત્સાહી થાય છે.

“ હે બ્રાહ્મણ્ય યાનદર્શન કરતાં ઉચ્ચતર ધર્મો કયા કયા છે ? કોઈ બિહુ વિષયોથી અને અકુશલધર્મોથી અભિપ્ત થઈને વિતર્ક વિચારથી યુક્ત, એકાન્તવાસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિમુખ જેમા છે એવું પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ પણ યાનદર્શન કરતાં જોયા દરજ્જાનું છે. ફરી પાછો—ચે૦—દ્વિતીયધ્યાન—ચે૦—તૃતીયધ્યાન—ચે૦—ચતુર્થધ્યાન—ચે૦—આકાશાનંદાયાતન—ચે૦—વિગ્નાણુંઆયતન—ચે૦—આકિન્ચન્નાયતન—ચે૦—નેવસન્ધાનાસન્ધાયાતન પ્રાપ્ત કરે છે. આ ધર્મ પણ યાનદર્શન કરતાં જોયા દરજ્જાનો છે. ફરી પાછો બિહુ નેવસન્ધાનાસન્ધાયાતનનું સમતિક્રમણ કરીને સન્ધાવેદ્યિતનિરોધ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પ્રણાથી તેના આસવોનો ક્ષય થાય છે. આ ધર્મ પણ યાનદર્શન કરતાં જોયા દરજ્જાનો છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લેવા માટે જાય છે, અને સાર જ લાવે છે, અને તે સાર જ છે એમ સમજે છે, અને સારથી જે કામ કરવાનું હોય તે કરે છે; તેવી જ સ્થિતિ આ બિહુની છે. આ રીતે હે બ્રાહ્મણ્ય, આ બ્રહ્મચર્ય લાભસત્કાર અને કાર્તિ માટે નથી, શીલસંપત્તિ માટે નથી, સમાધિસંપત્તિ માટે નથી, યાનદર્શન માટે નથી; અક્ષોભ્ય ચિત્તવિમુક્તિ એ બ્રહ્મચર્યનો સાર છે અને પર્યવસાન છે.”

તે સાંકળીને પિંગલ કોચ બાહ્ય બોલ્યો, “હે જોતમ, બહુ જ ઉત્તમ ! બહુ જ ઉત્તમ ! જેમ કોઈ જોધું કરેલું વાસણ સવળું કરે, દોઢેલી વસ્તુ ઉઘાડે, માર્ગ જૂલેલાને માર્ગ બતાવે અથવા દેખતા માણસને પદાર્થો દેખાય એ માટે અંધારામાં કોઈ મલાલ પેટાવે, તે રીતે આપે અનેક પ્રકારે ધર્મ પ્રકાશિત કર્યો છે. આ હું આપને, ધર્મને અને બિશુસંધને જરણે જાણું છું. આજથી શાવજીવ જરણે ગયેલો હું આપનો ઉપાસક છું એમ ગણજો.”

ટીકા

આ સૂત્રમા અને આની પહેલાના સૂત્રમા આવેલું જ્ઞાનદર્શન એ સામાન્ય માણસનું જ્ઞાનદર્શન છે, અને અરહંતનું જ્ઞાનદર્શન નથી, એવી જાતનો ખુલાસો અટૂંકમાં કરેલો છે; અને એ જો ન માનીએ તો આ સૂત્રનો અર્થ બેસતો નથી. કારણકે ખરું જ્ઞાનદર્શન જેને પ્રાપ્ત થયું હોય તે માણસ આત્મરત્નિ અને ધરનિદા કરે એ સંભવતું નથી. પ્રથમધ્યાનાદિ ધર્મો જ્ઞાનદર્શન કરતાં જો આ દરજ્જાના છે એમ આ સૂત્રમા કહેલું છે. જો આ જ્ઞાન અરહંતનું છે એમ માનીએ તો ધ્યાનાદિ ધર્મો જ્ઞાનદર્શન કરતાં ચડિયાતા દોષ રાકે જ નહિ. અર્થાત્ અહીં કહેલ જ્ઞાનદર્શન સામાન્ય છે; અને અરહંતના જ્ઞાનના આધારભૂત પ્રથમધ્યાનાદિ ધર્મોની ગણના ઉપલા દરજ્જામાં કરેલી છે. પ્રથમધ્યાનાદિ પ્રાપ્ત કરીને છેલ્લે નિરોધસમાપત્તિ મેળવી અને તે દ્વારા આસવોનો ક્ષય કરવો એ ધર્મનો સાર છે, એ ધર્મનું ધ્યેય છે. આ આસવક્ષયમાં ઉપયોગી એવા ચાર ધ્યાનો, ચાર આયતનો અને નિરોધસમાપત્તિની ગણના ઉપરના દરજ્જામાં કરવામાં આવી છે.

ચૂજસારોપમસુતની ટીકા સમાપ્ત.

૧૦૩ ત્રીજો સમાપ્ત

(વગ્ગ ચોથો)

૩૧

ચૂળગોસિંગમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન નાદિક નામના ગામમાં મિજકાવસથમાં રહેતા હતા. તે વખતે આયુષ્માન અનુરુદ્ધ, આયુષ્માન નંદિય અને આયુષ્માન કિંબિલ ગોસિંગ-સાલવનમાં રહેતા હતા. ભગવાન સાંજે ધ્યાનભાવનાદિ આટોપીને ગોસિંગસાલવનમાં આવ્યા. તેને જોઈને વનપાળે કહ્યું, “હે શ્રમણ, આ અરણ્યમાં જતો નહિ. ત્રણ કુલપુત્રો પરમાર્થ સાધવા માટે આ જગ્યાએ રહે છે, તેમને હેરાન ન કર.” આ બંધાર બાળીને અનુરુદ્ધે વનપાળને કહ્યું, “હે વનપાળ, ભગવાનને ન અટકાવ. ને અમારા સાસ્તા છે.” એમ બોલીને અનુરુદ્ધ નંદિય અને કિંબિલની પાસે ગયો અને બોલ્યો, “બંધુઓ, જલદી બહાર નીકળો. આપણા સાસ્તા પધાર્યા છે.” તેઓ ભગવાનની સામે ગયા, અને

તેમાંના એકે ભગવાનનું પાત્રચીવર લીધું, એકે આસન આપ્યું અને એકે પગ ધોવા પાણી આપ્યું. ભગવાને પગ ધોયા અને બિછાવેલા આસન ઉપર બેઠા. તે ત્રણે પણ ભગવાનને વંદન કરીને એક બાજુએ બેઠા.

ત્યારે ભગવાને અનુરુદ્ધને પૂછ્યું, “જહું જરાજર ચાલે છેને ? પિંડપાત મેળવવામા હરકત તો નથી આવતીને ?”

અનુરુદ્ધ—“ભગવન્, અમારું જહું જરાજર ચાલે છે. પિંડપાત મેળવવામા અમને હરકત આવતી નથી.”

ભગવાન—“અને તમે તકરાર કર્યાં વગર દ્વંધપાણીની માફકે એકબીજાને પ્રેમથી જોઈને આનંદમા અને સંપીને રહો છોને ?”

અનુ૦—“હા, હર્દત. અમે ખૂબ આનંદથી અને સંપીને રહીએ છીએ.

ભગવાન—“કઈ રીતે ?”

અનુ૦—“હર્દત, મને એમ લાગે છે કે આવા સદ્ગુણ-ઝારીઓ મળ્યા એ મહાલાભ જ છે, અને તેથી કાયા, વાચા અને મનથી, સમક્ષ અને અસમક્ષ મારા આમના ઉપર પ્રેમ છે. જાણે કે મારા પોતાના મનને એક કોરે રાખીને આમના મનથી જ હું વ્યવહાર કરું છું. અમારા શરીર જ ફક્ત બિન્ન છે, પણ મન એક છે, એમ હું સમજું છું.”

નાંદવ અને કિંજલે પણ પોતાનો આવો જ અનુભવ કહી સંભળાવ્યો. ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “ધણું સરસ, પણ અનુરુદ્ધ, તમે ઉલ્લોમદક્ષતાથી અને સાવધાનતાથી વર્તો છોને ?”

અનુ૦—“હા, હર્દત. અમે ખૂબ દક્ષતાથી વર્તીએ છીએ.”

ભગ૦—“કઈ રીતે ?”

અનુ૦—“હાઈત, અમારામાંથી જે પ્રથમતઃ માથમાં પિંડપાત માટે જાય છે તે આસનો માંડી રાખે છે, પીવાનું અને હાથપગ ધોવાનું પાણી ભરી રાખે છે, (અને) વધારાનો ભાત કાઢી રાખવાનું વાસણ સાફસૂક કરી રાખે છે. જે પિંડપાત લઈને જધાથી છેલ્લો આવે છે, તે તેની મરજી પડે તો વધેલું અનાજ જમે છે, અથવા તેની જરૂર ન હોય તો જમાં લીધું ખડ ન હોય એવી જગ્યાએ અથવા તો જંતુ વગરના પાણીમાં ફેંકી દે છે. આસનો ઉપાડીને એક ફારે મૂકે છે, પીવાનું અને હાથપગ ધોવાનું પાણી એક જાણુ મૂકી દે છે, વધારાનો ભાત મૂકવાનું વાસણ સાફસૂક કરે છે, અને જમવાની જગ્યા ચોખ્ખી કરી વાળી નાખે છે. જો પીવાના પાણીનો, હાથપગ ધોવાના પાણીનો કે શીઘ્ર માટે વાપરવાના પાણીનો ઘડો ખાલી જુએ તો તે ભરી રાખે છે. જો તે ઘડો તે ઉપાડી ન શકે તો સાન કરીને ખીજીને બોલાવે છે; અને જો મળીને તે ઉપાડીને જગ્યાએ મૂકે છે. તેટલા માટે અમે મોટેથી એકખીજીને બોલાવતા નથી. દર પાંચમે દિવસે અમે ધર્મ સંબંધે આખી રાત સંભાળણું કરીએ છીએ. આ રીતે અમે ઉચ્ચોગદક્ષતાથી અને સાવધાનતાથી રહીએ છીએ.”

ભગવાન—“ધણું સરસ! અનુરુદ્ધ, ધણું સરસ! પણ આવી રીતે સાવધાનીથી વર્તતાં તમને આયોને શોભે એવા ભોક્ષાત્તર યાનનો લાભ થયો છે ખરો?”

અનુ૦—“હાઈત, કેમ ન યાય? અમે જેટલો વખત ઇચ્છા કરીએ છીએ એટલો વખત વિષયોથી અને અકુશલ ધર્મોથી વિમુક્ત થઈને વિતર્કવિવારથી મુક્ત, એકાન્તવાસ-

અંધી પેદા થયેલું પ્રીતિમુખ જેમાં છે એવું પ્રથમજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લઈએ છીએ. આ અમારું આર્યોને શોભે એવું લોકોત્તર જ્ઞાન છે. આને લીધે અમે સુખમાં રહીએ છીએ.”

ભગવાન—“ધર્મ સરસ! અનુરુદ્ધ, ધર્મ સરસ! પણ અનુરુદ્ધ, આ સમાપત્તિથી પણ પર, સુખ થાય એવું અને આર્યોને શોભે એવું લોકોત્તર જ્ઞાન તમને પ્રાપ્ત થયું છે?”

[અહીં અનુરુદ્ધ અનુક્રમે દ્વિતીયજ્ઞાન, તૃતીયજ્ઞાન, ચતુર્થજ્ઞાન, આકાશાનંદ્યાયતન, વિગ્રહાણુંચાચતન, આકિચગ્રજાચતન, નેત્રચ્છન્નાનાસગ્રજાચતન અને આસવક્ષયસહિત સંઘાવેદ્યમિત-નિરોધસમાપત્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે. દરેક વખતે ભગવાન તેને સાબાશી આપીને ઉપલી કક્ષાના સંબંધે પ્રશ્ન પૂછે છે, અને એ કક્ષાનો લાભ થયો છે એમ અનુરુદ્ધ જવાબ આપે છે.]

એટલે ભગવાને તે ત્રણેને ઉપદેશ આપ્યો, અને ત્યાંથી ગયા. થોડેક દૂર સુધી એ ત્રણે ભગવાનને વળાવવા ગયા અને ખૂબી પાછા આવ્યા. ત્યારે નંદિવ અને કિનિસે અનુરુદ્ધને પૂછ્યું, “અમે તને કદી એમ કહ્યું છે ખરું કે અમને અમુકઅમુક સમાપત્તિનો લાભ થયો છે? તેમ છતાં અમે આસવાના ક્ષય સુધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એમ ભગવાનને કેમ કહ્યું?”

અનુ૦—“તમે મને આ વાત કરી નથી; પણ તે વાત જે અંતર્જાનથી જાણી અને દેવતાઓએ પણ એ જ હકીકત મને જણાવી. ભગવાને મને પ્રશ્ન પૂછ્યો એટલે તે હકીકત જે તેમને કહી.”

આ બાબુ, દીધપરજન નામનો એક યક્ષ ભગવાન પાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરીને એક બાબુએ બેઠો અને બોલ્યો,

“ભદ્રન્ત, આ દેશમાં તમામત સમ્યક્સંસ્કૃત અને આ મધ્ય કુલપુત્રો—અનુરુદ્ધ નંદિય અને કિંબિલ—રહે છે એ વળજીએને તો મોટો લાભ છે! વળજી લોકોનું એ મહાભાગ્ય જ છે!”

તે યક્ષનું બોલવું સાંભળીને જમીન છિપરના દેવાએ તેનો પુનરુચ્ચાર કર્યો; તેમના બાપણનો ચાતુર્મહારાત્રિક દેવાએ, તેમના બાપણનો તાવતિસ દેવાએ, તેમનો ચામ દેવાએ, તેમનો દુસિત દેવાએ, તેમનો નિઝ્ઞાનરતિ દેવાએ, તેમનો પરનિઝિતવસવતી દેવાએ, અને તેમનો બ્રહ્મલોકમાંના દેવાએ પુનરુચ્ચાર કર્યો. આ રીતે એક ક્ષણમા દીધપરજન યક્ષના ઉદ્દારો બ્રહ્મલોકમા પહોંચ્યા.

ત્યારે ભગવાને કહ્યું, “હે દીધ, તે બરાબર જાણી લીધું. જે કુળમાંથી આ કુલપુત્રો નીકળ્યા તે કુળો જે પ્રસન્ન ચિત્તથી તેમનું સ્મરણ કરશે તો તે વાત તે કુળોને ચિરકાલ દિતકારક અને સુખકારક થશે. જે ચાતિસમુદાયમાંથી આ નીકળ્યા—ચે૦—જે ગામમાંથી—ચે૦—જે નિઝમમાંથી—ચે૦—જે નગરમાંથી—ચે૦—જે જનપદમાંથી (પ્રદેશમાંથી) આ કુલપુત્રો નીકળ્યા તે જનપદ જે આમનું પ્રસન્નચિત્તથી સ્મરણ કરશે તો, તે વાત તે જનપદને ચિરકાલ દિતકારક અને સુખકારક થશે. જ્યાં ક્ષત્રિયો જે આમનું સ્મરણ કરશે તો તે તેમને ચિરકાલ દિતકારક અને સુખકારક થશે. જ્યાં બ્રાહ્મણો, જ્યાં વૈશ્યો, જ્યાં શૂદ્રો જે આમનું પ્રસન્નચિત્તે સ્મરણ કરશે તો તે તેમને દિતકારક અને સુખકારક થશે. માર, બ્રહ્મા, શ્રમણબ્રાહ્મણ, દેવ, મનુષ્યો વગેરે સંકિત જે આપુ જગત આમનું પ્રસન્નચિત્તે સ્મરણ કરશે તો તે જગતને ચિરકાલ દિતકારક અને સુખકારક થશે. હે દીધ, જો, આ

ત્રણે જણા ધણાના હિત માટે, ધણાના સુખ માટે, જમત ઉપરની અનુકંપાને લીધે, દેવઅનુધોના અર્થ માટે, હિત માટે, સુખ માટે કેવા પ્રયત્નો કરે છે ? ”

આમ ભગવાન જોડ્યા. દીધપરજન મહે ભગવાનના કાષણનું મુદિત મનથી અભિનંદન કર્યું.

ચૂળગોસિંમસુત સમાપ્ત.

ટીકા

સંધમા ઐક્ય કેવું હોવું જોઈએ એ બતાવવાનો આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ હોય એમ કાઠે છે. અનુરુદ્ધ, નંદિય અને કિબિલ ત્રણે જણા એ રીતે રહેતા હતા તે રીતે સો કે હજાર બિંદુઓ એકીસાથે રહે તોપણ તેઓમા વાદવિવાદ અને તકરાર થવાનો સંભવ નથી. ખુદ ભગવાનના સમયમાં પણ બૌદ્ધસંઘમા તકરારો થતી, કોસમ્બી ગામના બિંદુઓમા તકરાર થઈને તેઓના બે પક્ષો પડી ગયા હતા એ વાત આ જ અંશના કોસમ્બિયસુતમા તેમજ મહાવગ્ગમાંના કોસમ્બિય ખંડમાં આવે છે. આવી તકરારોથી ધર્મકાર્યમાં બહુજ અડચણ આવતી, અને તે તકરારો ઉપરિચિત ન થાય માટે ભગવાન અને તેમની પછી મહાકારણ વગેરે મહારથવિરોને બહુ કાળજી રાખવી પડેલી. સંધબોદ કરનારને માટે ચિનચઅંશમા મોટું પ્રાચીનજ્ઞ બતાવવામા આવ્યું છે, અને બીજી જગ્યાઓએ સંધના સંપત્તી ખૂબ પ્રશંસા કરી છે.

સુજો કુસાને ઉપ્પાલો સુજા સદ્ધમ્મદેસના ।

સુજા સંચલ્લ સામગ્ગી સમમ્માને તપો સુજો ॥

અર્થ:—જુલોનો પ્રાદુર્ભાવ સુખકારક છે, સદ્ગુણો ઉપર સુખકારક છે, સંપત્તિ સામગ્રી (સંપ) સુખકારક છે અને સંપત્તિ રહેનારા બિશુઓનું તપાવરણ સુખકારક છે.

ઉપર લખેલી ગાથાનું આ સૂત્રમા ઉદાહરણ સાથે સ્પષ્ટીકરણ કરેલું છે એમ કહેવામા અડચણ નથી. ઉપરાંત, જુલસમકાલીન બિશુઓ કેટલા પ્રેમથી અને સરળતાથી રહેતા હતા એ વસ્તુ પણ જોવા મળે છે.

જૂળગોસિંહજીની ટીકા સમાપ્ત.

૩૨

મહાગોસિંગમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આયુષ્માન સારિ-
પુત્ત, આયુષ્માન મહામોગ્ગસ્થાન, આયુષ્માન મહાકરસપ,
આયુષ્માન અનુરુદ્ધ, આયુષ્માન દેવત, આયુષ્માન આનંદ અને
બીજા પ્રસિદ્ધ શ્રાવકો સાથે ગોસિંગસાલવનમાં રહેતા હતા.
તે વખતે સાંજને વખતે મહામોગ્ગસ્થાન ધ્યાનસમાધિ આટો-
પીને મહાકરસપ પાસે ગયો અને બોલ્યો, “આયુષ્મન્ કરસપ,
ચાલ, આપણે સારિપુત્ત પાસે ધર્મોપદેશ સાંભળવા જઈએ.”
તે બન્ને અનુરુદ્ધને સાથે લઈને સારિપુત્ત પાસે જવા નીકળ્યા.
તેને જોઈને આનંદ દેવત પાસે ગયો અને બોલ્યો, “આ ત્રણે
સારિપુત્ત પાસે ધર્મશ્રવણ કરવા માટે જામ છે, તો ચાલ,
આપણે પણ ત્યાં જઈએ.” એટલે તેઓ બધા જ સારિપુત્ત
પાસે ગયા.

આનંદને જોઈને સારિપુત્રે કહ્યું, “આયુષ્મન્ આનંદ, તું

ભગવાનનો અનુચારી છે, ભગવાનની પાસે રહેનારો છે; આવ, તારું સ્વાગત હો. આ વન અત્યંત રમણીય છે, ચાંદની રાત છે, બધાં શાલવૃક્ષો નીચેથી ઉપર સુધી પ્રુષ્પથી ભરપૂર છે, અને બધે કે ચારે તરફ સ્વર્ગીય સુવાસ ફેલાઈ રહી છે ! આ વખતે કેવી જાતના બિહુથી આ ગોસિંહસાલવન સુશોભિત થાય ? ”

આનંદ : “ આયુષ્મન સારિપુત્ર, જે બિહુ બહુશ્રુત, શ્રુતધર, શ્રુતને સંધરી રાખનારો હોય, જે આદિકથાશ્રુ, મધ્ય-કથાશ્રુ અને પર્યવસાનકથાશ્રુ, ઐક્યચર્યનું સાંજોપાંગ વિવેચન કરનારો ધર્મો (વાતો) સરસ રીતે બધે છે, જેણે વાચાથી આવા ધર્મોનો પરિચય સાધેલો હોય છે, મનથી ચિંતન કરેલું હોય છે, અને દર્શનથી આ ધર્મોને બરાબર બધેલા હોય છે, જે ચારે જાતની સજામા શ્રોતાઓના અનુક્રમના અટકે સરસ અખંડેમા ધર્મોપદેશ કરે છે તેનાથી જ આવે વખતે વન સુશોભિત થાય. ”

તે પછી રેવતને સારિપુત્રે કહ્યું, “ પોતાને જે યોગ્ય લાગ્યું તે આનંદે કહ્યું ; હવે તું આ પ્રશ્નનો જવાબ આપ. ”

રેવત : “ જે બિહુને એકાન્તવાસ ગમે છે, જે એકાન્ત-વાસમા આનંદ લે છે, ધ્યાનભાવનામા દક્ષ હોય છે, પ્રયાયુક્ત હોય છે અને બધો વખત એકાન્તવાસમાં જ ગાળે છે તેનાથી જ આ વન સુશોભિત થાય. ”

તે પછી આ જ પ્રશ્ન સારિપુત્રે અનુરુદ્ધને પૂછ્યો.

અનુરુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “ જેમ કોઈ દેખતો માણસ મોટા મહેલ ઉપર ચઢીને નીચે પડેલા હજાર રથઓ એક સાથે જોઈ શકે છે, તેમ જે બિહુ વિશુદ્ધ અને દિવ્ય દૃષ્ટિથી

હજાર વિશ્વમંડળો જુએ તેનાથી જ આ વન સુશોભિત થાય.”

ત્યારપછી સારિપુત્રે આ જ પ્રશ્ન મહાકાશ્યપને પૂછ્યો. ત્યારે મહાકાશ્યપે જવાબ આપ્યો, “જે પોતે અરણ્યવાસી થાય છે અને બીજાને અરણ્યવાસના ફાયદા જતાવે છે, પોતે પિંડપાતિક અને છે અને બીજાને પિંડપાતિકત્વના ફાયદા જતાવે છે, પોતે પાંસુકૂલિક થાય છે અને પાંસુકૂલિત્વની સ્તુતિ કરે છે, જાતે ત્રૈચીવરિક (ત્રણ ચીવર ધારણ કરનારો) થાય છે અને ત્રૈચીવરિકત્વની સ્તુતિ કરે છે, જાતે અદ્યેચ્છ ધર્મને અદ્યેચ્છતાની સ્તુતિ કરે છે, જાતે સંતુષ્ટ ધર્મને સંતુષ્ટિની સ્તુતિ કરે છે, જાતે એકાન્તવાસી ધર્મને એકાન્તવાસનાં વખાણ કરે છે, જાતે અસંસૃષ્ટ (અખલ) ધર્મને અસંસર્ગની સ્તુતિ કરે છે, જાતે આરબ્ધવીર્ય ધર્મને વીર્યારંભના વખાણ કરે છે, જાતે શીલસંપન્ન ધર્મને શીલસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, જાતે સમાધિસંપન્ન ધર્મને સમાધિસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, જાતે પ્રણાસંપન્ન ધર્મને પ્રણાસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, જાતે વિમુક્તિસંપન્ન ધર્મને વિમુક્તિસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, જાતે વિમુક્તિગાનદર્શનસંપન્ન ધર્મને વિમુક્તિગાનદર્શનસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, તે બિહુથી જ આ વન સુશોભિત થાય.”

ત્યારપછી સારિપુત્રે આ જ પ્રશ્ન મહામોગ્ગલ્લાને પૂછ્યો, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, “અહીં બે બિહુઓ અભિધર્મ સંબંધે પરસ્પર પ્રશ્નો પૂછે, તેમનો તે સંવાદ અરબ્ધલિન ચાલુ રહે, અને તે ધાર્મિક જ હોય—આવી જાતના બિહુથી જ આ વન સુશોભિત થાય.”

ત્યારબાદ મહામોગ્ગલ્લાને સારિપુત્રને કહ્યું, “બધાએ પોતપોતાની છુદ્ધિ મુજબ આ પ્રશ્નના જવાબ આપ્યા છે. હવે

અમે તમને પૂછીએ છીએ કે કેવા પ્રકારના બિહુથી આ વન શોભે ? ”

સારિપુત્ર—જેમ કોઈ રાજા પાસે અથવા મહામાત્ર પાસે નાના તરેહનાં રંગીન વસ્ત્રોથી ભરેલી એક પેટી હોય, અને સવારે, બપોરે અને સાંજે જે જાતના કપડા પહેરવાની ઇચ્છા હોય તે જાતના કપડા તે પેટીમાંથી કાઢીને તે પહેરે; તે રીતે જે બિહુ પોતાના ચિત્તને પૂર્ણ રીતે તાબે રાખી શકે, જે જે સમાર્પિત્તથી તે સવારે, બપોરે અને સાંજે રહેવા માગે તે તે સમાર્પિત્તથી રહે, તેનાથી જ આ વન સુશોભિત થાય. ”

આટલો સંવાદ થયા પછી સારિપુત્ર બોલ્યો, “ પોતપોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે બધાએ આ પ્રશ્નને ઉકેલ્યો છે. હવે આપણે આ સંબંધે ભગવાનને જ પૂછીએ. ”

આનંદે આપેલો જવાબ સારિપુત્રે ભગવાનને જણાવ્યા પછી ભગવાન બોલ્યા, “ આનંદ આ જ જાતનો બિહુ છે. તે બહુશ્રુત, શ્રુતધર અને શ્રુતને સંધરી રાખનારો છે—વૅ૦—સરસ શબ્દોમા ધર્મોપદેશ કરે છે. ”

રેવતનો જવાબ સંભળાવ્યા પછી ભગવાન બોલ્યા, “ ધન્ય, ધન્ય, રેવત જ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકે, કારણકે રેવત જ આ જાતનો બિહુ છે. ” અનુરુદ્ધનો જવાબ સાંભળીને આ જ રીતે ભગવાને અનુરુદ્ધની પણ સ્તુતિ કરી, અને મોગ્ગલ્લાનનો જવાબ સાંભળીને તેની પણ સ્તુતિ કરી. ત્યારપછી મોગ્ગલ્લાને સારિપુત્રનો જવાબ ભગવાનને જણાવ્યો, ત્યારે તે સારિપુત્રનો જ મોગ્ગ જવાબ છે એ પ્રકારે તેની પણ સ્તુતિ કરી. ત્યારે સારિપુત્રે ભગવાનને પૂછ્યું, “ ભદ્રંત, અમારા બધામાંથી કોનું કહેવું યથાર્થ છે ? ”

ભગવાન—“ એક રીતે તમારા બધાનું કથન થોડું જ છે, છતાં મારું કથન પણ સાબળેલ. જે બિંદુ પિંડપાતમાંથી પાછો ફર્યો પછી પોતાનો દેહ સીધો રાખીને અને સ્મૃતિ જાગૃત રાખીને પલાટી વાળી બેસે, અને નિશ્ચય કરે કે જ્યાં સુધી મારું ચિત્ત આસવોમાંથી વિમુક્ત થયું નથી ત્યાં સુધી હું આ આસનમાંથી અલિપ્ત થવાનો નથી, તે જ આ વનને આ વખતે સુસૌભિત કરશે. ”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તેઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના બાપણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાગોપીનિગમુત્ત સમાપ્ત.

ટીકા

આ સૂત્રમાં જે જે બિંદુએ જે જે ગુણોની પ્રશંસા કરી તે તે ગુણોમાં તેઓ તે કાળે પ્રસિદ્ધ હતા. બહુશ્રુતતામાં આનંદની પ્રથમ ગણના થતી. અગુત્તરનિકાયના એક નિપાતમાં કહ્યું છે—

પતવગ્ગં મિલ્લલ્લે મમ સાવકાનં મિલ્લજ્ઞં बहु-
સ્મृतાનં यदिदं आनंदो ।

અર્થ:—હે બિંદુઓ, મારા બહુશ્રુત સિદ્ધિપ્રાપ્તોમાં આનંદ શ્રેષ્ઠ છે.

પતવગ્ગં મિલ્લલ્લે મમ સાવકાનં મિલ્લજ્ઞં જ્ઞાતીનં
यदिदं कलारेवतो ।

અર્થ:—હે બિંદુઓ, ધ્યાન કરનારા મારા સિદ્ધિપ્રાપ્તોમાં કાંપારેવત શ્રેષ્ઠ છે.

પતલ્લગ્ન મિલ્લણે મમ સાવકાને મિલ્લૂને ધુતંગ-
જરાને ચલિદે મહાકસ્તપો ।

અર્થ:—ધુતંગ ધારણ કરનારા મારા લિલ્લુઆવકોમાં મહાકાસ્તપ
મેષ છે.

પતલ્લગ્ન મિલ્લણે મમ સાવકાને મિલ્લૂને હદિ-
મંતાને ચલિદે મોગ્ગહાનો ।

અર્થ:—હે લિલ્લુઓ, મારા ઋદ્ધિમાન લિલ્લુઆવકોમાં મોગ્ગ-
હાન મેષ છે.

પતલ્લગ્ન મિલ્લણે મમ સાવકાને મિલ્લૂને મહા-
પન્થાને ચલિદે સારિપુત્તો ।

અર્થ:—હે લિલ્લુઓ, મારા પ્રજ્ઞાવાન લિલ્લુઆવકોમાં સારિપુત્ત
મેષ છે.

આ સૂત્રમાં જુદાંજુદાં ગુણો માટે જુદાંજુદાં લિલ્લુઓ મેષ છે
એમ બતાવ્યું છે. અને આ બધું પ્રસ્તુત સૂત્ર સાથે મળતું આવે
છે. પરંતુ મોગ્ગહાના અને સારિપુત્તના ગુણોની અહીં અદલા-
બદલી થઈ ગઈ હોય એવો ભાસ થાય છે. તે સારિપુત્ત અને
મોગ્ગહાનની મૈત્રી એટલી બધી અપ્રતિમ હતી કે તેઓએ પોતાના
ગુણોની રત્નતિ ન કરતાં પોતાના મિત્રના ગુણોની જ રત્નતિ કરી હશે.

મહાગોસિંગસુત્તની ટીકા સમાપ્ત.

મહાગોપાલકેસુર

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા, ત્યારે બિહુઓને ઉદ્દેશીને ગોળ્યા :-

“ હે બિહુઓ, જે ગોપાલ અગિયાર અંગોથી યુક્ત હોય તે માથો રાખવા અને અભિવૃદ્ધિ કરવા સમર્થ નથી. આ અંગો કયાં ? (૧) જે ગાયનું સ્વરૂપ ઓળખતો નથી, (૨) તેમના ઉપર કરેલી નિશાનીઓ ઓળખતો નથી, (૩) ગાયના શરીર ઉપર છવડાં હોય તો તેમને દૂર કરતો નથી, (૪) માથેને થયેલ જખમ ઉપર પાટાપોંદી નથી કરતો, (૫) તેમની આગળ (મગ્ગરને ઉપદ્રવ અટકાવવા) હુમાડો નથી કરતો, (૬) નદીનો આરો જે જાણતો નથી, (૭) ગાયના પાણી પીવાની જે ભરાબર કલ્પના નથી કરી શકતો, (૮) જે રસ્તો નથી ઓળખતો, (૯) ખીડની જગ્યાની જેને ભરા-

બર ખબર નથી, (૧૦) માથનું બધું દૂધ જે લઈ લે છે, અને (૧૧) જે પ્રમુખ બળદોની યોગ્ય પૂજા નથી કરતો. તે જ રીતે જે બિહુ આ અગિયારે અંગથી મુક્ત હોય તે ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામવા અસમર્થ છે.

“હે બિહુઓ, બિહુ સ્વરૂપ ઓળખતો નથી એટલે શું ? (૧) જન્મતમાં જે રૂપ છે તે ચાર મહાબૂતો છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, એ તે જાણતો નથી. (૨) નિશ્ચાની ઓળખતો નથી એટલે કર્મનાં ચિહ્નથી (લક્ષણથી) માણસ મૂર્ખ બને છે અને કર્મનાં ચિહ્નથી મનુષ્ય પડિત બને છે, એ તે મથાર્ય રીતે જાણતો નથી. (૩) જીવડાને દૂર કરતો નથી એટલે મનમા પેદા થયેલ કામવિતર્ક, વ્યાપાદવિતર્ક, વિહિસાવિતર્ક અને અકુસલ ધર્મનો તે તરત જ નાશ કરતો નથી, તેને પોતાના મનમાં વધવા દે છે. (૪) જખમ ઉપર પાટા પીંડી કરતો નથી એટલે અહુ વગેરે ઇંદ્રિયોના વિષયો ઓળખીને તેનું નિમિત્ત ગ્રહણ કરે છે ; આ ઇંદ્રિયો અસંવૃત થતાં અભિધ્યા વગેરે અકુસલ ધર્મ અંતઃકરણમાં પ્રવેશે છે. આમ હોવા છતાં તેમના સંવર માટે તે પ્રયત્ન કરતો નથી. (૫) ધુમાડો કરતો નથી એટલે પોતે સાબળેલ ધર્મ બીજાને વિસ્તારથી કહેતો નથી. (૬) નદીનો આરો જાણતો નથી એટલે જે ધર્મધર અને વિનયધર બિહુઓ હોય તેમની પાસે જઈને પરિપૂરણ કરતો નથી, અને અર્થ ખરાબર સમજી લેતો નથી ; એટલે તે ગાતા લોકો તે બિહુ ન જાણતો હોય એવી વાતો તેને કહેતા નથી, જે વાતો તે સ્પષ્ટ રીતે સમજી ન શકતો હોય તેનું સ્પષ્ટીકરણ તેઓ કરતા નથી, અને તેની શંકાનું સમાધાન થતું

નથી. (૭) પાણી પીવાની કલ્પના નથી કરી શકતો એટલે જ્યારે તથાગતના ધર્મવિનયનો ઉપદેશ થતો હોય ત્યારે તેમાં તે બિહુને આનંદ આવતો નથી. (૮) રસ્તો જાણ્યો નથી એટલે બિહુ આર્થ અણંગિક માર્ગ બરાબર રીતે જાણ્યો નથી. (૯) ખીડની જગ્યાની ખબર નથી એટલે ચાર સતિ-પદ્ધતો (સ્મૃત્યુપસ્થાનો) ચર્ચાર રીતે જાણ્યો નથી. (૧૦) બધું દૂધ લઈ લે છે એટલે ગૃહસ્થો બિહુને પિંડપાત, ચીવર, શયનાસન અને બેષજ્ય પદાર્થો લેવા માટે આમંત્રણ આપે તો તે લેવામાં જે મર્યાદા નથી રાખતો. (૧૧) પ્રમુખ જાળદની બરાબર પૂજા નથી કરતો એટલે જેઓ સંધના આગેવાન ચિરકાળ પ્રવર્જિત સ્થવિર બિહુ હોય તેમની તે યોગ્ય પૂજા કરતો નથી; તેમના સંબંધમાં તે બિહુ પ્રસિદ્ધ રીતે કે અપ્રસિદ્ધ રીતે પોતાનું મૈત્રીમય કાયકર્મ, મૈત્રીમય વાચાકર્મ અને મૈત્રીમય મનઃકર્મ રાખતો નથી. આ અગિયાર અંગોથી યુક્ત એવો બિહુ આ ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામવા અસમર્થ છે. પણ આનાથી વિરુદ્ધના જે અગિયાર અંગો છે તેનાથી યુક્ત બિહુ આ ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામવા સમર્થ છે.”

આમ જાગવાન બોલ્યા. તે બિહુઓએ મુદિત મનથી જાગવાનના બાવણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાગોપાલકસુત સમાપ્ત.

ચૂળગોપાલકમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર છુદ્ધ ભગવાન વજ્રજી દેશમાં આવેલા ઉછાચેલા નામના નગરમાં ગંગા નદીને કાંઠે રહેતા હતા, ત્યારે બિહુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“ હે બિહુઓ, ગ્રામીન કાળમાં મગધ દેશમાંના એક મુખી ગોવાળે ચોમાસા પછી શરદઋતુમાં ગંગાની આ બાજુના અને પેલી બાજુના કાંઠાનો વિચાર ન કરતાં કોઈ જુદા જ આરામથી ગાયોને વિદેહ દેશમાં (સામે પાર) લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ ગાયો નદીના પ્રવાહમાં મંડળ કરીને ત્યાં જ નાશ પામી. તે રીતે જે શ્રમણુપ્રાણીઓ દહસોક અને પરસોક, મારધેય અને અમારધેય, મૃત્યુધેય અને અમૃત્યુધેય જાણુવા સમર્થ નથી તેમના ઉપદેશને અનુસરનારા ભોંકાની ચિરકાલ હાનિ થાય છે, તેમનું લે કૃત્ય અહિતકર અને દુઃખકર થાય છે.

“પ્રાચીન કાળમાં મગધ દેશના એક ડાહ્યા ગોવાળે ચોમાસા પછી શરદઋતુમાં આ કાંઠો અને પેલો કાંઠો બરાબર જોઈને વિદેહ દેશને માટે ચોગ્ય એવા આરામાંથી ગાયોને લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પ્રથમ પ્રમુખ બળદોને સુખરૂપ લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને તે બળદો પ્રવાહને કાપીને સુખેથી સામે પાર પહોંચ્યા. ત્યાર પછી દમ્ય (અધ્યુ-પ્લોટ) બળદોને પ્રવાહમાં મૂક્યા અને તેઓ પણ નિર્વિઘ્ને સામે પાર પહોંચ્યા. પછી વોડકીઓને અને પછી વાછડાંને તેણે પાણીના પ્રવાહમાં મૂક્યા અને તે બધા નિર્વિઘ્ને સામે પાર પહોંચ્યાં. તદ્દન નાના વાછડાં પણ ગાયોના શબ્દને અનુ-સરીને તે પ્રવાહમાં થઈને નિર્વિઘ્ને સામે પાર ગયાં. આમ થવાનું કારણ તે ગોપાલકે ડાહ્યો હતો. તે રીતે જે અમણ્ય-બ્રાહ્મણો, ઇલેકે અને પરલોક, મારધિય અને અમારધિય, મૃત્યુધિય અને અમૃત્યુધિય ઉત્તમ રીતે સમજે છે તેમના ઉપ-દેશને અનુસરનારા ભોંકાનું ચિરકાલ કિંત થાય છે અને તેઓ ચિરકાલ સુખી થાય છે. પ્રમુખ બળદો જેવા જેઓ ક્ષીણા-અથ અરહન્ત બિહુઓ હોય છે તેઓ મારને. પ્રવાહ વીંધીને નિર્વિઘ્ને સામે પાર જાય છે. જે પામ્ય ઝોરંભાગીય નીવરણોને નાશ કરીને અનાગમી થાય છે તે અધ્યુપ્લોટ બળદો પ્રમાણે મારનો પ્રવાહ વીંધીને નિર્વિઘ્ને સામે પાર જાય છે. તથ્ય સંયોજનોનો નાશ કરીને અને રાગ, દ્વેષ, મોહને છટાદીને જે સકદાગમી થાય છે તે વોડકીઓની (વત્સતરીની) માફક મારનો પ્રવાહ વીંધીને નિર્વિઘ્ને સામે પાર જાય છે. તથ્ય સંયોજનના નાશથી જે સોતાપજ થાય છે તે વાછડા પ્રમાણે મારના પ્રવાહમાંથી નિર્વિઘ્ને બહાર નીકળે છે. જે બિહુઓ

ધર્મીનુસારી અને અધર્મીનુસારી હોય છે તે તે ગાયોના જીવંતે અનુસરનારાં અત્યંત નાનાં વાછડાંની માફક મારના પ્રવાહમાંથી પાર જાય છે. હે બિહુઓ, ઇલેક અને પરલોક, મારધિય અને અમારધિય, મૃત્યુધિય અને અમૃત્યુધિય જાણવા માટે હું સમર્થ છું. અને જેઓ મારા ઉપદેશને અનુસરશે તેઓનું ચિરકાલ કિંતુ થશે, તેઓ ચિરકાલ સુખી થશે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. ત્યારપછી પાછા બોલ્યા, “આ લોક અને પરલોક, મારે જે પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જે પ્રાપ્ત નથી કર્યું—તે બધું જાણનારા સંજુદે નિર્વાણપ્રાપ્તિ અર્થે શ્રેષ્ઠ અમૃતનું દારૂ જાણ્યું છે, પાપી મારના પ્રવાહ વીંધીને તેના ખંડ કર્યો છે. માટે હે બિહુઓ, પ્રમુદિત થાઓ અને નિર્વાણ મેળવી લો.”

ચૂળગોપાલકસુત સમાપ્ત.

ચૂળસમ્યક્કેસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન વૈશાલી પાસે આવેલા મહાવનમાં કુટામારજ્ઞાણામાં રહેતા હતા. તે વખતે સમ્યક્ નિર્ગંધપુત્ર વૈશાલીમાં રહેતો હતો. તે મહા ભાખ્યપ્રવાહક હતો. તે પોતાની જાતને પંડિત માનતો અને ધણી લોકો પશુ તેને માનતા. વૈશાલીની પરિપદમાં તે કહેતો કે “સંધનો કે મણનો એવો કેઈ યુરુ અમણ કે ખાદ્ય—પછી તે બંને પોતાની જાતને અરહન્ત સમ્પદસંપ્ત કહેવરાવતો હોય તો પશુ—મારા જોવામાં નથી આવ્યો કે જે હું વાદવિવાદની શરૂઆત કરું કે તરત જ થરથર ધ્રુજવા ન લાગે કે જેની જમલમ્પાથી પરસેવાના રેલા ન ચાલે. કેઈ જાડના સુકાઈ મથેલા ફૂંઠાની સાથે પશુ જો હું વાદવિવાદ કરવા તૈયાર થાઉં તો તે પશુ થરથર ધ્રુજવા લાગે તો માણસ તે કોણ ?”

તે વખતે આસુખ્યમાન અસ્સજિ સવારમાં ચોલાક પહેરીને અને ચોતાનાં પાત્રવીવર લઈને વૈશાલીમાં પિંડપાત માટે ગયો. સમ્યક નિગંઠપુત ફરવા નીકળ્યો હતો તેણે અસ્સજિને જોયો અને કુશલ સમાચાર પૂછીને એક બાણુ જીભો રથો અને બોલ્યો, “હે અસ્સજિ, અમણુ ગોતમ ચોતાના આવકોને શું શીખવે છે ? અને તેના આવકો તેના કયા ઉપદેશને મહત્વનો ગણે છે ?”

અસ્સજિ—“રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિદ્યાન અનિત્ય છે અને અનાત્મા છે. બધા સંસ્કાર અનિત્ય છે અને બધી મનોવૃત્તિઓ અનાત્મા છે, એવું જાણવાન શીખવે છે અને આવકો તેમના આ જ ઉપદેશને મહત્વનો ગણે છે.”

સમ્યક—“અરેરે, અમે ગોતમ સંબંધે આ વિચિત્ર હકીકત સાંભળી. તેની અને અમારી સુલાકાત થઈ હોત તો ઠીક થાત. તેની સાથે સંભાષણ થાત અને તેને આ કુદૃષ્ટિમાંથી પરાવૃત્ત કરત.”

તે વખતે કંઈ કારણસર પાચસો લિચ્છવીઓ સંઘાગારમાં જોમા થયા હતા. સમ્યક તેમની પાસે ગયો અને બોલ્યો, “હે લિચ્છવીઓ, આલો મારી સાથે. આજે અમણુ ગોતમ સાથે હું વાદવિવાદ કરવાનો છું. તેના આવક અસ્સજિએ કહેલ મતનું જ જો તે પ્રતિપાદન કરતો હોય તો જેમ કેઈ જાણવાન માણસ લાંબા વાળવાળા ઘેટાને વાળથી પકડી આમતેમ હલાવી ફેંકી દે તેમ વાદમાં હું તેને આડોઅવળો ફેરવી ચીત કરીશ. અથવા તો કેઈ કલાલ પોતાની સાદહી પાણીમાં નાખીને આમતેમ જોરથી હલાવે તેમ હું અમણુ ગોતમને વાદમા આમતેમ હલાવીને ચીત કરીશ. અથવા તો કેઈ

જાણે દારૂખાજ દારૂ માળવાની કોથળીને છેડાથી પકડી આમ-
તેમ હલાવ્યા કરે, અથવા તો કોઈ મોટો હાથી જીડા તળાવમાં
અવગાહન કરીને સ્નાન કરી ધોવાની રમત કર્યા કરે છે તેમ હું
શ્રમણ ગોતમને વાદવિવાદમાં જર્જરિત કરી નાખીશ. ચાલો,
તમે બધા મારી સાથે ચાલો.”

કેટલાક સિન્ધવીઓ બોલ્યા કે “વાદવિવાદમાં સમ્યક્ને
શ્રમણ ગોતમ જીતી શકવાનો નથી, સમ્યક્ જ ગોતમને
જીતશે.” પણ બીજા કેટલાક બોલ્યા કે “ભગવાનને વાદ-
વિવાદમાં જીતી બધા એવો કોણ છે? ભગવાન જ સમ્યક્ને
વાદમાં જીતી જશે એ નિઃશંક છે.”

પછી પાચસો સિન્ધવીઓને સાથે લઈને સમ્યક્ મહાવનમાંની
કુટાગારશાલામાં આવ્યો. ત્યાં કેટલાક બિહુઓને બહાર ચંક્રમણ
કરતા જોઈ ને તે બોલ્યો, “ભગવાન ગોતમ અત્યારે ક્યાં
છે? અમે તેને મળવા માટે આવ્યા છીએ.”

તેમણે જવાબ આપ્યો, “હે અગિવેસ્સન, ભગવાન મહા-
વનમાં પ્રવેશીને એક ઝાડની નીચે બેઠા છે.”

એટલે એ મોટા સિન્ધવી સમુદાયને સાથે લઈને સમ્યક્
જ્યાં ભગવાન બેઠા હતા તે મહાવનમાં ગયો, અને ભગવાનને
કુશલ સમાચાર પૂછીને એક બાજુએ બેઠો. કેટલાક સિન્ધવીઓ
ભગવાનને વંદન કરીને એક બાજુએ બેઠા, કેટલાક કુશલ
સમાચાર પૂછીને, કેટલાક ભગવાનને બે હાથ જોડીને નમસ્કાર
કરીને, અને કેટલાક પોતાના નામ તથા ગોત્ર જણાવીને એક
બાજુએ બેઠા. અને કેટલાક કંઈ પણ બોલ્યા સિવાય મૂંઝા
મૂંઝા જ એક બાજુએ બેઠા. ત્યારપછી સમ્યકે પૂછ્યું, “જો
આપ રમ આપો તો હું કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવા માગું છું.”

ભગવાન—“હે અગ્નિવેસ્સન, તારી મરણ પડે તે પ્રશ્ન પૂછ.”

સમ્યક્—“આવકોને આપ શું થીખવો છો? અને કયો ઉપદેશ આપ વિશેષ મહત્વનો ગણો છો?”

ભગવાન—“રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિદ્યાન અનિત્ય છે અને અનાત્મા છે, બધા સંસ્કાર અનિત્ય છે અને બધા પદાર્થો અનાત્મા છે એવો ઉપદેશ હું આવકોને કરું છું, અને આ જ ઉપદેશને હું વધારે મહત્વ આપું છું.”

સમ્યક્—“મને એક ઉપમા સાંભરે છે.”

ભગવાન—“તે કહે. કહેવામાં કશી હરકત નથી.”

સમ્યક્—“જેમ બધી વનસ્પતિ પૃથ્વી ઉપર જ વધે છે અને પૃથ્વી ઉપર જ અવલંબે છે; અથવા ખેતી, વેપાર વગેરે કર્મો પૃથ્વીના આશ્રયથી જ કરવામાં આવે છે, પૃથ્વી ઉપર જ અવલંબે છે; તે રીતે માણસ રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિદ્યાનને લીધે જ, તેમના ઉપર અવલંબીને જ પુણ્ય કે અપુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.”

ભગવાન—“હે અગ્નિવેસ્સન, રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિદ્યાન એ ચોતાનો આત્મા છે એમ તારું કહેવું છે?”

સમ્યક્—“હા. હું અને આ બધા લોકો પણ એમ જ કહીએ છીએ.”

ભગવાન—“બધા લોકોને હમણા છોટી દે. તારા કથનનું જ તું સ્પષ્ટીકરણ કર.”

સમ્યક્—“મારું કહેવું એટલું જ છે કે રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિદ્યાન એ આપણો આત્મા છે.”

ભગવાન—“ અહીં હું તને એવો પ્રશ્ન પૂછું છું કે કોઈ પસેનદિ કોસલ જેવો કે વેદેહિપુત્ર અજાતસત્તુ જેવો દાત્રિય મૂર્ધ્ન-ભિષિક્ત રાજા પોતાના રાજ્યમાં મારવાયોગ્ય માણસને મારી શકે ખરો ? હંડ કરવાલાયક માણસને હંડ કરી શકે ખરો ? અથવા હરપાર કરવાલાયક માણસને હર પાર કરી શકે ખરો ? ”

સમ્યક—“ પસેનદિ કોસલ જેવો કે અજાતસત્તુ જેવો રાજા આ કામ પ્રુશીધી કરી શકે, વળ જો એના અને મક્ક જેવા સંધી અને મલ્લો પશુ આ કામ કરી શકે, તો પછી મૂર્ધ્નભિષિક્ત રાજાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. ”

ભગવાન—“ ૬૫ એ આત્મા છે એમ તું કહે છે, તો હવે હું તને એમ પૂછું છું કે મારું ૬૫ આવું થવું જોઈએ અને આવું ન થવું જોઈએ, એવી જાનની સત્તા તેના ઉપર આપણે ચલાવી શકીએ ખરો ? ”

ભગવાનનું આ બાધણુ સાંભળીને સમ્યક અવાક રહ્યો. બીજા અને ત્રીજાવાર પણ ભગવાને આ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. પણ સમ્યકે તેનો જવાબ ન આપ્યો. એટલે ભગવાને કહ્યું, “ જો તું આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપે તો તે યોગ્ય નથી. તથાગતે ત્રણવાર પ્રશ્ન પૂછ્યા છતાં જો જવાબ નથી આપતો તેના માથાના ત્યા ને ત્યા સાત કટકા થાય છે. ”

તે વખતે, સમ્યક જો ભગવાનના પ્રશ્નનો જવાબ ન આપે તો તેના માથાના સાત કટકા કરવા માટે વજ્રપાણી યક્ષ હાથમાં ઝમઝમતું મોહું લોખંડી વજ્ર લઈને તેના માથા ઉપર અંતરિક્ષમાં ઊભો હતો. ભગવાન અને સમ્યક બે જ જણા તેને જોઈ શકતા હતા. આ જોઈ સમ્યક એકદમ ભયભીત બન્યો અને ભગવાનને શરણે આવીને બોલ્યો, “ આપનો પ્રશ્ન

ફરીવાર પૂછો એટલે હું તેનો જવાબ આપું છું. ” એટલે જગવાને એ જ પ્રશ્ન ફરીવાર પૂછ્યો અને સત્ત્વકે તેનો નકારાત્મક જવાબ આપ્યો.

જગવાન—“ હે અગ્નિવેસ્સન, વિચાર કર. વિચાર કર. તારા જાપજ્ઞનો પૂર્વોપર સંબંધ બેસતો નથી. હવે તને એવો પ્રશ્ન પૂછું છું કે રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિદ્યાનને તું આત્મા સમજે છે. પણ આ બધાં તારે સ્વાર્ધાન છે ખરાં ? તે આવાં થાય અને આવા ન થાય એમ તું કરી શકે ખરાં ? ”

સત્ત્વકે જવાબ આપ્યો, “ હે જ્ઞાનમ, એમ મારાથી નહિ કહી શકાય. ”

જગવાન—“ રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિદ્યાન નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? ”

સત્ત્વક—“ અનિત્ય છે. ”

જગવાન—“ અને જે અનિત્ય છે તે સુખકારક છે કે દુઃખકારક ? ”

સત્ત્વક—“ દુઃખકારક. ”

જગવાન—“ અને જે અનિત્ય, દુઃખકારક, અને વિપરિણામધર્મો છે તે મારો આત્મા છે, તે હું પોતે છું, અને તે મારાં છે એમ સમજવું યોગ્ય છે ખરું ? ”

સત્ત્વક—“ ના. ”

જગવાન—“ અને માણસ આ દુઃખકારક વસ્તુને વગગી રહે, તે મારી છે, તે હું પોતે છું અને તે મારો આત્મા છે એમ સમજે, તે કેઈ દિવસ દુઃખનો અંત કરી શકે ખરાં ? અથવા દુઃખનો નાશ કરે ખરાં ? ”

સત્ત્વક—“ હે જ્ઞાનમ, એમ કદી બનવાનું નથી. ”

ભગવાન:—“જેમ કોઈ માણસ જુદાનો સાર લેવા માટે અરણ્યમાં જાય, અને ત્યાં એક સીધું કેળનું ઝાડ જોઈને તે તોડીને તેમાંથી સાર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે. પણ તે કેળમાં તેને પોચું લાકડું પણ મેળવવું મુશ્કેલ થઈ પડે તો સાર તો ક્યાંથી જ મળવાનો ? તે રીતે તું તારો પોતાનો મત આમળ લાવીને મારી સાથે વાદવિવાદ કરવા તૈયાર થયો, પણ તારા વાદમાં તો કંઈ જ સાર દેખાયો નહિ. વૈશાલીની પરિષદમાં તું બોલતો હતો કે એવો કોઈ સંધનો કે ગણનો શુર ભ્રમણ કે બ્રાહ્મણ—પછી બન્ને તે પોતાની જગતને અરહન્ત, સમ્યક્સંયુક્ત કહેવરાવતો હોય તોપણ—મારા જોવામાં નથી આવ્યો કે જેની સાથે મેં વાદ-વિવાદ કરવાનું શરૂ કરતાં તરત જ થરથર ધ્રુજવા ન લાગે અને જેની બ્રહ્મભાર્યા પરસેવાના રેલા ન ચાલે. કોઈ ઝાડના ખાલી ટૂંકા સાથે પણ જો હું વાદવિવાદ કરવા તૈયાર થાઉં તો તે ટૂંકું પણ થરથર ધ્રુજવા લાગે તો પછી મનુષ્યના વાત જ શુ કરવી ? પણ તારા કપાળે મોઢામોઢા પરસેવાનાં ટીપાં દેખાય છે, અને તારા ઉત્તરીય વસ્ત્રમાં થઈને પણ પરસેવાનાં ટીપા બહાર નીકળે છે. પણ મારા શરીરમાં ઉપર પરસેવો દેખાતો નથી.” એમ કહીને ભગવાને પોતાનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર દૂર કરીને સુવર્ણવર્ણ અંગ સમ્યકને બતાવ્યું. સમ્યક અત્યંત અંખવાણો પડીને નીચું માથું રાખી બેસી રહ્યો. સમ્યકને આ સ્થિતિમાં જોઈને દુર્મુખ લિંગલવીપુત્રે ભગવાનને કહ્યું, “બદન્ત, ગામ કે શહેરની પાસેના એકાદ તળાવમાં કોઈ કરચ્છો હોય, અને ગામના કે શહેરના કુમારો કે કુમારીઓ તેને બહાર કાઢીને તેના એક પછી એક આંકડા તોડી નાખે તો તે પાછો તળાવમાં જવા અસમર્થ થાય છે, તેવી જ સ્થિતિ સમ્યકની થઈ છે. સમ્યકના બધા ખોટા મતો ભગવાને તોડી પાડ્યા છે. હવે

સમ્યક્ કરી ભગવાન પાસે વાદવિવાદ કરવા આવે એ સંભવિત નથી.”

સમ્યક્ દુર્યુખને કહ્યું, “ જરા બોલ. તારી સાથે હું વાત નથી કરતો. અહીં ભગવાન ગોતમ સાથે વાતો કરવા અમે આવ્યા છીએ. ” તેણે ભગવાનને કહ્યું, “ હે ગોતમ, અમારા અને આ બીજા અમલ્યપ્રાણીઓનો બબડાટ એક બાલુએ રહેવા દો. હવે આપનો આવક ઉપદેશ માનનારો, કુસંકાનો ત્યાગ કરનારો, નિર્ભય અને અનુભવી કંઈ રીતે થાય છે તે અમને કહે. ”

ભગવાન—“ હે અગ્નિવેસ્સન, ૩૫, વેદના, સંગ્રા, સરકાર અને વિજ્ઞાન એ બધાં—રથુળ કે સ્વપ્ન, હીન કે પ્રજ્વલિત, પાસેના અથવા દૂરના—મારા નથી, તે હું યોતે નથી અને તે મારો આત્મા નથી, એમ મારો આવક મથાર્થ રીતે સમજો છે. આ રીતે મારો આવક ઉપદેશ માનનારો, કુસંકાનો ત્યાગ કરનારો, નિર્ભય અને સ્વાનુભવી થાય છે. ”

સમ્યક્—“ અને કોઈ બિહુ આસવોનો ક્ષમ કરનારો, અરહન્ત અને કૃતકૃત્ય કંઈ રીતે થાય છે ? ”

ભગવાન—“ ૩૫, વેદના,—૫૦—મારો આત્મા નથી એમ મથાર્થ રીતે સમજીને ઉપાદાનમાંથી વિમુક્ત થાય છે. આ રીતે બિહુ આસવોનો ક્ષમ કરનારો, અરહન્ત અને કૃતકૃત્ય થાય છે. આ પ્રમાણે વિમુક્ત થયેલો બિહુ દર્શનાનુત્તરીય, પ્રતિપદાનુત્તરીય, અને વિમુક્ત્યનુત્તરીય એ ત્રણે અનુત્તરીયથી મુક્ત થાય છે. અને તે બિહુ, ભગવાન શુદ્ધ થઈને બોધ માટે ધર્મોપદેશ કરે છે, દાન્ત થઈને દમનો ઉપદેશ કરે છે, જ્ઞાન્ત થઈ શમનો ઉપદેશ કરે છે, તીર્થ હોઈ તરી જવા માટે ઉપદેશ કરે છે, પરિનિર્વૃત્ત થઈ પરિનિર્વાણ માટે ઉપદેશ કરે છે, એમ જાણીને તથાગતને જ માને છે, તથાગતનો જ સત્કાર કરે છે, તથાગતની જ પૂજા કરે છે. ”

ત્યારપછી સમ્યકે કહ્યું, “અમે ભગવાનની સાથે વાદ-વિવાદ કરવાનું સાહસ કર્યું તે અમે જ ઉદ્ધત કહેવાઈએ. કેઈ મદોન્મત્ત હાથીની સામે ઘર્ષને કેઈ માણસ સુખી થવાનો સંભવ છે; બજૂકતી આગમાં ડેકડે મારીને, અથવા મોટા સાપને ઝાલી રાખીને કેઈ માણસ સુખી થવાનો સંભવ છે; પણ ભવાન જોતમની સામે ઘર્ષને કેઈ માણસ સુખી થવાનો સંભવ નથી. માટે હું કહું છું કે અમે જ અહીં ઉદ્ધતાઈ કરી. હવે આવતી કાલે આપ આપના બિહુ-સંધની સાથે મારા આશ્રમમા જોજન માટે પધારશો.”

ભગવાને મૌનથી સમ્યકના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. એટલે સમ્યકે સિચ્છવીએને કહ્યું, “આવતી કાલે મેં અમણ્ણ જોતમને આમંત્રણ આપ્યું છે, માટે તમારી યોગ્યતા મુજબ જે કંઈ યોગ્ય હોય તે લઈને આવજો.” બીજે દિવસે સિચ્છવીએ શાશીપાકથી બરેલાં પાચસો વાસણો સમ્યકના આશ્રમમા લઈ આવ્યા. સમ્યકે ભગવાનને નિમંત્રણ આપીને સ્વહસ્તે ભગવાનનું અને બિહુસંધનું સંતર્પણ કર્યું, અને જોજન ઘર્ષ રથા બાદ એક નાનું આસન લાવીને ભગવાનની પાસે આવી એક બાજુએ બેઠો અને બોલ્યો, “જો જોતમ, આ દાનથી જે પુણ્ય થયું હોય તે દાયકોના સુખાર્થે થાઓ.”

ભગવાન—“હે અગ્નિવેસ્સન, તારા જેવા દસિણા દેવાયોગ્ય, અવીતરાગ, અવીતદ્વેષ અને અવીતમોહ માણસને દાન દઈને જે પુણ્ય થાય તે દાયકોને મળે અને મારા જેવા વીતરાગ, વીતદ્વેષ અને વીતમોહને આપીને જે પુણ્ય મળે તે બધું તને મળે.”

ચૂળસમ્યકસુત સમાપ્ત.

મહાસચ્ચક્રમુક્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન વૈશાલી પાસેના મહાવનમાં કૂટાગારશાળામાં રહેતા હતા. તે વખતે સવારે ભગવાન પોશાક પહેરીને અને પાત્રચીવર હાથમાં લઈને વૈશાલીમાં પિંડપાત માટે જવાની તૈયારી કરતા હતા, એટલામાં સચ્ચક્ર નિર્ગંઠપુત્ર ફરતો ફરતો તે જગ્યાએ આવી ચડ્યો. તેને જોઈને આયુષ્માન આનંદે ભગવાનને કહ્યું, “ભદ્રત, આ પોતાની જાતને પંડિત ગણનારો, અને જેને ઘણા લોકો માન આપે છે એવો મહાભાષ્યપ્રવાદક સચ્ચક્ર નિર્ગંઠપુત્ર અહીં આવે છે. બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘની તે ખોડખાંપણો જ જોવા ફરે છે. માટે આપ કૃપા કરીને થોડો વખત અહીં જ બેસો.”

ત્યાં મૂકેલા આસન ઉપર ભગવાન બેઠા. સચ્ચક્ર તેમની પાસે આવી કુશલ સમાચાર પૂછી એક બાજુએ બેઠો અને બોલ્યો, “હે જાતમ, કેટલાક અમણ્યાભણે એવા છે કે

તેઓ કાચભાવના કરે છે પણ ચિત્તભાવના કરતા નથી. કોઈ કોઈવાર આપણને શારીરિક દુઃખકારક વેદનાઓ અનુભવવી પડે છે, અને આવે વખતે મનુષ્યને પક્ષાધાતનો આચકો લાગ્યાનું હૃદય બંધ પડ્યાનું, મુખવાટે ગરમ રક્ત પડ્યાનું અથવા ઉન્માદ થયાનું ધણીવાર દેખાય છે. તેવે વખતે ચિત્ત દેહ ઉપર અવલંબે છે, કારણકે ચિત્તની ભાવના થઈ હોતી નથી. કેટલાક અમંજુષ્માદ્યો ચિત્તભાવના કરે છે પણ કાચભાવના કરતા નથી. કોઈવાર ચેતસિક દુઃખકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પ્રસંગે પક્ષાધાત થયાનું, હૃદય બંધ પડ્યાનું, ગરમ ભોહી મુખ વાટે બહાર પડ્યાનું અથવા ઉન્માદ થયાનું જોવામાં આવે છે. તેવે પ્રસંગે દેહ ચિત્ત ઉપર અવલંબેલો હોય છે, ચિત્તને તાબે હોય છે એમ કહેવું જોઈએ કારણકે કાચભાવના થયેલી હોતી નથી. અને એમ લાગે છે કે આપના આવકો કેવળ ચિત્તભાવના કરે છે પણ કાચભાવના કરતા નથી.”

ભગવાન—“ હે અગ્નિવેરસન, કાચભાવના એટલે શું ? ”

સમ્યક—“ નંદવચ્ચ, કિસસંકચ્ચ અને મકખલિ ગોસાલ એ બધા નમ્ર, આચાર ન માનનારા, હાથ ચાટનારા—વેઠ— (બારમા સુતમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તપ કરે છે) ”

ભગવાન—“ હે અગ્નિવેરસન, આ જ રીતે તેઓ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે છે ? ”

સમ્યક—“ ભો ગોતમ, એમ નથી. કોઈકોઈવાર તેઓ સાદું ભોજન જમે છે, સારા ખાણ પદાર્થો ખાય છે, સારા બિઝાના વાપરે છે, અને સારા પીવાના પદાર્થો પીએ છે. આનાથી તેઓ શરીરમાં બળ લાવે છે, દેહની અભિવૃદ્ધિ કરે, છે, દેહને સ્થૂળ બનાવે છે. ”

ભગવાન—“પણ તપ વડે દેહને કૃશ કરવાનું પડતું મૂકીને ફરી સરસ અન્ન ગ્રહણ કરવાથી ફક્ત દેહ જ ઓછાવધારે થાય છે. હવે તારી ચિત્તભાવના તે કઈ?”

ચિત્તભાવના સંબંધે સત્ત્વક કંઈ ન કહી શક્યો, એટલે ભગવાન બોલ્યા, “હે અગ્નિવેરસન, તે જે કાચભાવના ખતાવી તેને આર્યોના વિનયમાં ધાર્મિક કાચભાવના કહેતા નથી. કાચભાવના કંઈ એ પણ તું જાણતો નથી, તો પછી ચિત્તભાવના તો તું ક્યાંથી જ જાણે? હવે કાઈ બિહુ અભાવિતકાચ અને અભાવિતચિત્ત, તેમજ ભાવિતકાચ અને ભાવિતચિત્ત કેમ થાય એ હું તને કહું છું, તે ઉપર ધરાધર ધ્યાન દે.”

સત્ત્વકે કહ્યું, “કહો.” એટલે ભગવાન બોલ્યા, “અવિદ્વાન અને સામાન્ય માણસને જે સુખકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય તો તે સુખકારક વેદનાનો તે લોભ રાખે છે. પણ તેનો નિરોધ થયા પછી દુઃખકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાથી તે શોક કરે છે અને હેરાન થાય છે, છાતી ફૂટીને રોવા લાગે છે, સંમોહ પામે છે. આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલી સુખકારક વેદના કાચભાવનાના અભાવને લીધે તેના ચિત્તનો પરાજય કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલી દુઃખકારક વેદના ચિત્તભાવનાના અભાવને લીધે ચિત્તનો પરાજય કરે છે. આ રીતે કાચભાવનાના અભાવને લીધે સુખકારક વેદના જેના ચિત્તનો પરાજય કરે છે, અને ચિત્તભાવનાના અભાવને લીધે દુઃખકારક વેદના જેના ચિત્તનો પરાજય કરે છે, તેને જ અભાવિતકાચ અને અભાવિતચિત્ત કહેવામાં આવે છે. પણ શ્રુતવાન આર્યત્રાવકને સુખકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય તો તે વેદનાનો લોભ કરતો નથી,

તેમાં આસક્ત થતો નથી. આ સુખકારક વેદનાનો નિરાધ થઈને ખીજી દુઃખકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય તો તે શોક કરતો નથી, હેરાન થતો નથી, આક્રોશ કરતો નથી, સંમોહ પામતો નથી. ઉત્પન્ન થયેલી સુખકારક વેદના કાયલાવનાને લીધે તેના ચિત્તનો પરાજય કરી શકતી નથી, અને ચિત્તલાવનાને લીધે વેદના તેના ચિત્તનો પરાજય કરી શકતી નથી. આ રીતે તે ભાવિતકાય અને ભાવિતચિત્ત થાય છે.”

સમ્યક—“હું ભવાન ગોતમ ઉપર ખૂબ જ પ્રસન્ન થયો છું, કારણકે ભવાન ભાવિતકાય અને ભાવિતચિત્ત છે.”

ભગવાન—“હે અગ્નિવેરસન, આ તું સાવ વ્યક્તિ વિશે બોલે છે. છતાં હું તને કહું છું કે ત્યારથી મુંડન કરીને કપાય વસ્ત્રો ધારણ કરીને અને ગૃહવાસ કરીને મેં પ્રવ્રજ્યા લીધી છે ત્યારથી સુખકારક કે દુઃખકારક વેદનાએ મારા ચિત્તનો પરાજય કર્યો હોય તેવું કોઈ કાળે બન્યું નથી.

સમ્યક—“જેવી જાતની સુખકારક કે દુઃખકારક વેદનાઓથી ચિત્તનો પરાજય થાય એવી જાતની વેદના જ ભવાન ગોતમને ઉત્પન્ન નહિ થઈ હોય.”

ભગવાન—“એમ ન કહી શકાય. હે અગ્નિવેરસન, સંમોહ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં હું ત્યારે બોધિસત્ત્વ હતો ત્યારે જ મને એમ લાગ્યું કે ગૃહવાસમાં ગિરદી છે, ગૃહવાસ ધુળની જગ્યા છે, અને પ્રવ્રજ્યા એ પુણી જગ્યા છે. ધરમાં રહીને અત્યંત પરિશુદ્ધ બ્રહ્મચર્યનું આચરણ શક્ય નથી. માટે મુંડન કરીને, કપાય વસ્ત્રો ધારણ કરીને, ધર છોડીને, ગૃહવિમુક્ત પ્રવ્રજ્યા લેવી એ વધારે સારું છે. એવા વિચારથી જોઈ

તે સમયે હું યુવાન હતો તોપણ—એ—(અરિયપરિચેસનસૂત્ર જુઓ) આ જગ્યા સરસ છે એવો વિચાર કરીને હું ત્યાં જ બેઠો.

“ તે વખતે મેં પહેલાં કદી નહોતી સાંભળી એવી આ ત્રણ ઉપમાઓ મને સૂઝી. જેમ કોઈ માણસને પાણીમાં પડેલું પાણીમાં પશ્ચળેલું કાષ્ટ મળે, અને ઉત્તરાશ્રમી લઈને તે જો તે લાકડામાંથી અગ્નિ પ્રગટાવવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે બીના લાકડાથી અગ્નિ પ્રગટાવી શકે ખરો ? ”

સમ્યક—“ ના. તે મહેનતથી તે માણસ ઊલટો હેરાન થશે. ”

અગવાન—“ તે જ રીતે જે શ્રમજીવ્યાશ્રમો વિષયોથી પોતાના દેહને અલિપ્ત રાખતા નથી, અને જેમની વિષયવાસના, વિષયસ્નેહ, વિષયનૃષ્ણા નષ્ટ થઈ નથી તેઓ દેહદંડનથી તીવ્ર દુઃખકારક વેદના ભોગવતા હોવા છતાં ન્યાય જાણવા માટે, યોગ્ય દર્શન જાણવા માટે, અને શ્રેષ્ઠ સંખ્યા મેળવવા માટે સમર્થ થવાના નથી. અને તેઓ તીવ્ર દુઃખકારક વેદના ન અનુભવે છતાં ન્યાયદર્શન અને અનુત્તર સંખ્યા મેળવવા સમર્થ થવાના નથી. આ મને પ્રથમ ઉપમા સૂઝી.

“ બીજી ઉપમા એ સૂઝી કે જેમ કોઈ લીલું લાકડું પાણીથી દૂર પડ્યું હોય, અને ઉત્તરાશ્રમી લઈને કોઈ માણસ તે બીના લાકડામાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તને એમ લાગે છે કે તે માણસ તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી શકે ? ”

સમ્યક—“ ના. કારણકે તે પાણીથી દૂર હોવા છતાં બીનું હોવાથી તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. ”

ભગવાન—“તે જ રીતે જે અમણુપ્રાહ્મણો વિષયોથી દેહને અલિપ્ત રાખે છે, પણ જેમની વિષયવાસના, વિષયસ્નેહ, વિષયતૃપ્ત્યા નષ્ટ થઈ નથી હોતી, તેઓ દેહદંડનથી તીવ્ર દુઃખકારક વેદના અનુભવવા છતાં ન્યાય જાણવા, યોગ્ય દર્શન જાણવા, અને શ્રેષ્ઠ સંબોધ મેળવવા સમર્થ થવાના નથી. અને તેઓ તીવ્ર દુઃખકારક વેદના ન અનુભવે છતાં ન્યાયદર્શન અને અનુત્તર સંબોધ મેળવવા સમર્થ થવાના નથી આ બીજી ઉપમા મને સૂઝી.

“ત્રીજી ઉપમા મને એ સૂઝી કે એક સુકાઈ ગયેલું લાકડું પાણીથી દૂર પડેલું હોય, અને કોઈ માણસ ઉત્તરારણી લઈને તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેનો તે પ્રયત્ન ફળીભૂત થાય ખરો ?”

સમ્બક—“હા. કારણકે તે લાકડું સૂકું હોવાથી અને પાણીથી દૂર પડેલું હોવાથી તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી શકાશે.”

ભગવાન—“તે રીતે જે અમણુપ્રાહ્મણો પોતાના દેહને વિષયોથી અલિપ્ત રાખે છે, અને જેમની વિષયવાસના, વિષયસ્નેહ, વિષયતૃપ્ત્યા અંદરથી નષ્ટ થઈ હોય તેઓ દેહદંડનથી તીવ્ર દુઃખકારક વેદના અનુભવવા છતાં ન્યાયદર્શન અને અનુત્તર સંબોધ મેળવવા માટે સમર્થ થાય છે; અને તેઓ દેહદંડનથી તીવ્ર દુઃખકારક વેદના ન અનુભવે છતાં ન્યાયદર્શન અને અનુત્તર સંબોધ મેળવવા સમર્થ થાય છે. તે પ્રસંગે આ ત્રીજી ઉપમા મને સૂઝી.

“ત્યારપછી દાત વતી દાત દાખી રાખીને અને જીભ તાળવે અડાડીને ચિત્તથી ચિત્ત સંતપ્ત કરવાનો મેં વિચાર કર્યો અને તેનો અમલ પણ કર્યો. તેથી મારી ખગલમાંથી

પરસેવાના રેલા વહેવા લાગ્યા. જેમ બળવાન માણસ દુર્બળ માણસને દાબી રાખીને સંતપ્ત કરે છે તે રીતે મેં મારું ચિત્ત સંતપ્ત કર્યું. મારો ઉત્સાહ તીવ્ર હતો અને સ્મૃતિ જાગૃત હતી, પણ દેહ શાંત થયો નહોતો. આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓ પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ.

“ત્યારપછી શ્વાસોચ્છ્વાસ વગરનું ધ્યાન કરવાનો નિશ્ચય કરીને મેં નાક વાટે અને મુખ વાટે નીકળનારા આશ્વાસ-અશ્વાસ અટકાવી રાખ્યા. ત્યારે મારા કાનમાંથી વાત નીકળતાં મોટો અવાજ થવા લાગ્યો. જેમ લુહારની ધમણનો અવાજ થાય એવો તે શબ્દ હતો. મારો ઉત્સાહ તીવ્ર હતો અને સ્મૃતિ જાગૃત હતી, પણ તે દુઃખને લીધે દેહ શાંત થયો નહોતો. આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓથી પણ મારું ચિત્ત પરાભૂત ન થયું.

“ફરી શ્વાસોચ્છ્વાસરહિત ધ્યાન કરવાનો નિશ્ચય કરીને નાક વાટે અને મુખ વાટે નીકળનારા આશ્વાસઅશ્વાસ મેં અટકાવી રાખ્યા, ત્યારે અંદરથી નીકળનારા વાત મારા મસ્તકને આઘાત કરવા લાગ્યા. જેમ કોઈ બળવાન માણસ તીક્ષ્ણ શારદીથી મારા માથામાં કાણું પાડતો હોય એવી વેદના મને થવા લાગી. પરંતુ મારો ઉત્સાહ તીવ્ર હતો અને સ્મૃતિ જાગૃત હતી, પણ તે દુઃખને લીધે દેહ શાંત નહોતો. આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓ પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ.

“ફરી પાછો આવી જ જાતનું ધ્યાન કરવાનો નિશ્ચય કરીને તેનો મેં અમલ કર્યો. તે વખતે જેમ કોઈ બળવાન માણસ આમડાની ત્રાધરીથી માથું બરાબર બાંધે તેવી જાતની

વેદનાઓ મારા માથામાં થવા લાગી. પણ મારો ઉત્સાહ—વેઠ—આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓ પણ મારા ચિત્તનો પરાબલ કરી શકી નહિ.

“ ફરી આવી જ જાતનું ધ્યાન શરૂ કર્યું ત્યારે અંતર્ગત વાત મારું પેટ ખેદવા બાગ્યા. કેઈ કસાઈ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી પેટ કોતરે અને દુઃખ થાય એવી જાતનું દુઃખ મને થવા લાગ્યું. તોપણ મારો ઉત્સાહ—વેઠ—આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાથી પણ મારું ચિત્ત પરાબલ પામ્યું નહિ.

“ ફરી પાછું આવી જ જાતનું ધ્યાન શરૂ કર્યું ત્યારે મારે આખે શરીરે દાહ થવા લાગ્યો. કેઈ જળવાન માણસ દુર્બળ માણસને આગની ખાઈ ઉપર જાલી રાખીને તપાવે એવી રીતે મારો દેહ અભિસંતપ્ત થયો. તોપણ મારો ઉત્સાહ—વેઠ—આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓ પણ મારા ચિત્તનો પરાબલ કરી શકી નહિ.

“ તે વખતે મને જોઈને કેટલાક દેવો બોલ્યા કે શ્રમણુ જાતમ મરી ગયો; કેટલાક દેવોએ કહ્યું કે તે હજી મરી નથી ગયો પણ મરવાની અણી ઉપર આવ્યો છે; અને ત્રીજા કેટલાક બોલ્યા કે તે મર્યો પણ નથી અને મરવાની અણી ઉપર પણ નથી પરંતુ અરહન્ત થયો છે; અરહન્તનું વર્તન જ આ જાતનું હોય છે.

“ પછી મેં અન્ન સાવ છેડી દેવાને નિશ્ચય કર્યો. ત્યારે તે દેવોએ મને કહ્યું કે તું સાવ અન્ન બંધ ન કર. જો તું આમ કરીશ તો અમે તારા લોભરૂપ દ્વારા દિવ્ય ઝોજ નાખીશું અને તેથી તારી ઉપજીવિકા ચાલશે. પણ આ વસ્તુ મને ખસંદ નહોતી. કારણકે અસત્યતાનું આજી મારા માથે આવત.

એથી દેવોને એમ ન કરવા દીધું. પછી સાવ ઓછો આહાર —કંઠથી મગ, કંઠથી વટાણા કે અરેણુકાનો કાઢો—લઈને હું રહેવા લાગ્યો. તેનાથી મારું શરીર અત્યંત દુબળું થયું. મારા અવયવો આસીતિકવહ્ની અથવા તો કાલવહ્નીની ગાંઠો જેવા દેખાવા લાગ્યા. ઊંટના પગલા જેવી મારી કમર થઈ. દોરડા ઉપરની ગાંઠો જેવી મારી કરોડ દેખાવા લાગી. પકુંપકું થઈ રહેલા ધરના વાંસ જેવી મારી પાંસળાંઓ અખળી ગઈ. પાણીમાં પડેલા તારાઓના પ્રતિબિંબની જેમ મારી ઠીઠીઓ ઊઠી ઊતરી ગઈ, કંઠથી દૂધીને કાચી જ કાપીને તડકે રાખવાથી જેમ કરમાઈ જાય છે તેવી મારા માથાની કાનિ કરમાઈ ગઈ. પેટ ઉપર હાથ ફેરવતા મારા હાથમાં પીઠવી કરોડ આવતી અને પીઠ ઉપરની કરોડ ઉપર હાથ ફેરવતાં પેટ હાથ આવતું, એટલે પેટ અને કરોડ એક થઈ ગયા હતા. પેશાબ કરવા કે દિશાએ જવા માટે હું ઊઠવા જતો તો ત્યાં ને ત્યાં જ ઊંધો પડી જતો. શરીર ઉપર હાથ ફેરવતા મારા શરીર ઉપરથી ફવાડા ખરી પડતાં. તે વખતે કેટલાક લોકો મારા નરક જોઈને કહેતા કે અમણુ ગોતમ કાળો છે, ખીજા કહેતા કે તે શામળો છે, અને ત્રીજા કહેતા કે મંગુરમાણી જેવી તેની કાતિ છે. ઉપવાસને લીધે મારી સુંદર અંગકાતિ આઠલી બધી બગડી ગઈ હતી.

“ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે દેહદંડનથી જે અમણુ કે પ્રાહ્મણોએ તીવ્ર દુઃખકારક વેદના અનુભવી હશે, અત્યારે અનુભવતા હશે કે અનુભવશે તે બધા મારી દુઃખકારક વેદના કરતાં વધારે દુઃખકારક વેદના અનુભવી શકવાના નથી. પરંતુ આ દુઃખકારક વેદનાઓથી આર્યજ્ઞાન મને મળતું

નથી ત્યારે આના સિવાય બીજો બોધનો કોઈ માર્ગ હશે ? આવી જાતનો વિચાર કરતા મારા પિતાના ખેતરમાં બંધુવૃક્ષની નીચે બેસીને પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યાનું મને સાંભળ્યું. મેં મારા મનમાં જ વિચાર્યું આ જ બોધનો માર્ગ તો ન હોય ? તે સ્મૃતિથી મને જ્ઞાન થયું કે આ જ બોધનો માર્ગ છે. વિષય અને અકુશલ ધર્મોથી ભિન્ન એવા સુખથી મારે શા માટે કરવું જોઈએ, એમ મને લાગવાથી તે સુખથી ન કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પણ એવા કૃશ શરીરથી આ સુખ પ્રાપ્ત કરવું અશક્ય હતું, એથી હું જ્ઞાન વગેરે ખાવા લાગ્યો. તે સમયે ધર્મબોધ થયા પછી આપણને પણ તેનો માર્ગ જણાશે એવી આશાથી પાંચ ભિક્ષુઓ મારી સાથે રહેતા હતા. પણ જ્યારે હું જ્ઞાન વગેરે લેવા લાગ્યો ત્યારે આ ટોળી છે અને ધર્મમાર્ગથી પતિત થયો છે એમ સમજીને અને મારાથી કંટાળીને ચાલતા થયા.

“ પછી સારા અનાજથી શરીરમાં શક્તિ આવ્યા પછી વિષયોથી અને અકુશલ ધર્મોથી ભિન્ન, વિતર્ક અને વિચારથી મુક્ત એકાતવાસમાંથી પેદા થયેલું પ્રીતિસુખ જોમાં છે એવું પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું આવી જાતની સુખકારક વેદના પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ. વિતર્કવિચાર શાન કરીને—**ષેઠ**—દ્વિતીયધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું—**ષેઠ**—તૃતીયધ્યાન—**ષેઠ**—ચતુર્થધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. આવી જાતની સુખકારક વેદનાથી પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ થયો નહિ.

“ આ રીતે ચિત્તનું સમાધાન થયા પછી તે પરિશુદ્ધ, પાપરહિત, ક્લેશમુક્ત, મૃદુ, કર્મણ્ય અને સ્થિર થયું ત્યારે પૂર્વજન્મને સંભારવા તરફ તેને વાળ્યું—**ષેઠ**—રાતના પ્રથમ યામમાં આ વિદ્યા મને પ્રાપ્ત થઈ: અવિદ્યા નષ્ટ થઈ, વિદ્યા

ઉત્પન્ન થયું; અંધકાર નાશ પામ્યો, પ્રકાશ ઉત્પન્ન થયો; ઉદ્યોગદક્ષ અપ્રમત માણુસથી જે થઈ શકે તે થયું. આવી જાતની સુખકારક વેદના પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ.

“આ રીતે ચિત્ત સમાધાન પામ્યા પછી—વેં—પતન પામનારા અને ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓ હું દિવ્ય ચક્ષુથી જોવા લાગ્યો—વેં—રાતના બીજા યામમાં આ બીજી વિદ્યા મને પ્રાપ્ત થઈ—વેં—આવી જાતની સુખકારક વેદના પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ,

“પછી આસવક્ષયનું જ્ઞાન મેળવવા. માટે મેં પ્રયત્ન કર્યો—વેં—રાતના છેલ્લા યામમાં આ ત્રીજી વિદ્યા મને પ્રાપ્ત થઈ—વેં—આવી જાતની સુખકારક વેદના પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ.

“હે અગ્નિવેસ્તન, ઘણી પરિપક્વતા મેં ધર્મોપદેશ કર્યો છે. ત્યાં દરેક સલાસદને એમ જ લાગે છે કે અમણુ ગોતમ અને જ ઉદ્દેશીને ધર્મોપદેશ કરે છે. પણ હું લોકરંજનનો પ્રયત્ન કરું છું એમ માનવું નહિ; કેવળ લોકોને માર્ગ બતાવવા હું ધર્મોપદેશ કરું છું. અને તે ધર્મોપદેશને અંતે હું મારા પહેલાના—જેનું હું ઘણેભાગે ધ્યાન કર્યાં કરું છું તે—ધ્યાન-વિષય તરફ વળીને મારું ચિત્ત તેના ઉપર સ્થિર કરું છું, ચિત્તની એકાગ્રતા કરું છું.”

સમ્યક્—“આપ સમ્યક્ સંશુદ્ધ અરહન્ત છો, એટલે આ વસ્તુ સંભવિત છે. પણ આપ કદી દિવસે સૂઓ છો ખરા?”

ભગવાન—“હા. ઉનાળાના છેલ્લા મહિનામાં ભોજન લીધા પછી સંધ્યાઈને બે વાર બેઠાવીને જમણે પડખે પગ ઉપર પગ ચડાવીને સાવધાનતાથી સૂતાનું મને સાંભરે છે.”

સમ્યક્—“પણ કેટલાક અમણ્યાહણો આને સંમોહ-
જીવન કહે છે.”

ભગવાન—“આનાથી સંમૂઢ અને અસંમૂઢ નથી થવાતું. પણ
જેનાથી સંમૂઢ અને અસંમૂઢ થવાય છે તે હું કહું છું. તે તરફ
બરાબર ધ્યાન આપ. જેના સંકલેશકારક, ભયકારક, દુઃખકારક,
અને ભવિષ્યકાળે જાતિ, જરા, મરણ ઉત્પન્ન કરનારા આસવો
નષ્ટ થયા નથી તેને હું સંમૂઢ કહું છું; અને જેના આ આસવો
નષ્ટ થયા હોય તેને હું અસંમૂઢ કહું છું; તથાજતના આવી
જાતના આસવોનો નાશ થયો છે. જેમ તોડી નાખેલું તાડનું
ઝાડ વધતું નથી તેમ તથાજતના આ આસવો ફરી વધવાના નથી.”

સમ્યક્ બોલ્યો, “આપને ખૂંચે એવા શબ્દો હું બોલ્યો
હોવા છતાં આપની કાંતિ પરિશુદ્ધ દેખાય છે અને ચહેરો
પ્રસન્ન દેખાય છે, એ ખરેખર આશ્ચર્ય છે. એ સમ્યક્ સંજીવ
અરહન્તને શોભે એવું જ છે. પૂરણ કરસપ, મક્ખલિ ગોસાલ,
અજિત કેસકંબલ, પકુધ કચ્ચાચન, સંજય બેલદૃપ્ત અને
નિર્મલ નાથપુત્રની સાથે મેં વાદવિવાદ કર્યો છે. તે વખતે
તેઓ મુદ્દાની વાત પડતી મૂકી જીદી જ દિશાએ વળી ગયા
અને મારા ઉપર ખિન્નયા. પણ આપને લાગી જાય એવું હું
બોલ્યો છતાં આપની અંગકાંતિ પરિશુદ્ધ દેખાઈ અને ચહેરો
પણ પ્રસન્ન જણાયો, એ સમ્યક્ સંજીવ અરહન્તને શોભે એવું જ
છે. હવે અમારે ધણું કામ હોવાથી અમે જઈએ છીએ.”

ભગવાન—“હે અગ્નિવેરસન, જેવી તારી મરજી.”

ત્યારે ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કરીને સમ્યક્
નિર્ગઠપુત્ર આસન ઉપરથી ઊભો થયો અને ત્યાંથી ચાલતો થયો.

મહાસમ્યક્સુત સમાપ્ત

ટીકા

પાછળના સૂત્રમાં થયેલ સવાદ પછી કેટલેક વખતે આ સૂત્રમાં આપેલો સવાદ થયા હશે, આ બન્ને પ્રસંગોએ સત્યક બુદ્ધ ભગવાનનો શિષ્ય ન થયા એ તો દેખીતી વાત છે. પણ પહેલા પ્રસંગમાં જેમ તેણે બુદ્ધ ભગવાનને વાદમાં જીતી લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેમ આ પ્રસંગે કરેલી નથા જેમ દેખાય છે. હવે પ્રશ્ન એ બોલો થાય છે કે જો બુદ્ધ ભગવાન તેને ઓળખતા હતા તો પછી આ મોટો ભાષ્યપ્રવાદક છે વગેરે કહેવાની આનંદને રીત જરૂર હતી ? આના જવાબ બે છે. એક તો એ કે પહેલા પ્રસંગ વખતે આનંદ ભગવાનની પાસે નહોતો. અને બીજો, આવી ભતતનાં વિશેષણોની પુનરાવૃત્તિ કરવી એ ત્રિપિટકની રીત જ છે.

સત્યકનો દષ્ટિએ કાયભાવના એટલે દેહદંડના ચિત્તભાવનાની તેને બરાબર કલ્પના નહોતી. તોપણ ધ્યાનસમાધિને તે ચિત્તભાવના સમજતો હોવો જોઈએ. જો ચિત્તની ભાવના ન કરવામાં આવે તો કાયદુઃખ અસહ્ય થઈ ચિત્ત જ્ઞાત થાય છે, અને કાયની ભાવના ન કરવામાં આવે તો ચિત્તદુઃખ અસહ્ય થઈ તેની અસર કાય ઉપર થાય છે, જેમ સત્યકનું કથન હોય એવું લાગે છે. ભગવાને આનો આપેલો જવાબ જુદો છે. તે જેમ કહે છે કે કાયભાવનાને અભાવે આપણે કાયસુખમાં ગરકાવ થઈએ છીએ, અને તેની અસર ચિત્ત ઉપર બહુ ભયંકર થાય છે, અને ચિત્તભાવનાને અભાવે કાયદુઃખ અસહ્ય થાય છે. કાયદુઃખ સહન કરવા માટે ખાસ દેહને કષ્ટ આપવાની જરૂર છે એવું નથી. કાયસુખમાં આસક્ત ન થઈએ એટલે આ કામ સરે છે.

આ પછીની હકીકત એ તો ભગવાને કહેલ પૈતાનો પૂર્વ અનુભવ છે. એમાં દેહદંડનથી પોને કેવી તીવ્ર વેદના અનુભવી અને પ્રથમ ધ્યાન વગેરેને લીધે કેવી સુખકારક વેદના અનુભવી અને તે છતાં તેમાં કેમ આસક્ત ન થયા એ ભગવાને કહ્યું છે. તેમાં મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે વિધિથી વગર ધ્યાનાદિથી પ્રાપ્ત થયેલ સુખો ભોગવવામાં હરકત નથી, પણ તેમાં આસક્ત ન થવું જોઈએ.

મહાસત્યકમુતની ટીકા સમાપ્ત

ચૂળતણ્ડાસંખમસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના પુખ્તારામમાં મિત્રારમાતાના પ્રાસાદમાં રહેતા હતા તે વખતે દેવોનો ઇંદ્ર શક ભગવાન પાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરીને એક ખાજી ભેગો રહ્યો અને બોલ્યો, “ ભદ્રત, ભિક્ષુ તૃણાનો ક્ષય કરીને કંઈ રીતે વિયુક્ત થાય, અત્યંત નિષ્ઠ, અત્યંત યોગક્ષેમી, અત્યંત ધ્વજાચારી, દેવોમાં અને મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ કંઈ રીતે થાય તે આપ ટૂંકમાં કહો. ”

ભગવાન:— “ હે દેવેન્દ્ર, ભિક્ષુ સાંભળે છે કે આપણે બધા જ પદાર્થોથી બદ્ધ થતા નથી છતાં (તેટલાથી સંતુષ્ટ ન થતાં) તે બધા પદાર્થોનો બોધ કરી લે છે. સુખકારક કે દુઃખકારક વેદના ઉદ્ભવો હોય તો તે અનિત્ય છે એમ જુએ છે, તેમના સંબંધે વિરક્ત રહે છે. તેમનો નિરોધ કરે છે, તેમનો ત્યાગ કરે છે, તેમાં આસક્ત થતા નથી, અનાસક્ત

ચવાથી ભય પામતો નથી, અને નિર્ભયતાને લીધે પરિનિર્વાણ પામે છે. તે જાણે છે કે મારા પુનર્જન્મનો ક્ષય થયો, અહમ્કારવાસ પૂરો થયો, હું કૃતકૃત્ય થયો, અને ફરી ઇલ્લોકમાં આવવાનો નથી. આ રીતે બિંદુ તૃષ્ણાનો ક્ષય કરીને વિમુક્ત થાય છે. ”

આ સાંભળી શકે ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું, તેમને નમસ્કાર કર્યો, ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરી, અને ત્યાં જ અંતર્ધાન પામ્યો. તે વખતે આયુષ્માન મહામોગ્ગધાન ભગવાન પાસે બેઠો હતો. તેને એવી શંકા ઉદ્ભવી કે આ દેવે ભગવાનનું ભાષણ સમજીને તેનું અનુમોદન કર્યું કે વગરસમજ્યે કર્યું? તેની પરીક્ષા કરવા માટે મહામોગ્ગધાન પુખ્તારામમાં અંતર્ધાન પામ્યો, અને તાવતિસ દેવલોકમાં પ્રગટ થયો. તે વખતે શક એક પુકરીક નામના ઉદ્યાનમાં દિવ્ય વાદ્યો સાંભળતો બેઠો હતો. તેણે મહામોગ્ગધાને જોયો ને પોતાનાં પાંચસો વાદ્યો બંધ કરાવીને તે મહામોગ્ગધાન પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, “ હે મારિષ મોગ્ગધાન, તારું સ્વાગત હો. ધણી સમયથી તું આ સભામાં આવ્યો નથી. તારે માટે આ આસન તૈયાર છે, તે ઉપર બેસ ” મોગ્ગધાન પોતાના આસન ઉપર બેઠા પછી શક નાનું આસન લઈને તેની પાસે બેઠો. ત્યારે મોગ્ગધાને તેને કહ્યું, “ હે કાસિય (શક), ભગવાને તને તૃષ્ણાસંક્ષયવિમુક્તિનો કઈ રીતે ઉપદેશ કર્યો તે મને પણ કહે. ”

શક — “ હે મારિષ મોગ્ગધાન, મારે તો ધણાં કામો કરવાના છે. મારાં પોતાનાં કામો અને તાવતિસ દેવોનાં કામો ઉપર પણ મારે ધ્યાન આપવું પડે છે. એટલે ધણી વખત સાંભળ્યા છતાં તે વસ્તુ સ્મૃતિપથમાંથી નષ્ટ થાય છે. પૂર્વે

દેવો અને અસુરોનો સંગ્રામ થયો તેમા દેવો જીત્યા. એટલે કે વૈજયંત નામનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો. તે વૈજયંતનાં સાતસો શિખરો છે. પ્રત્યેક શિખર નીચે સાત દીવાનખાનાં છે, પ્રત્યેક દીવાનખાનામાં સાત અપ્સરાઓ છે, અને દરેક અપ્સરાને સાત દાસીઓ છે. આવી જાતનો રમ્ય પ્રાસાદ જોવાની તારી છુટ્યા છે ?”

મૂંગામૂંગા જ મહાભોગ્યજ્ઞાને શકના આ આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો.

ત્યારે શક અને વૈશ્રવણ મહારાજ મહાભોગ્યજ્ઞાનની સાથે વૈજયંત પ્રાસાદ તરફ ગયા. ભોગ્યજ્ઞાનને જોઈને ત્યાની શકની પરિચારિકાઓ પોતપોતાની ઓરડીઓમા ચાલી ગઈ. સસરાને જોઈને જેમ પુત્રાધૂ લઈ પામે છે તેમ મહાભોગ્યજ્ઞાનને જોઈને તેઓ લઈ પામી. શકે તથા વૈશ્રવણ મહારાજએ આખો વૈજયંત પ્રાસાદ મહાભોગ્યજ્ઞાનને બતાવ્યો. ત્યારે તે બોલ્યો, “આ મહેલ બહુ જ રમ્ય છે. હે શક, આ તારાં પૂર્વકમોનું યોગ્ય ફળ છે. મૃત્યુલોકમાં જો કેઈ રમ્ય વસ્તુ જોવામા આવે તો જાણે કે તે તાવતિસ દેવલોકની જ છે એવું કહેવાનો રિવાજ ત્યા છે, અને તે યથાર્થ છે.”

આ આખો મહેલ જોઈને મહાભોગ્યજ્ઞાનને વિચાર આવ્યો કે દેવોનો ઇન્દ્ર બહુ બેદરકારીથી વર્તે છે, માટે તેના મનમાં કંઈ સંવેગ ઉત્પન્ન કરીએ. આ વિચારથી તેણે પોતાના ઋદ્ધિબલને પ્રતાપે પોતાના પત્નના અંગદાથી વૈજયંત પ્રાસાદને દુનળવ્યો આથી આશ્ચર્ય પામીને શક, વૈશ્રવણ અને તાવતિસ દેવો બોલ્યા, “કેવું આશ્ચર્ય! આ એક શ્રમણ આવડા મોટા દિવ્ય મહેલને પણ કંપાવે છે !”

શકને સંવેગ ઉત્પન્ન થયો છે એમ સમજીને મહામોગ્ગલાને તેને કહ્યું, “ભગવાને તને જે વૃધ્ણાસંક્ષયવિમુક્તિ દ્વંકમા કહી તે મને પણ કહે.” આથી શકે ભગવાનના ઉપદેશની વગરબૂલે પુનરાવૃત્તિ કરી. મોગ્ગલાને શકના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું અને દેવલોકમાં અંતર્ધાન પામીને મિત્રારમાતાના પ્રાસાદમાં પ્રગટ થયો ત્યારપછી શકની પરિચારિકાઓએ શકને પૂછ્યું, “આ જ તે તમારો ભગવાન છે?”

શક—“ના. આ મારા ભગવાન નથી. આ મારો સપ્તહત્યારી આયુષ્માન મહામોગ્ગલાન છે.”

પરિચારિકા—“આવી જાતનો મહાનુભાવ, ઋદ્ધિમાન, સપ્તહત્યારી તમને મળ્યો એ તમારું મહદ્ભાગ્ય. તમારા ભગવાન તો બહુ જ સમર્થ હોવા જોઈએ.”

મોગ્ગલાને ભગવાન પાસે આવ્યો અને શક તથા ભગવાન વચ્ચે શી વાતચીત થઈ તે પૂછી જોયું. ભગવાને બનેલી બધી બીના કહી સંભળાવી.

આમ ભગવાન બોલ્યા. આયુષ્માન મહામોગ્ગલાને ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

શૂળતટ્ટાસંખ્યશુભ સમાપ્ત

મહાત્મજીના અવસર

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તીના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે સમયે કેવદ્વપુત્ર સાતિ નામના ભિક્ષુને એવી દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હતી કે ભગવાનના કહેવા મુજબ એક જ વિદ્યાન જુદાજુદા જન્મમાં સંક્રમણ કરે છે. કેટલાક ભિક્ષુઓએ આ વાત જાણી અને સાતિને તે દૃષ્ટિમાંથી પરાવૃત્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેઓ સફળ ન થયા. તેમણે તે વાત ભગવાનને જણાવી. ભગવાને એક ભિક્ષુને મોકલીને સાતિને બોલાવ્યો, અને આ વાત સાચી છે કે ખોટી એ બાબતની તપાસ કરી. સાતિએ કળ્પ કહ્યું કે આ વાત સાચી છે. એટલે ભગવાન બોલ્યા, “એ વિદ્યાન કયું છે?”

સાતિ—“હાલ, આ જે બોલનારો અને અનુભવનારો (આત્મા) જુદાજુદા જન્મમાં જ કલ્યાણકારક અને પાપકારક કર્મોનું ફળ ભોગવે છે તેને હું વિદ્યાન ગણું છું.”

ભગવાન—“ હે નિરુપયોગી મનુષ્ય, આવા ધર્મને મેં કોને ઉપદેશ કર્યો છે ? વિગ્નાન એ પ્રતીત્યસમુત્પન્ન (કારણ વગર ઉત્પન્ન થનાર) છે, અને તે કારણ વગર ઉત્પન્ન નથી થતું એમ મેં નથી કહ્યું ? આમ હોવા છતાં ગેરસમજાણથી તું અમારા ઉપર આળ લાવવા માગે છે. તારો પોતાનો પાપો તુ જાતે જ ખોદે છે અને પુષ્કળ પાપ બેગું કરે છે. આ કર્મ તને ચિરકાળ દુઃખકર અને અહિતકર થશે.” ત્યારપછી ભગવાન ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “ હે ભિક્ષુઓ, આ સાતિને આપણા ધર્મવિનયની જરા જોટલી પણ હાંફ મળી હોય એમ તમને લાગે છે ? ”

ભિક્ષુઓએ જવાબ આપ્યો, “ ના, ભદ્રંત.” આથી સાતિ ભોઠો પડ્યો અને નીચું માથું રાખીને બેઠો.

ત્યારપછી ભગવાન બોલ્યા, “ આ પાપદષ્ટિથી તને જ લોકો ઓળખશે હવે હું ભિક્ષુઓને પૂછું છું કે હે ભિક્ષુઓ, મારા ધર્મને જે રીતે સાતિ સમજ્યા છે તે જ રીતે તમે પણ સમજ્યા છો ? ”

ભિક્ષુ—“ ના, ભદ્રંત. વિગ્નાન પ્રતીત્યસમુત્પન્ન છે, અને તે કારણ વગર ઉત્પન્ન નથી થતું, એમ આપે અનેક પ્રકારે બતાવી આપ્યું છે.”

ભગવાન—‘ માધુ, સધુ, (બરાબર છે, બરાબર છે.) તમે મારો ધર્મ બરાબર સમજો છો. પણ આ નિરુપયોગી સાતિ બરાબર સમજી શક્યો નથી, એથી તે ચિરકાલ દુઃખી થવાનો છે હે ભિક્ષુઓ, જે જે કારણથી વિગ્નાન ઉત્પન્ન થાય છે તે તે કારણ ઉપરથી તેનું નામ પડે છે. ચક્ષુ અને

રૂપના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને ચક્ષુર્વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. શ્રોત્ર અને શબ્દના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને શ્રોત્રવિજ્ઞાન, ધ્રાણુ અને ગંધના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને ધ્રાણુવિજ્ઞાન, શ્રુત્ત અને રસના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને શ્રુત્તવિજ્ઞાન, કાય અને સ્પર્શના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને કાયવિજ્ઞાન, અને મન તથા મનોધર્મેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને મનોવિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. કાષ્ઠમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિને કાષ્ઠાગ્નિ કહે છે, અને તૃણથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિને તૃણાગ્નિ કહે છે, તે રીતે જે જે ઇન્દ્રિયોથી વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે તે ઇન્દ્રિયનું નામ તેને આપવામાં આવે છે. આ ઉત્પન્ન થયેલું શરીર આહાર ઉપર અવલંબી રહેલું છે, અને આહારના નિરોધથી તેનો નિરોધ થાય છે, એમ તમને નથી લાગતું ? ”

ભિક્ષુઓ—“ હા, બદંત. ”

ભગવાન—“ આ એમ નથી એવી શંકા કરીએ તો કુશંકા ઉત્પન્ન ન થાય ! ”

ભિક્ષુ—“ હા, બદંત. ”

ભગવાન—“ આ ઉત્પન્ન થયેલું શરીર આહાર ઉપર અવલંબેલું છે, આહારના નિરોધથી તેનો નિરોધ થાય છે, એમ બરાબર રીતે સમજવાથી કુશંકાનો નાશ થાય કે નહિ ? ”

ભિક્ષુઓ—“ હા, બદંત. ”

ભગવાન—“ તો હવે તમને આ બાબતમાં કંઈ શંકા નથી, અને તમે આ વચાર્થ રીતે સમજો છો. ”

ભિક્ષુઓ—“ હા, બદંત. ”

ભગવાન—“આ અત્યંત પરિશુદ્ધ દષ્ટિને તમે વળગી રહો, અને જો તેમાં આસક્ત થાઓ તો તરાપાની જેમ આ ધર્મ પાર ગિતરવા છે, વળગી રહેવા નથી, એવો મેં જે ઉપદેશ કર્યો છે તેનો અર્થ તમે સમજી શકો ખરા?”

ભિક્ષુઓ—“ના, ભદ્ર.”

ભગવાન—“પણ જો તમે આ પરિશુદ્ધ દષ્ટિને પણ વળગો નહિ, અને તેમાં આસક્ત થાઓ નહિ તો તરાપાની જેમ મારો ધર્મ પાર ગિતરવા માટે છે, વળગી રહેવા માટે નથી, એવો મેં જે ઉપદેશ કર્યો છે તેનો અર્થ તમે સમજી શકો ખરા?”

ભિક્ષુઓ—“હા, ભદ્ર.”

ભગવાન—“અન્નનો આહાર, સ્પર્શ, મનઃસંચેતના અને વિજ્ઞાન આ ચાર આહાર ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણીઓની સ્થિતિ અને ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણીઓના અનુગ્રહના કારણરૂપ છે. તૃષ્ણામાંથી તેમનો સમુદય થાય છે, વેદનામાંથી તૃષ્ણાનો સમુદય છે, સ્પૃશ્ય પદાર્થોમાંથી વેદનાનો સમુદય થાય છે, પચાચતનમાંથી સ્પૃશ્યોનો સમુદય થાય છે, નામરૂપમાંથી પચાચતનનો સમુદય થાય છે, વિજ્ઞાનમાંથી નામરૂપનો સમુદય થાય છે, સંસ્કારમાંથી વિજ્ઞાનનો સમુદય થાય છે, અને અવિદ્યામાંથી સંસ્કારનો સમુદય થાય છે. આ રીતે અવિદ્યામાંથી સંસ્કાર —વે0— વેદનાથી તૃષ્ણા, તૃષ્ણાથી ઉપાદાન, ઉપાદાનમાંથી ભવ, ભવમાંથી જાતિ, જાતિમાંથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય અને ઉપાયાસ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે આ બધાં દુઃખોનો ઉદય થાય છે.

“જાતિમાંથી જરા, મરણ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે એમ મેં કહ્યું, એ સંબંધમાં તમને શું લાગે છે ?”

ભિક્ષુઓ—“અમને પણ એમ જ લાગે છે.”

આ રીતે અવિદ્યા સુધી બધાં કાર્યકારણોનો ઉલ્લેખ કરીને ભિક્ષુઓની અનુમતિ લીધી, અને અમને પણ એમ જ લાગે છે એવો ભિક્ષુઓએ જવાબ આપ્યો.

વળા ભગવાને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “આ રીતે જાતિનો નિરોધ કરવાથી જરામરણનો નિરોધ થશે કે નહિ?—પેઠે—અવિદ્યાનો નિરોધ કરવાથી સંસ્કારોનો નિરોધ થશે કે નહિ ?” ભિક્ષુઓએ તેમ થઈ શકશે એવો જવાબ આપ્યો.

ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ, આ જ્ઞાન તમને ખબર હોય તો પહેલા તમે હતા કે નહિ, અથવા કેવા હતા, વગેરે પૂર્વજન્મની વાતો તમે કરી શકો ખરા ?”

ભિક્ષુઓ—“ના, બદંત.”

ભગવાન—“આમ જાણ્યા પછી, તમે હવે પછી જન્મવાના છો કે નહિ, કઈ રીતે ઉત્પન્ન થશો, વગેરે બાંધ જન્મની વાતો તમે કરી શકશો ખરા ? અથવા તો હમણાં હું છું કે નહિ, અથવા હું કેાણ છું, વગેરે વર્તમાન-કાળ સંબંધે કુશંકાઓ ઊભી કરો ખરા ?”

ભિક્ષુઓ—“ના, બદંત.”

ભગવાન—“આમ જાણ્યા પછી અમારા ગુરુની શરમ ખાતર અમે પણ બોલીએ છીએ એમ તમે કહો ખરા ?”

ભિક્ષુઓ—“ના, બદંત.”

ભગવાન—આમ જાણ્યા પછી આ શ્રમણ અમને પૂછ્ય છે, અને તેના વચનને અનુસરીને અમે બોલીએ છીએ, એમ તમે કહો ખરા ?”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદત ”

ભગવાન—આમ જાણ્યા પછી તમે ખીજ ગુરુને શરણે જશો ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદત ”

ભગવાન—“ આમ જાણ્યા પછી તમને ખીજ પથના શ્રમણબ્રાહ્મણોના વ્રતમા અને ઉત્સવોમા સાર દેખાશે ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદત ”

ભગવાન—“ આ બધુ તમે બોધા છે તે તો સ્વાનુભવથી બોલો છોને ? ”

ભિક્ષુઓ—“ હા, ભદત ”

ભગવાન—“ વારુ, વારુ આ ધર્મ સંદૃષ્ટિક, અકાલિક, આવો અને જુઓ એવું જેને માટે કહી શકાય એવો, અભ્યાસ કરવાયોગ્ય, અને સુજોએ અત કરણથી સમજવા જેવો છે તે ધર્મને યોગે એ તમને નિર્વાણની પાસે બાધ્યા છે.

“ મા, બાપ અને ગર્ભ (જન્મનારો પ્રાણી) એ ત્રણના સયોગથી ગર્ભની અવકાન્ત થાય છે, ગર્ભોત્પત્તિ પછી નવ મહિના સુધી માતા તે ગર્ભનું પાલન કરે છે, અને જન્મ્યા પછી તે બાળકને પોતાના લોહીથી પોષે છે (દૂધ એ માતાનું લોહી જ છે) પછી તે બાળક થોડુંક મોડું થયા પછી અનેક જાતના રમકડા લઈને રમ્યા કરે છે, અને યુવાનીમા બધી જાતના વિષયોનો ઉપભોગ લે છે આખોને ગમનાર રૂપ જોતા તેના ઉપર આસક્ત થાય છે, ન ગમનારુ જુએ તો તેના ઉપર દ્રેષ કરે છે, બેદરકારીથી અને ક્રુદ્ધ અન કરણપૂર્વક વર્તે છે, અને પાપકારક અકુસલ વિચારોનો

નિરોધ કરનારી પ્રસાવિમુક્તિ જાણતો નથી. તે આ રીતે અનુરોધ અને વિરોધના ઝપાટામાં આવીને સુખકારક, દુઃખકારક કે ઉપેક્ષાવેદના અનુભવે છે ત્યારે તે વેદનાનું અભિનંદન કરે છે. તેનાથી તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય છે. આને જ ઉપાદાન કહે છે. ઉપાદાનમાંથી ભવ, ભવમાંથી જાતિ, જાતિમાંથી જરા, મરણ, શોક વગેરેનો સમુદય થાય છે. આ રીતે બધા દુઃખરાશિનો સમુદય થાય છે. કાનથી શબ્દ સાંભળીને—વે૦—નાકથી ગંધ સૂંઘીને—વે૦—જીભથી રસ આપીને—વે૦—કાયાથી સ્પર્શ પદાર્થોને સ્પર્શીને—વે૦—અને મનથી મનોધર્મ જાણીને પ્રિય પદાર્થોમાં આસક્ત થાય છે, અને અપ્રિય પદાર્થોનો દ્વેષ કરે છે વગેરે (ઉપર મુજબ.)

“પણ હે ભિક્ષુઓ, દલલોકમાં તથાગત, અરહન્ત, સમ્યક્સંબુદ્ધ, વિદ્યાચરણસંપન્ન, સુગત, લોકવિત્, શ્રેષ્ઠ, પુરુષદમ્યેનો સારથિ, દેવમનુષ્યોનો શાસ્તા ભગવાન બુદ્ધ ઉત્પન્ન થાય છે—વે૦—તેનો ધર્મ કોઈ ગૃહપતિ, ગૃહપતિપુત્ર અથવા બીજા કોઈ દલકા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્ય સાંભળે છે, અને તેનાથી તથાગત ઉપર તેને શ્રદ્ધા બેસે છે—વે૦—અતુર્થધ્યાન મેળવે છે.

“તે આંખોથી રૂપ જોઈને ગમનારા રૂપ ઉપર આસક્ત થતો નથી, અને ન ગમનારાં રૂપનો દ્વેષ કરતો નથી. બહુ જ સાવધાનતાથી અને ઉદાર અનઃકરણથી વર્તે છે, અને જેનાથી પાપકારક અકુશલ વિચારોનો નિરોધ થાય એવી પ્રસાવિમુક્તિ જાણે છે. આ રીતે આસક્તિ અને દ્વેષ નાશ પામ્યાથી સુખકારક, દુઃખકારક અથવા તો ઉપેક્ષાવેદનાનું તે અભિનંદન કરતો નથી. તેનાથી તેની તૃષ્ણાનો નિરોધ થાય છે. તૃષ્ણાના

નિરોધથી ઉપાદાનનો નિરોધ, ઉપાદાનના નિરોધથી ભવનો નિરોધ, ભવના નિરોધથી જાતિનો નિરોધ, અને જાતિના નિરોધથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય અને ઉપાયાસનો નિરોધ થાય છે. આ રીતે બધા દુઃખોનો નિરોધ થાય છે. કાનથી શબ્દ સાંભળીને—વગેરે (ઉપર મુજબ).

“હે બિશ્નુઓ, આ મેં તમને તૃપ્તિસંક્ષયવિમુક્તિ દૂકમાં જણાવી છે. તેને ધારણ કરો, અને સાનિ બિશ્નુ મહાતૃપ્તિની જાળમાં ફસાયો છે એમ સમજો.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. મુદ્દિન મનથી તે બિશ્નુઓએ ભગવાનના બાપણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાત્મજીનાં અનુભવ સમાપ્ત

મહાભરતસપુરસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન અંગદેશમાં અસ્સપુર નામના ગામમાં રહેતા હતા, ત્યાં ભગવાન બિશ્નુ-એને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“ હે બિશ્નુએ, તમને લોકો શ્રમણ કહે છે, અને તમે પણ તમારી જાતને શ્રમણ કહેવાનો છે. માટે તમે બધા બ્રાહ્મણ અને શ્રમણને યોગ્ય એવા ગુણો સંપાદન કરો. એથી તમારું શ્રમણ નામ સાર્થક થશે, અને જે દાયક પાસેથી તમે ચીવર, પિંડપાત, શયનાસન, અને બેસનજ પદાર્થો લો છો તેને પણ તે સુખકર થશે, અને તમારી પ્રવ્રજ્યા સફળ થશે.

“ હે બિશ્નુએ, શ્રમણ અને બ્રાહ્મણને શોભે એવા ગુણો ક્યા ક્યા છે ? હી (પાપની લક્ષણ) અને અવગ્રધ્ય (લોકપ્રવાદની ખીક) આ બે ગુણોથી સુક્રા થાઓ. પણ એમ ન લાગવા દેતા કે આટલાથી અમારું કર્તવ્ય પૂરું થયું.

હું તમને કહું છું કે ધ્યેયને પહોંચતાં પહેલાં વચમાં જ તમારું કર્તવ્ય પડતું ન મૂકતા. તમારું કાર્યકર્મ પરિશુદ્ધ રહે એની ખબરદારી રાખજો અને તેથી આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા ન કરતા. ત્યારપછી તમારાં વાચાકર્મ અને મનઃકર્મો પરિશુદ્ધ થાય એની ખબરદારી રાખો, અને તેનાથી આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા ન કરતા. ત્યારપછી તમારી ઉપજીવકા શુદ્ધ માર્ગે ચાલે એની ખબરદારી રાખો. ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબુ રાખો, નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયોથી રૂપાદિ પદાર્થો જોયા છતાં તેના ઉપર આસક્ત ન થતા. બધી ઇન્દ્રિયોનું રક્ષણ કરો. મિતાહારી બનો, વિચાર કરીને આહાર ગ્રહણ કરો. રમતોમાં હોશિયાર થવા માટે, મદ માટે, મેંડન માટે કે વિબૂધણુ માટે આહાર લો નહિ. આ દેહ જીવિત રહે, કુધાદુઃખની શાંતિ થાય, બ્રહ્મચર્યને અનુકૂળતા આવે, બૂની વેદનાઓ નાશ પામીને નવી વેદનાઓ ઉત્પન્ન ન થાય, જીવનયાત્રા ચાલે, આપણી વર્તણૂક અનિષ્ઠ થાય, અને સુખેથી રહી શકાય, એ જ ઉદ્દેશ તમારા આહારનો હોવો જોઈએ. તમે જાગૃત રહો; દિવસે-બેસીને અથવા તો આમતેમ ફરીને આજસમાંથી ચિત્તને પરિશુદ્ધ કરો; રાતના પ્રથમ ચામમા આ રીતે ચિત્તનું પરિશોધન કરો; મધ્યમ ચામમા જમણે પગે સૂઈને પગ ઉપર પગ રાખીને જાગૃત જીવિતી ગિઠવાનો વિચાર મનમાં રાખીને સિંહની જેમ શયન કરો; રાતના છેલ્લા ચામમાં બેસીને કે આમતેમ આંટા મારીને આવરણોમાંથી તમારા ચિત્તનું પરિશોધન કરો. સ્મૃતિસંપ્રજ્ઞ-યુક્ત બનો; આમતેમ જોવામાં, હાથપગ લંબાવવામાં કે ટૂંકાવવામાં, પાત્રચીવરાદિ ધારણ કરવામાં, ખાવામાં, પીવામાં, જવામાં, ગિલા રહેવામાં,

બેસવામાં, બિઠવામાં વગેરેમાં સ્મૃતિપૂર્વક વર્તો. અરણ્યમાં, ઝાડ નીચે, પર્વત ઉપર, ખીણમાં, ગુફામાં, સ્થાનમાં, વનમાં, ખુલ્લી દવામાં, અથવા ખડની ગંજ ઉપર બેસીને દેહ સીધા રાખીને અને સ્મૃતિ જગૃત રાખીને ધ્યાન ધરો. અભિધ્યા, વ્યાપાદ, થીનમિદ્ધ (આળસ), ઉદ્દચ્ચકુદ્દચ્ચ, ભ્રાંતચિત્તા, અને વિચિકિંચા (કુસંકા) થી તમારા ચિત્તનું પરિશોધન કરો. જેમ કોઈ માણસ કરજ કરીને ધંધા કરે છે, અને તેમા લભ થતા તે કરજ પતાવીને વધેલા ધનથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે, અને તેથી આનંદિત થાય છે, તે રીતે અભિધ્યાથી મુક્ત થઈને સુખી થાઓ. જેમ કોઈ માણસ અત્યત માંદો પડે છે અને પછી તેમાંથી ધીમેધીમે સાજો થાય છે, પૂર્વસ્થિતિએ પાછો પહોંચે છે, અને તેથી આનંદિત થાય છે, તેમ તમે વ્યાપારથી મુક્ત થાઓ. જેમ કોઈ માણસ કેદમાં હોય, અને તે કેદખાનામાંથી વગરખર્ચે તે મુક્ત થાય છે, અને તેથી આનંદિત થાય છે; તેમ તમે થીનમિદ્ધથી મુક્ત થાઓ. જેમ કોઈ માણસ દાસ હોય અને તે દાસ્યમાંથી મુક્ત થયા પછી સ્વતંત્ર થઈને સુખી થાય છે; તેમ તમે ઉદ્દચ્ચકુદ્દચ્ચથી મુક્ત થાઓ. જેમ કોઈ સધન માણસ જંગલને રસ્તે જતા નિર્વિધને તે જંગલ પસાર કરી જાય અને પોતાનું ધન સુરક્ષિત જોઈને આનંદિત થાય; તેમ તમે વિચિકિંચાથી મુક્ત થાઓ. આ પાત્ર નીવરણોનો ત્યાગ કરીને પ્રથમ ધ્યાન પ્રપ્ત કરો. જેમ કોઈ દક્ષ નવરાવનારો માણસ સ્વાનીય ચૂર્ણ લઈને તેમા પાણી ભેળવીને લાકડા ખનાવે છે; પાણી તેમા બધે જ હોય છે પણ તેમાંથી પાણી નીતરતું નથી—બહાર નથી નીકળતું; તેમ તમે એકાન્તવાસમાંથી

ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિસુખથી શરીરને પારપૂર્ણ કરે. પછી દ્વિતીય
ધ્યાન સંપાદન કરે. જેમ બહારથી કોઈ જગ્યાએથી પાણી ન
આવતું હોય અને વરસાદ પણ ન હોય છતાં અંદરના ઝરણા-
થી જ કોઈ તળાવ ભરપૂર ભરેલું હોય છે, તેમ તમે
સમાધિસુખથી તમારા દેહને પરિપૂર્ણ કરો. પછી તૃતીય
ધ્યાન સંપાદન કરો. જેમ પાણીની અંદર વધેલા કમળ મૂળથી
અગ્ર સુધી પાણીથી ઢંકાયેલાં હોય છે, તેમ તમે નિઃપ્રીતિક
સુખથી તમારું શરીર પરિપૂર્ણ કરો. પછી ચતુર્થ ધ્યાન
સંપાદન કરો. જેમ કોઈ માણસ આખું શરીર સફેદ વસ્ત્રથી
ઢાંકીને બેસે, તેમ તમે પરિશુદ્ધ મનથી તમારા દેહને
પરિપૂર્ણ કરો. પછી પૂર્વજન્મ સંભારવાની વિદ્યા મેળવો.
જેમ કોઈ માણસ પોતાના ગામમાંથી બીજાં ગામોમાં
જાય છે, અને પછી પાછો ઘેર આવ્યા પછી તે તે ગામોનું
તેને સ્મરણ રહે છે, તેમ તમે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ
કરના શીખો. ત્યારપછી પતન પામનારા અને ઉત્પન્ન
થનારા પ્રાણીનું જ્ઞાન દિવ્ય ચક્ષુથી પ્રાપ્ત કરો. જેમ કોઈ
માણસ સામસામે આવતા દરવાજાવાળા બે ઘરોની વચ્ચે
બિંબો રહીને તે ઘરોમાં આવતાં જતાં માણસોને જુઓ છે,
તેમ તમે પતન પામનારા અને ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓને
દિવ્ય ચક્ષુથી જુઓ. ત્યારપછી આસવોના ક્ષયનું જ્ઞાન
મેળવો. ચાર આર્યસત્યો ચથાર્થ રીતે જાણો. જેમ કોઈ
સ્વચ્છ તળાવમાં નળિયે પડેલા પથ્થર, છીપલી અને અંદર
ફરનારી માછલીઓ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય, તેમ તમે ચાર
આર્યસત્યો ચથાર્થ રીતે જાણો, આસવોનો ક્ષય કરો અને
તેમનો ક્ષય થયો છે એવું જ્ઞાન મેળવો.

“હે બિહુઓ, પાપનું શમન કરે છે માટે તેને શ્રમણ કહે છે; પાપને પ્રવાહમાં વહેવરાવી દે છે માટે તેને બ્રાહ્મણ કહે છે; પાપ ઘોઈ નાખે છે માટે તે સ્નાતક કહેવાય છે; પાપધર્મ ચથાર્ય રીતે જાણે છે માટે તે વેદજ્ઞ કહેવાય છે; જેના સાંભળવામાં પણ પાપકારક ધર્મ નથી આવતો તે શ્રોત્રિય છે; પાપધર્મથી જે દૂર રહે છે તે આર્ય છે અને તે જ અરહન્ત છે.”

આમ જગવાન બોલ્યા. તે બિહુઓએ સુદિત મનથી જગવાનના બાપણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાઅરસપુરસુત સમાપ્ત

ચૂળઅસ્ત્રપુરસ્તુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન અંત દેશમાં અસ્ત્રપુર નામના શહેર પાસે રહેતા હતા. ત્યાં ભગવાન બિશ્નુએને ઉદેશીને ખોલ્યા :

“ હે બિશ્નુઓ, તમને ભોકો અમણ કહે છે, અને તમે પણ તમારી જાતને અમણ કહેવરાવો છો. એટલે અમણને ચોખ્ખ એવા માર્ગે તમારે ચાલવું જોઈએ. એથી અમણ નામ સાર્થક થશે, અને જેમની પાસેથી તમે ચીરાદિ પદાર્થો લો છો તેમનું દાન સફળ થશે.

“ જે અમણના અભિખ્યા, વ્યાપાદ, ક્રોધ, ઉપનાહ (વેર વાળવાની વૃત્તિ), અક્ષ (અનાદરશુદ્ધિ), પળાસ (સ્પર્ધા), ઈર્ષ્યા, માત્સર્ય, શંકત્વ, માયા, પાપેચ્છા, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ વગેરે દુર્ગુણો નાશ પામ્યા નથી તે અમણ ચોખ્ખ માર્ગે નથી ચાલતો એમ કહેવું જોઈએ. મટજ નામનું એક બેધારું શસ્ત્ર હોય છે. તે ચીવર અને શરીરની વચ્ચે ઢાંગીને પોતાનું શરીર કાપતો ફરનાર (મૂર્ખ) માણસની જેવો આ બિશ્નુ છે, સંધાટિ (ચીવર) ઝોઢવાથી, નગ્ન રહેવાથી, શરીર ઉપર ધૂળ ચોળવાથી, ત્રિકાલસ્નાન કરવાથી, વૃક્ષની નીચે રહેવાથી, ખુલ્લી જગ્યામાં રહેવાથી, ઉપોષણથી, મંત્ર ખોલવાથી અથવા જટા ધારણ કરવાથી અમણત્વ આવતું

નથી. આ બાલ ઉપચારોથી જ જો અભિધ્યા, વ્યાપાદ વગેરે દુર્ગુણો નાશ પામતા હોત તો તો સર્ગાવહાલાં અને આત્મ જનોએ આ બાલ ચિહ્નાં જન્મથી જ મનુષ્યને વળગાડી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત, અને તે જ ધારણ કરવાનો મનુષ્યને ઉપદેશ આપત. પણ અભિધ્યા વગેરે દુર્ગુણો આ બાલ ચિહ્નોથી નાશ પામતા નથી; માટે એ ચિહ્નોથી શ્રમણ નથી થવાતુ એમ હું કહું છું.

“પણ જેના અભિધ્યાદિ ગુણો નાશ પામ્યા હોય તે આ બધા દુર્ગુણોથી મુક્ત થઈને, એ બધા ગુણોથી મુક્ત થયો હું એવું જાણું છે, અને તેથી આનંદ પામે છે. આનંદને લીધે પ્રીતિ, પ્રીતિને લીધે પ્રસન્નિધિ, પ્રસન્નિધિથી સુખ, અને સુખને લીધે તેનું ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે. તે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવના કરીને એ ભાવનાથી સર્વ વ્યાપ કરે છે. જેમ કોઈ ઉત્તમ તળાવ ઉપર ચારે બાજુથી માણસો આવીને શ્રમપરહાર કરે છે અને તૃપ્તાનું શમન કરે છે, તેમ ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે કુળમાંથી તથાગતના ધર્મમાં આવેલાં માણસો મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવનાથી ચિત્તની શાંતિ મેળવે છે. આ માણસો શ્રમણને શોભે એવે રસ્તે ચાલનારા છે એમ હું કહું છું. ગમે તે કુળમાંથી નીકળીને જે માણસ પ્રવ્રત્ત્યા લઈને આસવોનો ક્ષય કરે છે અને પ્રજાવિમુક્તિ મેળવે છે તે જ ખરો શ્રમણ છે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળચરસપુરસુત સમાપ્ત

વગ્ગ ચોથો સમાપ્ત

વગ્ગ પાંચમે

૪૧

સાલેચ્ચકચુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન મોટા બિશ્વસંધને સાથે લઈને ફાસલ દેશમાં પ્રવાસ કરતા હતા. તેઓ એકવાર શાલા નામના બ્રાહ્મણના પાસે આવ્યા. ત્યાંના બ્રાહ્મણે ભગવાનની કીર્તિ સાંભળીને તેમને મળવા માટે ગયા. તેમના ફેટલાક ભગવાનને નમસ્કાર કરીને એક બાણુએ બેઠા, ફેટલાક કુશભસમાચાર પૂછીને એક બાણુએ બેઠા, ફેટલાક અંજલિ બોલીને એક બાણુએ બેઠા, ફેટલાક પોતાનું નામ જોત વગેરે જાણીને એક બાણુએ બેઠા, અને ફેટલાક મૌન રાખીને જ એક બાણુએ બેઠા. બધા બેસી ગયા પછી તેઓએ ભગવાનને પૂછ્યું, “ હે જોતમ, ફેટલાક પ્રાણીઓ મરણ પછી સ્વર્ગમાં જાય છે અને ફેટલાક નરકમાં જાય છે, એનું શું કારણ ? ”

ભગવાન—“અધર્મીયરણુ અને અન્યાયાચરણુથી માણસ દુર્ગતિએ જાય છે, અને ધર્મીયરણુ તેમજ ન્યાયાચરણુથી માણસ સુગતિએ જાય છે.”

બ્રાહ્મ—“આ આપના સંક્ષિપ્ત ભાષણનો વિસ્તારપૂર્વક અર્થ આપશો તો કૃપા થશે.”

ભગ—“હે ગૃહસ્થો, કોઈ માણસ પ્રાણુધાત કરે છે, ચોરી કરે છે, બળિચાર કરે છે; આમ ત્રણ રીતે તે શરીર-થી અધાર્મિક અને અન્યાય આચરણુ કરે છે. તે ખોટું બોલે છે, ચાડી ખાય છે, જાળો ભાંડે છે અને વૃથા બળડાટ કરે છે; આ ચાર રીતે તે વાચાથી અધાર્મિક અને અન્યાય આચરણુ કરે છે. તે પરવિત્તનું ચિન્તન કરે છે, પારકાનો દેષ કરે છે, અને નાસ્તિક થાય છે; આ ત્રણ રીતે તે મનથી અધાર્મિક અન્યાય આચરણુ કરે છે. આવા પાપકર્મો કરવાથી માણસ મૃત્યુ પામ્યા પછી દુર્ગતિ પામે છે.

“પણ કોઈ માણસ પ્રાણુધાત નથી કરતો, ચોરી નથી કરતો, અને પરદારાગમન નથી કરતો; આ ત્રણ રીતે તે દેહથી ધાર્મિક અને ન્યાય આચરણુ કરે છે. તે અસત્ય નથી બોલતો, ચાડી નથી ખાતો, જાળો નથી ભાંડતો, અને વૃથા બળડાટ નથી કરતો; આ ચાર રીતે તે વાચાથી ધાર્મિક અને ન્યાય આચરણુ કરે છે. તે અભિષ્મા, ભ્રાપાદ (દેષ) અને નાસ્તિકતામાંથી વિરત થાય છે; આ ત્રણ રીતે તે મનથી ધાર્મિક આચરણુ કરે છે. આવી જાતનાં પુણ્યકર્મો કરવાથી પ્રાણી મૃત્યુ પછી સુગતિએ જાય છે, સ્વર્ગે જાય છે.

“જો કોઈ ધર્મચારી, ન્યાય આચરણુ કરવાવાળો માણસ મૃત્યુ પછી મોટા ક્ષત્રિયકુળમાં, બ્રાહ્મણકુળમાં, ગૃહપતિકુળમાં

કે આતુર્ભદારાભદિક દેવલોકમાં જન્મ લેવાની ઇચ્છા કરે, તે મરણ પછી તે તે કુળમાં અથવા તે તે દેવલોકમાં જન્મી શકે એ સંભવનીય છે. તે આસવોનો ક્ષય કરીને પ્રણવિમુક્તિ નામની ચિત્તની વિમુક્તિ ઇદલોકમાં જ પ્રાપ્ત કરવાનો જો વિચાર કરે તો તેને માટે શક્ય છે.”

આ સાબળી શાલાવાસી બ્રાહ્મણોએ જમવાનને કહ્યું,
“હે જોતમ, આપનો ઉપદેશ ખૂબ સુંદર છે. જેમ કોઈ જીધું વાળેછું વાસણુ સવળું કરે, હાકેલી વસ્ત્ર ખુદ્લી કરે, માર્ગ જતાવે, અથવા રૂપો જોઈ શકે એ હેતુથી અંધારામાં કોઈ મશાલ પેટાવે એવી રીતે અનેક પ્રકારે આપે ધર્મને પ્રકાશિત કર્યો છે. અમે આપને, ધર્મને અને સંધને શરણે જઈએ છીએ. અમે આજથી યાવજીવ આપના ઉપાસક છીએ એમ સમજીએ.”

સાલેયકમુત સમાપ્ત

વેરંજકસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે શ્રાવસ્તીમાં વેરંજક બ્રાહ્મણ ગૃહપતિઓ કંઈ કારણસર રહેતા હતા તે ભગવાનની કીર્તિ સાંભળીને તેમને મળવા માટે ગયા. ...વગેરે બધું આગલા સૂત્ર મુજબ જ. તેમાં ભગવાન સાંભળ્યે બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને ઉપદેશ આપે છે, અને અહીં વેરંજક બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને એ ઉપદેશ આપેલો છે, એટલો જ ફેર.

વેરંજકસુત સમાપ્ત

મહાવેદવદ્યમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તીના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે આયુષ્માન મહાકોટિત સાબને વખતે ધ્યાનસમર્પણ આટોપીને આયુષ્માન સારિપુત્ર પાસે ગયો અને કુશલસમાચાર પૂછીને એક બાજુએ બેઠા પછી બોલ્યા, “આયુષ્મન્, કુપ્રચ એટલે શું ?”

સારિપુત્ર—“જાણતો નથી માટે કુપ્રચ. શું નથી જાણતો ? આ કુઃખ છે, આ કુઃખનો સમુદય છે, આ કુઃખનો નિરોધ છે, અને આ કુઃખનિરોધનો માર્ગ છે એ નથી જાણતો માટે તેને કુપ્રચ કહેવામાં આવે છે.”

સારિપુત્રના બાપણનું અભિનંદન કરીને મહાકોટિત બોલ્યો, “પ્રચાવાન કઈ રીતે થાય છે ?”

સારિપુત્ત-“ જાણે છે માટે તેને પ્રગાવાન કહે છે. શું જાણે છે? આ દુઃખ છે, આ દુઃખનો સમુદય છે, આ દુઃખનિરોધ છે, અને આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ છે એમ જાણે છે માટે તે પ્રગાવાન કહેવાય છે. ”

મહાકોટ્ઠિન-“ વિજ્ઞાન એટલે શું? ”

સારિપુત્ત-“ સુખ, દુઃખ અને ઉપેક્ષા વેદના જાણે છે માટે તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. ”

મહા-“ પ્રગા અને વિજ્ઞાન બિજા છે કે એક છે? એમાનો ભેદ બતાવી શકાય? ”

સારિ-“ પ્રગા અને વિજ્ઞાન એ એક ધર્મો હોવાથી તેમાંનો ભેદ બતાવી નહિ શકાય. ”

મહા-“ તો પછી તેમાં વિચિત્રતા શું? ”

સારિ-“ પ્રગા જાવનાર્હ છે અને વિજ્ઞાન એ જાણવા-ચોખ્ખ છે, એ જ તેમાં વિચિત્રતા છે. ”

મહા-“ વેદના એટલે શું? ”

સારિ-“ સુખ, દુઃખ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ વેદના છે. ”

મહા-“ સંસાર એટલે શું? ”

સારિ-“ જૂઠું, પીગું વગેરે ભેદ જોનાથી જાણી શકાય છે તે સંસાર. ”

મહા-“ આ બળેનું પૃથક્કરણ કરી શકાય ખરું? અને તેમાનો ભેદ બતાવી શકાય ખરો? ”

સારિ-“ ના. વેદના અને સંસાર એ એટલા બધાં મિશ્રિત છે કે તેમાનો ભેદ બતાવી શકાય નહિ. ”

મહા-“ અનાસક્ત પુરુષે પાંચ ઇન્દ્રિયો પરિશુદ્ધ કરીને મનોવિજ્ઞાનથી શું જાણવું? ”

સારિં-“ તેણે આકાસાનંચાયતન, વિગ્રાણંચાયતન, અને આકિચગ્રાચતન જાણ્યું.”

મહાં-“ પણ એ તે શી રીતે જાણે છે ? ”

સારિં-“ તે પ્રગાચ્છુથી જાણે છે.”

મહાં-“ પ્રગાની શ્વા માટે જરૂર છે ? ”

સારિં-“ અભિયા, પરિયા અને પ્રહાણા (આસવોના નાશ) માટે પ્રગાની જરૂર છે.”

મહાં-“ કયા કારણોથી સમ્યગ્દષ્ટિ થવાય ? ”

સારિં-“ ખીજનો ઉપદેશ અને યોગ્ય વિચાર એ એ કારણોથી.”

મહાં-“ કયા અંગોથી સમ્યગ્દષ્ટિને મદદ કરી હોય તો તે ચેતોવિમુક્તિફલદાયક અને પ્રગાવિમુક્તિફલદાયક થાય ? ”

સારિં-“ શીલ, શ્રુત, ધાર્મિક સંભાષણ, સમાધિ અને વિપરસના એ પાંચ અંગોની મદદથી સમ્યગ્દષ્ટિ ચેતોવિમુક્તિને અને પ્રગાવિમુક્તિને ફલદાયક થાય છે.”

મહાં-“ ભવ કેટલા છે ? ”

સારિં-“ ભવ ત્રણ છે: કામભવ, રૂપભવ અને અરૂપભવ.”

મહાં-“ પુનર્ભવ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? ”

સારિં-“ અવિદ્યાના આવરણથી ઢંકાયેલા અને તૃષ્ણાના સંયોજનથી બદ્ધ થયેલા પ્રાણીઓનો પુનર્ભવ થાય છે.”

મહાં-“ પણ શેનાથી પુનર્ભવ પ્રાપ્ત ન થાય ? ”

સારિં-“ અવિદ્યામાંથી વિરક્તિ, વિદ્યાનું ઉત્પાદન, અને તૃષ્ણાના નિરોધથી પુનર્ભવ પ્રાપ્ત થતો નથી.”

મહાં-“ પ્રથમખ્યાન કયું ? ”

સારિં-“ કોઈ બિહુ વિષયોમાંથી અને અકુશલ વિચારો-

માંથી વિરત થઇને વિતર્કવિચારસહિત એકાન્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિસુખવાળું પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આને જ પ્રથમધ્યાન કહે છે.”

મહા૦-“પ્રથમધ્યાનના અંગે કયા કયા ?”

સારિ૦-“પ્રથમધ્યાનનાં પાચ અંગે છે : વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ અને ચિત્તની એકાગ્રતા.”

મહા૦-“પ્રથમધ્યાનમાં કયા અંગે નાશ પામે છે, અને તે કયા અંગેથી યુક્ત હોય છે ?”

સારિ૦-“પાચ અંગે પ્રથમધ્યાન વખતે નાશ પામે છે : કામરુદ્ધ, વ્યાપાદ, થીનમિદ્ધ, ઉદ્ધવ્યકુક્કુચ્ચ અને વિચિક્ષિષ્ઠા, અને વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ અને ચિત્તની એકાગ્રતા એ પાચ અંગેથી પ્રથમધ્યાન યુક્ત હોય છે.”

મહા૦-“ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, છર્મા અને કાય એ પાંચે ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયોના અનુભવ લે છે; એકના વિષયનો બીજાથી અનુભવ લેવાતો નથી; પણ એ બધી ઇન્દ્રિયોના વિષયનો અનુભવ કોણ લે છે ?”

સારિ૦-“મન એ ઇન્દ્રિયોનું પ્રતિચરણ છે. મન જ તેમના વિષયોના અનુભવ લે છે.”

મહા૦-“આ પાચ ઇન્દ્રિયો શેના ઉપર અવલંબી રહે છે ?”

સારિ૦-“આયુષ્ય ઉપર તે અવલંબે છે.”

મહા૦-“આયુષ્ય શેના ઉપર અવલંબે છે ?”

સારિ૦-“આયુષ્ય ઉચ્ચતા ઉપર અવલંબે છે.”

મહા૦-“અને ઉચ્ચતા શેના ઉપર અવલંબે છે ?”

સારિ૦-“ઉચ્ચતા આયુષ્ય ઉપર અવલંબે છે.”

મહા૦-“આપના આ કહેવાનો અર્થ હું ખરાબર સમજી શકું નહિ.”

સારિ૦—“એક ઉદાહરણ આપું. ઉદાહરણથી પણ સુઘ પ્રકરો બાંધણીનો અર્થ સમજે છે. જેમ બળત્તી-દીવાની વાટથી આભા (પ્રકાશ) દેખાય છે, અને આભાથી વાટ દેખાય છે, તેમ આયુષ્ય અને ઉજ્જ્વલતા એકબીજા ઉપર અવલંબે છે.”

મહા૦—“આયુરસંસ્કાર અને વેદનીય ધર્મો એક છે કે જુદાજુદા ?”

સારિ૦—“તે જુદાજુદા છે. જે તે એક હત તો સંસાર-વેદમિતનિરોધ પ્રાપ્ત કરેલો બિશુ ફરી પાછો પૂર્વસ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી શકે નહિ.”

મહા૦—“આ શરીર જ્યારે નિશ્ચેષ્ટ થાય છે, મૃત થાય છે ત્યારે તેના કયાકયા ધર્મો નાશ પામે છે ?”

સારિ૦—“આયુષ્ય, ઉજ્જ્વલતા અને વિજ્ઞાન એ ત્રણ ધર્મો નાશ પામે છે.”

મહા૦—“મૃત માણસના અને સંસારવેદમિતનિરોધ પામેલા માણસના શો ફેર ?”

સારિ૦—“મૃત માણસના કાચસંસ્કાર નિરોધ પામે છે, વાદસંસ્કાર નિરોધ પામે છે, ચિત્તસંસ્કાર નિરોધ પામે છે, નષ્ટ થાય છે, ઉજ્જ્વલતા નાશ પામે છે, અને ઇન્દ્રિયો વિજ્ઞાન પામે છે. સંસારવેદમિતનિરોધ પામેલા માણસના કાચસંસ્કાર, વાદસંસ્કાર અને ચિત્તસંસ્કાર નિરોધ પામે છે, પરંતુ આયુષ્ય નષ્ટ થતું નથી, ઉજ્જ્વલતા નાશ પામતી નથી, અને ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન હોય છે. આ બધે વચ્ચે ફેર છે.

મહા૦—“સુખદુઃખવિરહિત ચિત્તવિયુક્ત (ચતુર્થધ્યાન) પ્રાપ્ત થવાના કયા કારણો છે ?”

સારિ૦—“કાષ્ઠ બિશુ સુખ અને દુઃખનું પ્રહાણ (નાશ)

કરીને તથા સૌમનસ્ય અને હૌર્મનસ્યનો અસ્ત કરીને ઉપેક્ષાથી અને રમૂતિથી પરિશુદ્ધ એવું ચતુર્થધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ ચાર અત્યથો સુખદુઃખવિરહિત ચિત્તવિમુક્તિના કારણજૂન છે.”

મહાં—“અનિમિત્ત ચિત્તવિમુક્તિ કયાં કારણોથી થાય છે ?”

સારિં—“જે કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિનો ભાગ થાય છે : બીજાં બધાં નિમિત્તોને મનમાં ન આવવા દેવાં, અને અનિમિત્ત ધાતુમાં ચિત્ત પરોવવું.”

મહાં—“કયા કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિ સ્થિર થાય છે ?”

સારિં—“ત્રણ કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિ સ્થિર થાય છે : બીજાં બધાં નિમિત્તો મનમાં ન લાવવાથી, અનિમિત્ત ધાતુમાં જ ચિત્ત પરોવવાથી, અને પૂર્વના અભિસંસ્કારોથી.”

મહાં—“કયાં કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિમાંથી ઉત્થાન થાય છે ?”

સારિં—“બીજાં બધાં નિમિત્તો મનમાં લાવવાથી અને અનિમિત્ત ધાતુ તરફ લક્ષ ન દેવાથી; આ જે કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિમાંથી ઉત્થાન થાય છે.”

મહાં—“અપ્રમાણ્ય ચેતોવિમુક્તિ, આકિચ્ચા ચેતોવિમુક્તિ, શન્યતા ચેતોવિમુક્તિ અને અનિમિત્તા ચેતોવિમુક્તિ એ ચારે એકાર્થી છે કે બિનાર્થી છે ?”

સારિં—“એક અર્થમાં તે એકાર્થી છે. કેમ બિહુ મૈત્રી-મય ચિત્તથી ચારે દિશા વ્યાપ્ત કરે છે, કરુણામય ચિત્તથી, મુદિતામયચિત્તથી—યેં—ઉપેક્ષામય ચિત્તથી ચારે દિશા વ્યાપ્ત કરે છે; આને અપ્રમાણ્ય ચેતોવિમુક્તિ કહે છે. કેમ બિહુ

સર્વ પ્રકારે વિગ્રહાણુંઆવતનનો સમતિક્રમ કરીને કશું જ નથી એવી શુદ્ધિથી આકિંચગ્રાવતન પ્રાપ્ત કરે છે; આને આકિંચન્ય એતોવિમુક્તિ કહે છે કાંઈ બિંહુ એકાન્નમા એવો વિચાર કરે છે કે આત્મા અને આત્મીયના અર્થમા તો સર્વ વસ્તુગત શૂન્ય છે; આને શૂન્યતા એતોવિમુક્તિ કહે છે. કાંઈ બિંહુ બીજાં બધા નિમિત્તો મનમા ન લાવતા અનિમિત્ત ચિત્તસમાધિ પ્રાપ્ત કરે છે; આને અનિમિત્ત એતોવિમુક્તિ કહે છે. આવી રીતે આ ચારે એતોવિમુક્તિ બિન્ન છે એમ મણવું જોઈએ. પણ રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ધર્મો પ્રમાણુકર છે; અરહન્તના આ ધર્મો નષ્ટ થયા છે માટે તેની એતોવિમુક્તિને અપ્રમાણુ એતોવિમુક્તિ કહી શકાય. કારણકે તે બધી અપ્રમાણુ એતોવિમુક્તિમા શ્રેષ્ઠ છે. તે જ રાગ, દ્વેષ, મોહથી શૂન્ય છે માટે તે શૂન્યતા છે; માટે તે શૂન્યતા એતોવિમુક્તિ કહી શકાય. રાગ, દ્વેષ અને મોહને કિંચન કહે છે; તેનાથી તે વિમુક્ત હોવાથી આકિંચન્ય એતોવિમુક્તિ કહેવાય છે રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ નિમિત્તકર ધર્મો છે; તેનાથી તે વિમુક્ત હોવાથી તે અનિમિત્ત એતોવિમુક્તિ પણ કહી શકાય છે આ રીતે આ ચાર એતોવિમુક્તિ એકાર્થી છે."

આમ આયુષ્માન સારિપુત્ર બોલ્યો. આયુષ્માન મહાકોટિલે આયુષ્માન સારિપુત્રના જાપણું બાળિનંદન કર્યું

મહાવેદવિમુક્ત સમાપ્ત

ચૂળવેદક્ષસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર છુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહના વેળુવનમાં કલ્પદ્રુનિવાપમાં રહેતા હતા. તે વખતે વિસાખ ઉપાસક ધમ્મદિના ભિક્ષુણી પાસે ગયો અને તેને વંદન કરીને એક ખાજીએ બેઠો અને બોલ્યો, “હે આર્ય, સત્કાય (આત્મા) કયો ?”

ધમ્મદિના—“આયુષ્મન્ વિનાખ, પાત્ર ઉપાઘાનરંકધને ભગવાને સત્કાય નામ આપ્યું છે.”

વિસાખે ધમ્મદિનાના બાપણનું અભિનંદન કરીને વળી આગળ પ્રશ્ન પૂછ્યો, “સત્કાયનો સમુદય કેમ થાય છે ?”

ધમ્મદિના—“કરીકરી ઉત્પન્ન થનારી અને જ્યાંત્યાં આનંદ પામનારી તૃણામાથી સત્કાયનો સમુદય થાય છે એમ ભગવાને કહેલું છે.”

વિસાખ—“ભગવાનના કહેતા મુજબ સત્કાયનો નિરોધ કરી રીતે થાય છે ?”

ધમ્મદિના—“ આ તૃષ્ણાનો અરોધ નાશ કરવાથી સત્કાયનો નિરોધ થાય છે એમ જાણવાને કહ્યું છે. ”

વિસાખ—“ જાણવાને સત્કાયનિરોધનો માર્ગ કયો બતાવ્યો છે ? ”

ધમ્મદિના—“ સમ્યગ્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યગ્ વાચા, સમ્યક્ કર્મોન્ત, સમ્યગ્ આજીવ, સમ્યગ્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ એ જ સત્કાયનિરોધનો માર્ગ છે એમ જાણવાને કહ્યું છે. ”

“ વિસાખ—“ ઉપાદાન અને ઉપાદાનરકંધ કિન્ન છે કે એક જ છે ? ”

ધમ્મદિના—“ તે કિન્ન પણ નથી અને એક પણ નથી. પણ ઉપાદાનરકંધ ઉપરની અસક્તિ જ ઉપાદાન કહેવાય છે. ”

વિસાખ—“ સત્કાયદષ્ટિ કેમ થાય છે ? ”

ધમ્મદિના—કોઈ આવદાન સામાન્ય માણસ આર્યોની મુલાકાત લેતો નથી, આર્યધર્મ જાણતો નથી, આર્યધર્મથી વિનીત થતો નથી. રૂપ એ આત્મા છે, આત્મા રૂપવાન છે એમ તે સમજે છે; આત્મામાં રૂપ છે અથવા રૂપમાં આત્મા છે એમ તે સમજે છે. વેદના એ આત્મા છે, આત્મા વેદનાવાન છે; આત્મામાં વેદના છે અથવા વેદનામાં આત્મા છે એમ તે સમજે છે. સંસાર એ આત્મા છે, આત્મા સંસારવાન છે; આત્મામાં સંસાર છે અથવા સંસારમાં આત્મા છે એમ તે સમજે છે. સંસ્કાર એ આત્મા છે, આત્મા સંસ્કારવાન છે; આત્મામાં સંસ્કાર છે અથવા સંસ્કાર આત્મા છે એમ તે સમજે છે. વિજ્ઞાન એ આત્મા છે, આત્મા વિજ્ઞાનવાન છે; આત્મામાં વિજ્ઞાન છે અથવા વિજ્ઞાનમાં આત્મા છે એમ તે સમજે છે. આ રીતે તે સત્કાયદષ્ટિ થાય છે. ”

વિસાખ—“કોઈ જિજ્ઞુ સત્કાયદષ્ટિ કઈ રીતે નથી થતો?”

ધર્મહિતા—“આર્યોની મુલાકાત લેનારો, આર્યધર્મમાં કુશલ અને આર્યધર્મથી વિનીત, વિદ્વાન આર્યશ્રાવક રૂપ આત્મા છે વગેરે વિચાર કરતો નથી. આ રીતે તે સત્કાયદષ્ટિ થતો નથી.”

વિસાખ—“હે આર્યે, આર્ય અષ્ટાગિક માર્ગ કયો?”

“ધર્મહિતા—“સમ્યગ્ દષ્ટિ—પ્રેમ—સમ્યક્ સમાધિ, એ જ આર્ય અષ્ટાગિક માર્ગ છે.

વિસાખ—“તે સરકૃત છે કે અસરકૃત છે?”

ધર્મહિતા—“તે સરકૃત છે.”

વિસાખ—“ત્રણ રકંધથી આર્ય અષ્ટાગિક માર્ગનો સંગ્રહ થાય છે કે આર્ય અષ્ટાગિક માર્ગથી ત્રણ રકંધનો સંગ્રહ થાય છે?”

ધર્મહિતા—“આર્ય અષ્ટાગિક માર્ગથી ત્રણ રકંધનો સંગ્રહ નથી થતો, પરંતુ ત્રણ રકંધથી જ આર્ય અષ્ટાગિક માર્ગનો સંગ્રહ કરાય છે. શીલરકંધથી સમ્યગ્ વાચ્યા, સમ્યક્ કર્મોન્ત, અને સમ્યક્ આજીવનો સંગ્રહ થાય છે; સમાધિરકંધથી સમ્યગ્ વ્યાયામ, સમ્યક્ રમૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિનો સંગ્રહ થાય છે; પ્રચારકંધથી સમ્યગ્ દષ્ટિ અને સમ્યક્ સંકલ્પનો સંગ્રહ થાય છે.”

વિસાખ—“હે આર્યે, સમાધિ કઈ? સમાધિનાં નિમિત્તો, સમાધિપરિષ્કાર અને સમાધિભાવના કઈ?”

ધર્મહિતા—“ચિત્તની જે એકાગ્રતા છે તે જ સમાધિ છે, ચાર સતિપટ્ટાનો એ સમાધિના નિમિત્તો છે, ચાર સમ્મ-પ્પધાનો એ સમાધિના પરિષ્કારો છે, અને આ મનોધર્મોની ભાવના એ સમાધિભાવના છે.

વિ૦—“હે આર્યે, સંસ્કાર કેટલા પ્રકારના છે ?”

ધ૦—“સંસ્કાર ત્રણ પ્રકારના છે : કામસંસ્કાર, વાચા-સંસ્કાર અને ચિત્તસંસ્કાર.”

વિ૦—“કાચસંસ્કાર કેને કહેવાય, વાચાસંસ્કાર કેને કહે-વાય અને ચિત્તસંસ્કાર કેને કહેવાય ?”

ધ૦—“આશ્વાસપ્રશ્વાસ એ કાચસંસ્કાર, વિતર્ક અને વિચાર એ વાચાસંસ્કાર, અને સંસાર તથા વેદના એ ચિત્તસંસ્કાર છે.”

વિ૦—“તે એમ કેમ ?”

ધ૦—“કારણકે આશ્વાસ અને પ્રશ્વાસ એ કાચિક છે અને કામપ્રતિજ્ઞ છે, માટે તેમને કાચસંસ્કાર કહે છે. પ્રથમ વિતર્ક ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી શબ્દ નીકળે છે, માટે વિતર્કવિચારને વાચાસંસ્કાર કહેવામાં આવે છે. સંસાર અને વેદના એ કેવળ ચિત્તના ધર્મ છે અને તે ચિત્ત ઉપર અવ-લંબી રહે છે, માટે તેને ચિત્તસંસ્કાર કહેવામાં આવે છે.”

વિ૦—“સંસારવેદ્યિનનિરોધસમાપત્તિ કેમ મેળવાય ?”

ધ૦—“આતુષ્મન્ વિશાખ, સંસારવેદ્યિતનિરોધ પ્રાપ્ત કરી સેનાર બિહુને, ‘હું આ (સમાધિ) સમાપત્તિ મેળવીશ, મેળવું છું અથવા મેળવી એમ લાગતું નથી. પણ અગાઉથી જ તેના ચિત્તની એવી તૈયારી થાય છે કે તેને તે સમાપત્તિ આપોઆપ જ પ્રાપ્ત થાય છે.”

વિ૦—“તે સમાપત્તિમાં પ્રવેશ કરનારા બિહુના કયા મનોધર્મો પહેલા નિરોધ પામે છે ?”

ધ૦—“તેના વાચાસંસ્કાર પ્રથમ નિરોધ પામે છે ; પછી કાચસંસ્કાર, અને તે પછી ચિત્તસંસ્કાર નિરોધ પામે છે.”

વિ૦—“તે સમાપત્તિમાંથી તે કઈ રીતે જોડે છે ?”

ધૃ—“તે સમાપત્તિમા પ્રવેશ કરેલા બિહુને, હું તે સમાપત્તિમાથી બીડીશ, બંદું છું કે બિહુનો, એમ લાગતું નથી. પણ અગાઉ જ તેના ચિત્તની એવી તૈયારી થાય છે કે તે આપો-આપ જ તે સમાપત્તિમાથી બેઠે છે.”

વિ—“તે સમાપત્તિમાથી બેઠેલા બિહુમા કયા મનોધર્મો પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે ?”

ધૃ—“તેના મનમાં ચિત્તસંસ્કાર પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે; પછી કાયસંસ્કાર અને પછી વાચાસંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે.”

વિ—“તે સમાપત્તિમાથી બેઠેલા બિહુમા કેટલા ચિત્તસ્પર્શ ઉત્પન્ન થાય છે ?”

ધૃ—“તેને ત્રણ ચિત્તસ્પર્શ ઉત્પન્ન થાય છે : ચન્મતા સ્પર્શ, અથવા અનિમિત્ત સ્પર્શ અથવા અપ્રણુહિત સ્પર્શ.”

વિ—“તેનું ચિત્ત કઈ ઝાંજુએ વળે છે ?”

ધૃ—“તેનું ચિત્ત વિવેક તરફ વળે છે. (નિર્વાણ તરફ વળે છે.)”

વિ—“વેદના કેટલા પ્રકારની છે ?”

ધૃ—“વેદના ત્રણ છે : સુખા વેદના, દુઃખા વેદના, અને અદુઃખમસુખા વેદના.

વિ—“તે ત્રણેની વ્યાખ્યા શી છે ?”

ધૃ—“જે કામિક કે માનસિક સુખ હોય તે સુખા વેદના, જે કામિક કે માનસિક દુઃખ હોય તે દુઃખા વેદના, અને જે કામિક કે માનસિક સુખ પણ નહિ અને દુઃખ પણ નહિ તે અદુઃખમસુખા વેદના છે.”

વિ—“સુખા વેદના સુખદ કેમ થાય છે અને દુઃખદ કેમ થાય છે ? દુઃખા વેદના દુઃખદ કેમ થાય છે અને સુખદ

કેમ થાય છે ? અદુઃખમસુખા વેદના સુખદ કેમ થાય છે અને દુઃખદ કેમ થાય છે ?”

ધ૦—“સુખા વેદના જ્યાં સુધી હોય (ચાલુ હોય) ત્યાં સુખી સુખદ થાય છે, પણ તે બદલાય કે તરત જ દુઃખદ થાય છે. દુઃખા વેદના જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી દુઃખદ હોય છે, પણ તે બદલાય કે તરત જ સુખદ થાય છે. અદુઃખમ-સુખા વેદના જ્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી સુખદ થાય છે, પણ અજ્ઞાનથી દુઃખદ થાય છે.”

વિ૦—“સુખા વેદનામા કયો અનુશય રહે છે ? દુઃખા વેદનામા કયો અનુશય અને અદુઃખમસુખા વેદનામા કયો અનુશય રહે છે ?

ધ૦—“સુખા વેદનામા રાગાનુશય રહે છે, દુઃખા વેદનામાં પ્રતિધાનુશય રહે છે, અને અદુઃખમસુખા વેદનામા અવિદ્યાનુશય રહે છે.”

વિ૦—“બધી જ સુખા વેદનામાં રાગાનુશય રહે છે ? બધી જ દુઃખા વેદનામાં પ્રતિધાનુશય રહે છે ? અને બધી જ અદુઃખમસુખા વેદનામાં અવિદ્યાનુશય રહે છે ?”

ધ૦—“બધી જ સુખા વેદનામા રાગાનુશય રહેતો નથી, બધી જ દુઃખા વેદનામાં પ્રતિધાનુશય રહેતો નથી, અને બધી જ અદુઃખમસુખા વેદનામાં અવિદ્યાનુશય રહેતો નથી.”

વિ૦—“સુખા વેદનાને લીધે કોનો ત્યાગ કરવો ? દુઃખા વેદનાને લીધે કોનો ત્યાગ કરવો ? અને અદુઃખમસુખા વેદનાને લીધે કોનો ત્યાગ કરવો ?”

ધ૦—“સુખા વેદનાને લીધે રાગાનુશયનો ત્યાગ કરવો, દુઃખા વેદનાને લીધે પ્રતિધાનુશયનો ત્યાગ કરવો, અને અદુઃખમસુખા વેદનાને લીધે અવિદ્યાનુશયનો ત્યાગ કરવો.”

વિ०—“ બધી જ સુખા વેદનાને લીધે રાગાનુશયનો ત્યાગ કરી શકાય ખરો ? બધી જ દુઃખા વેદનાને લીધે પ્રતિવાનુશયનો ત્યાગ કરી શકાય ખરો ? અને બધી જ અદુઃખમસુખા વેદનાને લીધે અવિદ્યાનુશયનો ત્યાગ કરી શકાય ખરો ? ”

ધ૦—“ ના, એમ નથી. કોઈ ભિક્ષુ કાર્મવિકાર અને અનુશય મનોવૃત્તિઓથી પૃથક્ થઈને —વ૦— પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેને લીધે રાગાનુશયનો ત્યાગ કરે છે. બીજો ભિક્ષુ એવો વિચાર કરે છે કે આર્થ સોઠો જે પદ પામે છે તે પદ મને ક્યારે મળશે ? તે એક પદની ઇચ્છાને લીધે એને દૌર્ભનસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનાથી તે પ્રતિવાનુશયનો ત્યાગ કરે છે. બીજો કોઈ ભિક્ષુ ચતુર્થધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેનાથી તે અવિદ્યાનુશયનો ત્યાગ કરે છે.”

વિ०—‘ સુખા વેદનાનો પ્રતિભાગ (સમાન પ્રતિસ્પર્ધી) કયો ? ’

ધ૦—‘ દુઃખા વેદના સુખા વેદનાનો પ્રતિભાગ છે.”

વિ०—“ અને દુઃખા વેદનાનો પ્રતિભાગ કયો ? ”

ધ૦—“ સુખા વેદના દુઃખા વેદનાનો પ્રતિભાગ છે.”

વિ०—“ અદુઃખમસુખા વેદનાનો પ્રતિભાગ કયો ? ”

ધ૦—“ અવિદ્યા એ તેનો પ્રતિભાગ છે.”

વિ०—“ અને અવિદ્યાનો પ્રતિભાગ કયો ? ”

ધ૦—“ વિદ્યા એ અવિદ્યાનો પ્રતિભાગ છે.”

વિ०—“ વિદ્યાનો પ્રતિભાગ કયો ? ”

ધ૦—“ વિમુક્તિ એ તેનો પ્રતિભાગ છે.”

વિ०—“ વિમુક્તિનો પ્રતિભાગ કયો ? ”

ધ૦—“ નિર્વાણ એ વિમુક્તિનો પ્રતિભાગ છે.”

વિ०—“અને નિર્વાણનો પ્રતિભાગ કયો ?”

ધ૦—“આયુષ્મન વિશાખ, તે પ્રશ્નની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું. તું પ્રશ્નની મર્યાદા ન જાણી શક્યો. નિર્વાણ એ બ્રહ્મ-ચર્યની સીમા છે. બ્રહ્મચર્યનું ખ્યેય નિર્વાણ છે. આ બાળતમ્બ જો તને શંકા રહેતી હોય તો તું જગવાનને આ પ્રશ્ન પૂછી જો, અને જગવાન તેનો જે નિકાલ આપે તે પ્રમાણે તું તેનો અર્થ સમજ.”

તે પછી ધમ્મદિના ભિક્ષુણીના બાપણનું અભિનંદન કરીને અને તેને નમસ્કાર અને પ્રદક્ષિણા કરીને વિશાખ જગવાન પાસે ગયો અને જગવાનને નમસ્કાર કરીને એક બાળુએ બેઠો એક બાળુએ બેઠો પછી ધમ્મદિના સાથે થયેલું પોતાનું સંભાષણ તેણે જગવાનને નિવેદિત કર્યું. ત્યારે જગવાન બોલ્યા, “હે વિશાખ, ધમ્મદિના ભિક્ષુણી પંડિતા અને મહાપ્રજ્ઞાવતી છે. આ પ્રશ્નો જો તું મને પૂછે તો પણ હું ધમ્મદિનાની જેમ જ તેના જવાબ આપીશ. એટલે તેણે આપેલા જવાબ બરાબર છે એમ તું સમજ.”

એમ જગવાન બોલ્યા. વિશાખ ઉપાસકે મુદિત મનથી જગવાનના બાપણનું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળવેદલસુત સમાપ્ત

ટીકા

ધમ્મદિના એ પૂર્વાશ્રમમાં વિશાખની પત્ની હતી. તે ભિક્ષુણી કઈ રીતે થઈ તેની માહિતી ‘બૌદ્ધસંધનો પરિવ્રજ’ ભાગ ૩ એ પૃ ૪૬ માં આપેલી છે, ત્યાં એઈ લેવી.

સંકૃત—સરકૃત પદાર્થ એટલે સરકારમય કે સરકારમિશ્રિત પદાર્થ. અસરકૃત એટલે જેમાં સરકાર ન હોય એવા પદાર્થો. અટ્ટકથાચાર્યના મત મુજબ આકાશ અને નિર્વાણ એ તે પદાર્થો છે.

પ્રથમધ્યાનને લીધે રાગાનુશયનો ત્યાગ કરે છે, એટલે પ્રથમધ્યાનમાં જે સુખા વેદના હોય છે તે રાગાનુશયનો નાશ કરનારી હોય છે. મેઘ પદની પ્રાપ્તિ માટે જે દૌર્ભાગ્ય કે માનસિક દુઃખ થાય છે, તેનાથી પ્રતિધાનુશયનો ત્યાગ કરી શકાય છે; ખીલ દૌર્ભાગ્યને લીધે પ્રતિધ (ક્રોધ) વધે છે. ચતુર્થધ્યાનમાની અદુઃખમસુખા વેદનાને લીધે અવિધાનુશયનો ત્યાગ કરી શકાય છે. પણ અતિનિદ્રાના કે આળસના જે અદુઃખમસુખા વેદના હોય છે તેનાથી અવિદ્યા (અજ્ઞાન) વધે છે.

ચૂળવેદસુતની દીકા સમાપ્ત

ચૂળધર્મસમાધાનસુત્ર

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જૈત-
વનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે
શિશુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“ હે શિશુઓ, આ ચાર ધર્મસમાધાનો છે. તે ક્યાં ?
એક ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ આપે છે, પણ ભવિષ્ય-
કાળમાં દુઃખકારક ફળ આપે છે. બીજું ધર્મસમાધાન વર્તમાન-
કાળમાં દુઃખ દે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખકારક ફળ
આપે છે. ત્રીજું ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ આપે છે,
પરંતુ ભવિષ્યકાળમાં સુખકારક ફળ આપે છે અને ચોથું ધર્મ-
સમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ આપે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં
પણ સુખકારક ફળ આપે છે.

“ હે શિશુઓ, વર્તમાનકાળમાં સુખ આપનારું અને
ભવિષ્યકાળમાં દુઃખકારક ફળ આપનારું ધર્મસમાધાન કયું ?
એવા કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો છે કે જેઓ કામોપભોગમાં

દોષ માનતા નથી અને કામસુખમાં બદ્ધ થાય છે. તેઓ મૌલિબદ્ધ (માથાના મધ્ય ભાગમાં જેમણે અંબોડો બાંધ્યો છે એવી) પરિવાજિકાઓ સાથે સહવાસ કરે છે, અને કહે છે કે જે શ્રમણુચ્છાહણો કામોપભોગમા ભવિષ્યકાળે ભય છે એમ સમજીને કામોપભોગનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે તે શા માટે ? અમને તો આ તરુણ, કામલ પરિવાજિકાનો બાહુ-સંપર્ક અત્યંત સુખકારક લાગે છે. આ રીતે તેઓ કામસુખમાં બદ્ધ થાય છે, અને મૃત્યુ પછી નરકમાં પડે છે. ત્યાં તેમને પ્રખર વેદનાઓ ભોગવવી પડે છે, અને તેઓ કહે છે કે આટલા માટે જ તે શ્રમણુચ્છાહણો કામોપભોગમા ભવિષ્યકાળે ભય જોઈને કામસુખનો ત્યાગ કરવાનું કહેતા હતા. તે કામ-સુખને લીધે અમે આ તીવ્ર વેદના ભોગવીએ છીએ.

“ હે ભિક્ષુઓ, ગ્રીષ્મ ઋતુના છેલ્લા મહિનામાં માલુવા લતાનું એક ફળ પાકીને ફૂટે, અને તેમાંનું બીજ કોઈ શાશ્વ-વૃક્ષના મૂળમાં પડે, ત્યારે તે વૃક્ષ હિપરના દેવને ભય અને ત્રાસ થાય. પણ તેના આસન્નિત્રા ત્યાં એકઠા મળીને તેને કહે કે તું ભય પામતો નહિ. કદાચ આ માલુવાબીજને મોર ગળી જશે, મૃગ ખાઈ જશે, અગ્નિ બાળી નાખશે, વનચર ખોદી નાખશે, બિંધઈ લાગશે, અથવા તે ફળ જેમાથી છિત્પત્તિ ન થાય એવું નીકળશે. પણ આમાંનું કંઈ જ ન થતા વસ્ત્રાદિ વસ્ત્રા પછી તે બીજને એકુર ફૂટે અને તેમાથી તરુણ, મૃદુ, લટકતી એવી માલુવા લતા વર્ધીને તે ઝાડ હિપર ચડે. ત્યારે તે દેવને લાગે કે મારા આસન્નિત્રા આ લતાનો આટલો બધો ભય કેમ બતાવતા હતા ? મને તે આ તરુણ અને મૃદુ માલુવા લતાનો સ્પર્શ અત્યંત સુખકારક

લાગે છે. અનુક્રમે તે માણવા હતા તે શાલવૃક્ષને ઘેરીને ફેલાઈ જાય, અને તેની મોટીમોટી ડાળીઓને બાગીને નીચે પાડે. ભારે તે દેવ કહેશે કે અરેરે, મારા આત્મમિત્રો આ જ ભય મને કહેતા હતા. તે રીતે હે બિશ્નુઓ, જેઓ કામસુખમાં ચરકાવ થઈને મરણ પછી નરકમાં જાય છે તેઓને કામ-સુખમાંથી ઉત્પન્ન થનારો ભય બરાબર સમજાય છે. તેમનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ આપે છે, પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખકારક ફળ આપે છે.

“ હે બિશ્નુઓ, વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું અને ભવિષ્ય-કાળમાં પણ દુઃખકારક ફળ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? આ જગતમાં કોઈ માણસ નમે થાય છે, આચારનો અવલંબ કરતો નથી [વગેરે બારમા સુત્રમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે]. તે તે દેહ-દંડનને પરિણામે નરકમાં પડે છે. આ તેનું ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખકારક ફળ દેનારું થાય છે.

“ હે બિશ્નુઓ, વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું અને ભવિષ્ય-કાળમાં સુખકારક ફળ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? કોઈ માણસ મૂળથી જ તીવ્રકામી હોય છે. તે વારંવાર કામવિકારને લીધે ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય અનુભવે છે. અથવા તે મૂળથી જ તીવ્રદ્રેષી હોય છે, અને વારંવાર દ્રેષમાથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય અનુભવે છે. અથવા તે મૂળથી જ તીવ્રમોહી હોય છે, અને વારંવાર મોહમાંથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય અનુભવે છે. આવી સ્થિતિમાં દુઃખથી અને દૌર્ભનસ્યથી રોતાં રોતા પણ તે પારપૂર્ણ, પરિશુદ્ધ બ્રહ્મ-ચર્યનું આચરણ કરે છે, અને મૃત્યુ પછી સુર્ગાતએ જાય છે.

તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે, પણ જીવિષ્ઠ-
કાળમાં સુખકારક ફળ આપે છે.

“હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં સુખ આપનારું અને
જીવિષ્ઠકાળે પણ સુખકારક ફળ આપનારું ધર્મસમાધાન કયું ?
કોઈ મૂળથી જ તીવ્રકામી, તીવ્રદ્વેષી કે તીવ્રમોહી નથી હોતો;
તે કામ, ક્રોધ કે મોહથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય
અનુભવતો નથી. અને ચારે ધ્યાનો પ્રાપ્ત કરીને મરણ પછી
સુગતિએ જાય છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ
આપનારું અને જીવિષ્ઠકાળે પણ સુખકારક ફળ આપનારું
થાય છે. આ પ્રમાણે આ ચારે ધર્મસમાધાનો સમજવા”

આમ જગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી
જગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળધર્મસમાધાનસુત સમાપ્ત

મહાધર્મસમાધાનમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર જગવાન આવસ્તીના નેતવનમાં અનાથપિડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે બિશ્વએને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે બિશ્વએ, મોટે ભાગે પ્રાણીઓની એવી ઇચ્છા હોય છે કે પોતાના અનિષ્ટ, અકાન્ન અને અમનાપ મનોધર્મો નષ્ટ થાય, અને ઇષ્ટ, કાન્ન અને મનાપ મનોધર્મો વૃદ્ધિગત થાય. તેઓની આવી ઇચ્છા હોય છે છતાં જે અનિષ્ટ મનોધર્મો હોય છે તે વૃદ્ધિગત થાય છે અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે. તેનું કારણ શું હશે ?”

તે સમજાવવા માટે બિશ્વએએ વિનંતિ કરી ત્યારે જગવાન બોલ્યા—“હે બિશ્વએ, કેઈ અઝ, આર્યોની મુલાકાત ન લેનારો, આર્યધર્મ ન જાણનાર, આર્યધર્મમાં અવિનીત, સત્પુરુષોની મુલાકાત ન લેનાર, સત્પુરુષોનો ધર્મ ન જાણનાર, સત્પુરુષધર્મમાં અવિનીત એવો પૃથગ્જન જે મનોધર્મોની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તે જાણતો નથી, અને જે મનોધર્મોની વૃદ્ધિ

ન કરવી જોઈએ તે પણ જાણતો નથી. તેથી જે મનોધર્મોની અભિવૃદ્ધિ ન કરવી જોઈએ તેની અભિવૃદ્ધિ કરે છે, અને જેની અભિવૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તેની અભિવૃદ્ધિ કરતો નથી. આમ કરતાં તેના અંતઃકરણમાં અનિષ્ટ મનોધર્મો વૃદ્ધિગત થાય છે અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે. પરંતુ જે સુગ, આર્યોની મુલાકાત લેનારો, આર્યધર્મ જાણનાર, આર્યધર્મમાં સુવિનીત, સત્પુરુષોની મુલાકાત લેનાર, સત્પુરુષધર્મ જાણનાર, અને સત્પુરુષધર્મમાં સુવિનીત હોય છે તે આર્ય શ્રાવક, જે મનોધર્મોની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તે મનોધર્મો જાણે છે, અને જેની અભિવૃદ્ધિ ન કરવી જોઈએ તે મનોધર્મો પણ જાણે છે; અને તેથી જે મનોધર્મોની અભિવૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તેની અભિવૃદ્ધિ તે કરે છે અને જેની અભિવૃદ્ધિ ન કરવી જોઈએ તેની અભિવૃદ્ધિ કરતો નથી. તેથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે અને ઇષ્ટ મનોધર્મો વૃદ્ધિગત થાય છે.

“હે શિષ્યઓ, આ ચાર ધર્મસમાધાનો છે. એક ધર્મ-સમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખદ ફળ દે છે. બીજું ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ દે છે, પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખદ ફળ દે છે. ત્રીજું ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે, પણ ભવિષ્યકાળમાં સુખદ ફળ દે છે. અને ચોથું ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ દે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ સુખદ ફળ દે છે.

“આમાંનું પહેલું ધર્મસમાધાન અગ્ર પૃથગ્જન યથાર્થ રીતે જાણતો નથી, અને તેનો ત્યાગ કરતો નથી; તેની અભિવૃદ્ધિ કરે છે, અને તેથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો વધે છે અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે. તે બીજું પણ ધર્મસમા-

દાન યથાર્થ રીતે જાણ્યો નથી, અને તેની અભિવૃદ્ધિ કરવાથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો વધે છે, અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે. ત્રીજું અને ચોથું ધર્મસમાધાન પણ તે યથાર્થ રીતે જાણ્યો નથી, અને તેથી તે જન્મેની તે અભિવૃદ્ધિ કરતો નથી, તેમજ ત્યાગ કરે છે; તેનાથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો વધે છે અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે.

“ પણ વિદ્વાન આર્યશ્રાવક આ ચારે ધર્મસમાધાનો યથાર્થ રીતે જાણે છે અને પહેલાં એનો ત્યાગ કરીને બીજાં જન્મેની અભિવૃદ્ધિ કરે છે. તેથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે, અને ઇષ્ટ મનોધર્મો વધે છે.

“ હે બિશ્વત્ત્વો, વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું અને ભવિષ્યકાળે પણ દુઃખ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? કોઈ માણસ ઇલ્લોકમાં દુઃખ અને દૌર્ભનસ્યને લીધે પ્રાણ્ણાતિપાતી, ચોરી કરનારો, બ્રહ્મચાર કરનારો, ખોટું બોલનારો, ચાડી ખાનારો, માણો દેનારો, વૃથા બળકાટ કરનારો, અતિભોભી, અતિક્રોધી, અને મિથ્યાદૃષ્ટિવાળો થાય છે; અને આનાથી જે દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે અનુભવે છે; અને મૃત્યુ પછી તે નરકમાં પડે છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખદ ફળ દે છે.

“ હે બિશ્વત્ત્વો, વર્તમાનકાળમાં સુખ દેનારું પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખદ ફળ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? કોઈ માણસ સુખ અને સૌમનસ્યથી પ્રાણ્ણાતિપાતી—જે—મિથ્યાદૃષ્ટિવાળો થાય છે; અને તેથી ઇલ્લોકમાં સુખ અને સૌમનસ્ય અનુભવે છે; પણ મૃત્યુ પછી તે નરકમાં પડે છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ દે છે, પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખદ ફળ દે છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું પણ ભવિષ્યકાળમાં સુખદ ફળ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? કોઈ માણસ દુઃખ અને દૌર્ભનસ્યથી પ્રાણુધાત નથી કરતો, ચોરી નથી કરતો, વ્યભિચાર નથી કરતો, ખોટું નથી બોલતો, ચાઠી નથી ખાતો, ગાળો નથી દેતો, વૃથા બડબડાટ નથી કરતો, અસોબી, અક્રોધી અને સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે; અને તેને સીધે દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય અનુભવે છે; પણ મરણ પછી તે સુગતિએ જાય છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે પણ ભવિષ્યકાળમાં સુખદ ફળ દે છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં પણ સુખ દેનારું અને ભવિષ્યકાળમાં પણ સુખદ ફળ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? કોઈ માણસ સુખ અને સૌમનસ્યથી પ્રાણુધાત નથી કરતો—વેઠ—સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે, અને તેથી ઇહલોકમાં તે સુખ અને સૌમનસ્ય અનુભવે છે, અને મરણ પછી તે સુગતિએ જાય છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ દે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ સુખદ ફળ દે છે. આવાં ચાર ધર્મસમાધાનો જાણવા.

“ હે ભિક્ષુઓ, કોઈ કડવું કાળું વિપત્તી ભરેલ હોય, અને ત્યાં કોઈ જીવવાની અને સુખની ઇચ્છા કરનારો અને દુઃખથી કંટાળનારો માણસ આવે. તેને ત્યાંના લોકો કહે કે આ આવું કડવું કાળું છે, તારી ઇચ્છા હોય તો આમાનો રસ પી. છતાં તે માણસ વિચાર ન કરતા જ તે રસ પીએ છે. તે વર્ણ, જંધ અને સ્વાદમાં તેને અત્રિય લાગશે, અને તેનું પાન કર્યા પછી તે મરણ પામશે. એવી જાતનું આ પહેલું ધર્મસમાધાન છે, જેનાથી વર્તમાનકાળમાં પણ

દુઃખ થાય છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખદ ક્ષણ મળે છે.

“હે બિહુઓ, કોઈ વર્ણ અને ગંધસંપન્ન રસથી ભરેલો સુંદર પ્યાલો હોય, પણ તે વિષમિશ્રિત હોય. ત્યાં કોઈ શુભવાની અને સુખની ઇચ્છા કરનારો અને દુઃખથી કંટાળનારો માણસ આવે, તેને ત્યાંના લોકો કહે કે. આવો આ કાંસાનો પ્યાલો છે, તારી ઇચ્છા હોય તો અંદરનો રસ તું પી. છતાં તે માણસ વિચાર ન કરતા જ તે રસ પીએ છે. પીતી વખતે તેને તે રસ મીઠો લાગશે, પણ પીધા પછી તે મરણ પામશે. એવી જાતનું આ પીણું ધર્મસમાધાન છે, જેનાથી વર્તમાનકાળમાં સુખ થાય છે પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખદ ક્ષણ મળે છે.

“હે બિહુઓ, અનેક ઔષધોથી મિશ્રિત ગૌમૂત્ર હોય. ત્યાં કોઈ પંડુરોગી માણસ આવે. તેને ત્યાંના લોકો કહે કે આવું આ ગૌમૂત્ર છે; તારી ઇચ્છા હોય તો તે તું પી. પીતી વખતે તે તેને ગમશે નહિ, પરંતુ પીધા પછી તેનો રોગ મટશે. એવી જાતનું આ ત્રીજું ધર્મસમાધાન છે, જેનાથી વર્તમાનકાળમાં દુઃખ થાય છે પણ ભવિષ્યકાળમાં સુખદ ક્ષણ મળે છે.

“હે બિહુઓ, દહી, મધ, ઘી અને ગળમાંણું એકત્ર કર્યાં હોય. ત્યાં જેને હરસ થયા હોય એવો માણસ આવે. ત્યાંના લોકો તેને કહે કે આવું આ મિશ્રણ છે; તારી ઇચ્છા હોય તો તું તે પી. પીતી વખતે પણ તે તેને સચ્ચિદ્ર લાગશે અને પીધા પછી તેનો રોગ મટશે. એવી જાતનું આ ચોથું ધર્મસમાધાન છે, જેનાથી વર્તમાનકાળમાં

પણ સુખ થાય છે અને અવિધ્વકાળમાં પણ સુખદ રૂળ મળે છે. શરદઋતુમાં ન્યારે આકાશમાં વાદળાં નથી હોતાં ત્યારે જેમ સૂર્ય પ્રકાશે છે, તે રીતે આ ધર્મસમાધાન અનેક અમણુબ્રાહ્મણોના પ્રવાદોનો નાશ કરીને પ્રકાશે છે."

આમ જગવાન બોલ્યા. તે શિશુઓએ મુદિત મનથી જગવાનેના બાપણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાધર્મસમાધાનસુત્ર સમાપ્ત

વીમસંક્રમુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવરતીના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશાને બોલ્યા—“હે ભિક્ષુઓ, બીજાના મનો-વિચાર જાણનારા ભિક્ષુએ તથાગત સમ્યક્સંયુક્ત છે કે નહીં તે જાણવા માટે પરીક્ષા કરવી.”

તે કેમ કરાય એ સમજાવવા માટે ભિક્ષુઓએ વિનંતિ કરવાથી ભગવાન બોલ્યા—“આખોથી કે કાનથી જાણી શકાય એવા સંકલ્પ ધર્મો તથાગતમાં છે કે કેમ એની તેણે પરીક્ષા કરવી. તેવા મનોધર્મો તથાગતમાં નથી એવી ખાતરી થયા પછી તે ભિક્ષુએ, તથાગતમાં સંમિશ્રિત (સાર કે ખરાબ) મનોધર્મો છે કે નથી તેની પરીક્ષા કરવી. તે પછી અનુક્રમે શુદ્ધ મનોધર્મો છે કે નથી એની, અને ચિર-કાલ સુધી તથાગત આ ધર્મ પાળે છે કે નહિ, એની પરીક્ષા કરવી. પછી કીર્તિ મળવાને લીધે કેટલાકમાં જે દોષો દેખાય

છે તે દોષો તથાગતમાં છે કે નથી એની પરીક્ષા કરવી. હે ભિક્ષુઓ, જ્યાં સુધી કીર્તિ મળ્યા નથી ત્યાં સુધી કોઈ ભિક્ષુના અંતઃકરણમાં કેટલાક દોષો દેખાતા નથી, પણ કીર્તિ મળતાની સાથે જ તે દોષો પેદા થાય છે. આવા દોષો તથાગતમાં છે કે નથી એની ભિક્ષુએ પરીક્ષા કરવી. પછી તે જાનને લીધે કામસુખમાથી વિરત થાય છે, કે નિર્લેય થઈને વીતરાગ થવાને લીધે વિરત થાય છે, એની પરીક્ષા કરવી. તો તે ભિક્ષુને જણાશે કે તથાગતમાં સંમિશ્રિત મનોધર્મો નથી, શુદ્ધ મનોધર્મો છે, કીર્તિ મળવા છતાં તેનામાં દોષો દેખાતા નથી, અને તે જાનને લીધે કામસુખમાથી વિરત થયેલો નથી, પરંતુ નિર્લેય થઈને વીતરાગ થવાને લીધે વિરત થયેલો છે.

“ તે ભિક્ષુને ખીજા લોકો પૂછે કે તથાગત નિર્લેય થઈને વીતરાગત્વને લીધે કામસુખમાથી વિરત થયો છે, અને જાનને લીધે નહિ, એ નેં કઈ રીતે જાણ્યું ? તો તે કહેશે, તે સંધમાં રહે છે ત્યારે અથવા એકાકી હોય છે ત્યારે, ત્યાં આવનારા સારા કે ખરાબ ભિક્ષુઓ, અને પદાર્થોની ઇચ્છા રાખનારા કે પદાર્થોના લોભમાં રત થયેલા ભિક્ષુઓમાંથી કોઈની પણ તે અવસ્થા કરતો નથી. અને ખુદ જાગવાને જાતે મને કશું છે કે, હું નિર્લેય થઈને કામસુખમાથી વિરત થયો છું, જાનને લીધે નહિ; હું વીતરાગત્વને લીધે કામોપભોગનું સેવન કરતો નથી.

“ તે પછી તે ભિક્ષુ તથાગતને પૂછે, તો તથાગત પણ તેને એવો જવાબ આપશે કે જે સંકલ્પ અને સંમિશ્ર મનોધર્મો છે તે તથાગતમાં નથી; જે શુદ્ધ મનોધર્મો છે

તે તથાગતમાં છે; તે શુદ્ધ ધર્મમાં જ તથાગત રહે છે; પણ તેમાં પણ તે તન્મય થતો નથી. આવા ગુરુ પાસે આવકે ધર્મોપદેશ સાંભળવા જવું યોગ્ય છે. તે ગુરુ તે આવકને ઉત્તરોત્તર કૃષ્ણ અને શુકલ મનોવૃત્તિઓ સારી રીતે બતાવશે; અને તેથી આ ગુરુ ભગવાન સમ્યક્સંશુદ્ધ છે, તેણે ઉત્તમ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે, અને તેનો સંધ સન્માર્ગ ચાલનારો છે, એવી તે આવકની ખાતરી થશે. તેને બીજા લોકો પૂછે કે તે કઈ રીતે જાણ્યું કે ભગવાન સમ્યક્સંશુદ્ધ છે, તેણે ધર્મનો ઉત્તમ રીતે ઉપદેશ કર્યો છે, અને તેનો સંધ સન્માર્ગ ચાલનારો છે ? તો તે કહેશે કે ભગવાને ધર્મોપદેશ કર્યો, તેથી મારી આવી ખાતરી થઈ.

“ હે ભિક્ષુઓ, જેની અદ્ધા આવી રીતે તથાગત ઉપર બેસે છે તેની તે અદ્ધા યાનમૂલક, દૃઢ છે, અને કોઈ પણ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, દેવ, માર કે બ્રહ્મા તેનું હરણ કરી શકતો નથી. આવી રીતે તથાગતની પરીક્ષા કરવામા આવે તો તે ઉત્તમ રીતે કરવામા આવી છે એમ ગણાય. ”

એમ ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના બાણ્યનું અભિનંદન કર્યું.

વીમંસકસુત સમાપ્ત

કોસાંબિચમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન કોશાંબીમાં ઘોષિતારામમાં રહેતા હતા. તે વખતે કોશાંબીમાં રહેતા બિહુઓમાં તકરારો થઈ હતી, અને તેઓ એકબીજા ઉપર શબ્દપ્રહારો કરતા, અને તેઓમાંનો કોઈ એકબીજાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતો નહિ. એક બિહુએ આ વાત ભગવાનને જાણાવી, ત્યારે તે બિહુને મોકલીને ભગવાને તકરાર કરનાર બિહુઓને બોલાવ્યા, અને તેઓ એકબીજા સાથે તકરાર કરે છે, અને તેઓમાંનો કોઈ કોઈને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી, એ વાત સાચી કે ખોટી તેની તપાસ કરી. તે વાત સાચી છે એમ જાણ્યા પછી ભગવાન બોલ્યા—

“તમે આ રીતે વર્તો તો સબ્દસ્યારીઓ પ્રત્યે સમક્ષ કે અસમક્ષ તમારું કાયકર્મ મૈત્રીમય રહેશે ખરું? વાચાકર્મ મૈત્રીમય રહેશે ખરું? અને મનઃકર્મ મૈત્રીમય રહેશે ખરું?”

“ના, બદ્ધત,” એવા બિહુઓએ જવાબ આપ્યો.

જગવાન બોલ્યા—“ તો પછી હે મોહપુરુષો, તમે કયા સાલ માટે લડો છો ? અને કયા ફાયદા માટે એકબીજા ઉપર શબ્દપ્રહાર કરો છો ? તમારું આ કૃત્ય ચિરકાળ તમારા દુઃખ અને અદિતનું કારણબૃત થશે. ”

તે પછી બધા બિહુઓને ઉદ્દેશીને જગવાન બોલ્યા—“ આ છ વસ્તુઓ રમરણીય, પ્રેમ વધારનારી, અને આદર વધારનારી છે; તથા તે સંમદ, અવિવાદ, સામગ્રી અને એકીબાવના કારણરૂપ બને છે. (૧) સમક્ષ અને અસમક્ષ મૈત્રીમય કાયકર્મ, (૨) સમક્ષ અને અસમક્ષ મૈત્રીમય વાચાકર્મ, (૩) સમક્ષ અને અસમક્ષ મૈત્રીમય મનઃકર્મ, (૪) ધર્માનુસાર મળેલી વસ્તુઓ સમ્પ્રદાયારીઓમાં વહેંચી દઈને તેમની સાથે પોતે તે વસ્તુઓનો ઉપભોગ લેવો, (૫) સમક્ષ અને અસમક્ષ પોતાના શીલાચાર અખંડ, અચિહ્ન, અશબલ, અકલ્પમાય, શુભિચ્છ (સ્વનંત્ર), સુશ-પ્રશસ્ત, અપરામૃષ્ટ અને સમાજ-સંવર્તનિક રાખવા, અને (૬) સમક્ષ અને અસમક્ષ જે દષ્ટિને લીધે સમ્યક્ રીતે દુઃખનો નાશ થાય છે એવી આર્ય નિર્ધાનિક દષ્ટિથી સંપન્ન થઈને વર્તવું. હે બિહુઓ, ધરના મોજની જેમ આ દષ્ટિ આ છવે વસ્તુઓમાં ઉત્તમ છે. ”

“ હે બિહુઓ, આર્ય નિર્ધાનિક દષ્ટિ કેવી હોય છે ? કોઈ બિહુ અરણ્યમાં ઝાડની નીચે કે એકાન્ત સ્થળે જઈને એવો વિચાર કરે છે કે જે પર્યુત્થાનને લીધે મને યથાર્થ જ્ઞાન નહિ થાય તે પર્યુત્થાન મારા ચિત્તમાં છે ખરું ? કામરાગ, વ્યાપાદ, આળસ, જ્ઞાન્તચિત્તતા, કુસંકા, ઇલ્લોકચિત્તા, પરલોકચિત્તા, અને તકરાર, આ તે પર્યુત્થાનો છે, જેને લીધે બિહુને યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તે પર્યુત્થાનો પોતાના

અંતઃકરણમા નથી, અને સત્યોના બોધ માટે પોતાના મનની ચોગ્ય તૈયારી છે, એમ તે આર્યશ્રાવક જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું પહેલું જ્ઞાન છે.

“વળી તે એવો વિચાર કરે છે કે આ દષ્ટિની અભિ-વૃદ્ધિથી મારા મનને શાંતિ મળે છે ખરી? અને તે મળે છે, એમ તે જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું બીજું જ્ઞાન છે.

“વળી તે જાણે છે કે બીજા પંથોમાં આ દષ્ટિથી સંપન્ન એવો કોઈ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ મળવાનો નથી. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું ત્રીજું જ્ઞાન છે.

“દષ્ટિસંપન્ન માણસને હાથે કંઈ જૂલ થઈ હોય, અને તેનો પ્રતિકાર દેશનાથી (કબૂલાતથી) કરવો શક્ય હોય તો તે જૂલ તે ગુરુ પાસે કે સખ્યજ્ઞયારીની પાસે કબૂલ કરે છે, અને ફરીને તે જૂલ કરતો નથી. જેમ કોઈ નાનું બાળક હાથે કે પગે કરીને સળગતા અંગારાને અડે તો તરત જ હાથ કે પગ પાછો ખેંચી લે છે, તે રીતે જૂલ થઈ હોય તો દષ્ટિ-સંપન્ન મનુષ્ય વર્તે છે. આ તેની ધર્મતા છે. પોતે આવી જાતની ધર્મતાથી સંપન્ન છે એમ આર્યશ્રાવક જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું ચોથું જ્ઞાન છે.

“દષ્ટિસંપન્ન માણસ સખ્યજ્ઞયારીઓની સાથે નાના મોટાં કૃત્યો કરવા ઉત્સુક હોય છે, તોપણ તે અધિશીલશિક્ષા, અધિચિત્તશિક્ષા અને અધિપ્રજ્ઞાશિક્ષા એ ત્રણે શિક્ષામાં પણ દક્ષ રહે છે. જેમ ગાય ચરતાં ચરતાં ઘાસ ખાય છે, પણ વચ્ચે વચ્ચે પોતાના વાછરડા તરફ ધ્યાન આપ્યા કરે છે, તેમ આ દષ્ટિસંપન્ન માણસ સખ્યજ્ઞયારીઓના કૃત્યો વિષે

‘ઉત્સુક હોય છે, તોપણ ત્રણ શિક્ષામાં તેનું ધ્યાન કાયમ હોય છે. આ તેની ધર્મતા છે. આવી જાતની ધર્મતાથી પોતે સંપન્ન છે એમ આર્યશ્રાવક જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું પાંચમું ધ્યાન છે.

“દૃષ્ટિસંપન્ન માણસ તથાગતના ધર્મવિનયનો ઉપદેશ ચાલતો હોય ત્યારે બહુ જ આદરપૂર્વક સાંભળે છે. આ તેનું બીજું છે. તેવા બીજી પોતે સંપન્ન છે એમ આર્યશ્રાવક જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું છઠું જ્ઞાન છે.

‘દૃષ્ટિસંપન્ન માણસ ધર્મવિનયનો ઉપદેશ ચાલતો હોય ત્યારે આનંદિત અને ઉલ્લસિત થાય છે. આ પણ તેનું બીજું છે. એવા બીજી પોતે સંપન્ન છે એમ આર્યશ્રાવક જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું સાતમું જ્ઞાન છે.

“આ સાતે અંગીથી સમન્વિત એવો આર્યશ્રાવક સોતા-પત્તિકળ મેળવવા સમર્થ થાય છે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે લિહુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના બાપણનું અભિનંદન કર્યું.

કેસ'બિયમુત્ત સમાપ્ત

અહાનિમન્તણિકમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તીન જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા—“હે ભિક્ષુઓ, એકવાર હું ઉચ્છ્રદ્ધામાં સુભગવનમા શાલરાજવૃક્ષની નીચે રહેતો હતો. તે વખતે બે અહાનિ મનમાં એવી પાપી દષ્ટિ ઉદ્ભવી કે આ અહાલોક નિત્ય, દુઃખ, શાશ્વત અને અચ્ચવનધર્મી છે, તે ઉત્પન્ન થતો નથી, જીર્ણ થતો નથી, મરતો નથી, ચ્યુત થતો નથી, અને પુનર્જન્મ પામતો નથી, અને આનાથી બીજો મોક્ષ નથી. તે અહાદેવનો આ વિચાર જાણીને હું તે શાલરાજ-વૃક્ષની નીચે અતર્ધાન પામ્યો, અને તે અહાલોકમાં પ્રકટ થયો. મને જોઈને બે અહાઓ મારું સ્વાગત કર્યું ત્યારે તેની તે દષ્ટિ જૂલબારેલી છે એ મેં તેને સમજાવ્યું. તે જોઈને મારે એક અહાસભાસદમાં પ્રવેશ કર્યો, અને તેને મુખે મને કહેવા લાગ્યો, ‘રે, રે, ભિક્ષુ, આ અહાદેવની સાથે આવી

રીતે સ્પર્શ ન કર. આ બ્રહ્મા છે, આ મહાબ્રહ્મા, અભિજૂ, અનભિજૂત, સર્વદર્શી, વશવર્તી, ધર્મર, કર્તા, નિર્માતા, શ્રેષ્ઠ, સદ્ગુણ, વશી અને જૂત તથા કાવિ પ્રાણીઓનો પિતા છે. તારી પહેલાં જન્મતમાં પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ, પ્રાણી, દેવ, પ્રજાપતિ અને બ્રહ્માની નિદા અને જુગુપ્સા કરવાવાળા જે અમણુબ્રહ્મણો થઈ ગયા તે મૃત્યુ પછી કીનલોકમાં જન્મ્યા. આ બધાનું અભિનંદન કરવાવાળા જે અમણુબ્રહ્મણો થઈ ગયા તેઓ ઉત્તમ લોકમાં જન્મ્યા. માટે હે બિહુ, તને હું કહું છું કે આ બ્રહ્મદેવનું વચન તું સાંભળ. આના વચનનો તું ભંગ ન કર. જો તું આના વચનનો ભંગ કરીશ તો જેમ કોઈ માણસ ઘરમાં આવેલી લક્ષ્મીને લાકડી મારીને કાઢી મૂકે, અથવા તો નરકપ્રપાત ઉપરથી પડનારો માણસ પોતાના હાથપગોથી જ પૃથ્વીથી દૂર ચાલ, તેવી તારી સ્થિતિ થશે. આ અહીં બેઠેલી બ્રહ્મસભાને તો તું જુએ છેને? હે બિહુઓ, આ રીતે મારે મને બ્રાહ્મી સભાની સ્મૃતિ કરાવી. તે પછી મેં કહ્યું—હે પાપી માર, હું તને ઝોળખું છું હું તને નથી ઝોળખતો એમ તું ન સમજતો. આ બ્રહ્મા, આ બ્રહ્મસભા અને આ બ્રહ્મસભાસદો તારા તાબામાં છે, એટલે તને લાગે છે કે હું પણ તારે તાબે આઉં. પણ હું તારે તાબે નથી એ તું સારી પેઠે સમજજો.

“તે પછી બ્રહ્મા બોલ્યો—ચારિય, આ લોક નિત્ય છે માટે જ હું તેને નિત્ય કહું છું, જ્યારે છે માટે ધ્રુવ કહું છું, સાચત છે માટે સાચત કહું છું—ચેત—અને આના સિવાય બીજા મોક્ષ નથી, માટે આના સિવાય બીજો મોક્ષ નથી એમ કહું છું. હે બિહુ, તારા પહેલાં જન્મતમાં બધા અમણુ-

બ્રાહ્મણો ધર્મ ગયા. જેટલું તારું આયુષ્ય છે તેટલાં વરસો સુધી તેઓએ તપશ્ચર્યા કરી. આ સિવાય બીજો મોક્ષ તેમને જણાયો હોત તો તેઓ તેમ કહેત. પ્રયત્નને અંતે તને પણ આ સિવાય બીજો મોક્ષ જણાવાનો નથી. નાહક તું હેરાન થઈશ. જો તું પૃથ્વી, આપ—વૈ—બ્રહ્મા ઉપર અવલંબી રહીશ તો તું આ લોકમાં જન્મ લઈને મારા છત્ર નીચે રહીશ. મેં કહ્યું—એ હું પણ જાણું છું. પૃથ્વી વગેરે ઉપર અવલંબી રહેવાથી હું આ લોકમાં આવીશ અને તારે તાબે થઈશ એ હું છું. અને તારા પ્રભાવની પણ મને ખબર છે. નારી છુતિ અને ગતિ જાણુ છું. તે તું કેવી રીતે જાણે છે ? એવો બક બ્રહ્માએ સવાલ પૂછ્યો. ત્યારે મેં જવાબ આપ્યો, ચંદ્રનો અને સૂર્યનો પ્રકાશ જ્યાં સુધી પહોંચે છે ત્યાં સુધીનું આ એક વિશ્વ ગણાય છે. તેવાં હજાર વિશ્વો ઉપર તારી સત્તા ચાલે છે. તું હીન અને ઉત્તમ, રાગી અને વિરાગી માણસોને જાણે છે; અને આ લોકમાં અને અન્ય લોકમાં પ્રાણીઓની આગતિ અને ગતિ જાણે છે. પણ તારા કરતાં ઐશ એવા બીજા ત્રણ લોક છે, તે તું જાણ્યો નથી, પરંતુ હું જાણુ છું. આભરસર નામના દેવલોકમાંથી અમૃત થઈને તું આ લોકમાં ઉત્પન્ન થયો, તેનું તને રમરણ નથી; અને તે હું જાણુ છું. તે સિવાય સુભકિંણુ અને વેહપ્ફલ નામના દેવલોક સંબંધે પણ તું જાણ્યો નથી, પરંતુ હું જાણું છું. એટલે તારા કરતાં હું વધારે જાણું છું એ તો સ્પષ્ટ છે. પૃથ્વી, આપ, તેજ—વૈ—બ્રહ્મા, આભરસર, સુભકિંણુ, વેહપ્ફલ, અભિજન, અને સર્વ જાણીને તેમનો મેં અનુભવ કરી લીધો નથી. હું સર્વ છું, સર્વમાં છું, સર્વથી

બિન હું કે સર્વે મારું છે એમ પણ મને લાગ્યું નથી. સર્વની
મેં તૃપ્તિ રાખી નહિ. આ દૃષ્ટિએ પણ હું તારા કરતાં ઈર્ષ્ય છું.

“બ્રહ્મા બ્રહ્મો—સર્વનો તે અનુભવ નથી કર્યો, તો તારું
મન ખાલી અને પોહું છે એમ કહેવું જોઈએ. મેં કહ્યું—અનન્ત,
સર્વતઃ પ્રભાસંપન્ન, અને અનિર્દર્શન એવા વિજ્ઞાનનો પૃથ્વી,
આપ, તેજ—વેદ—વેદાદિ અને સર્વ, એવો અનુભવ કરી
શકાતો નથી (તે અનિર્વેષ છે). બ્રહ્મા બ્રહ્મો—હું હવે તારાથી
અંતર્ધાન પામું છું. મેં કહ્યું—શક્ય હોય તો તું ખુશીથી કર.
હે બિહુઓ, બ્રહ્મદેવ પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ મારાથી અંતર્ધાન
પામી શક્યો નહિ. ત્યારે તેને મેં કહ્યું—હવે હું અંતર્ધાન પામું
છું, તે જો. અને હું એવી રીતે અંતર્ધાન પામ્યો કે બ્રહ્મા,
બ્રહ્મસભા અને બ્રહ્મસભાસદો મારે શબ્દ સાંભળતાં હતાં,
પણ તેઓ મને જોઈ શક્યાં નહિ. અને હું બ્રહ્મો—ભવમાં
મને ભય જણાયો, અને જોયો અભવની ધ્રુષ્ટા કરે છે તે
ભવ પામે છે એ મેં જોયું. અને તેથી ભવ અને અભવની
ધ્રુષ્ટા ન રાખતાં મેં તૃપ્તિનું ઉપાદાન કર્યું નહિ.

“તે જોઈને બ્રહ્મા, બ્રહ્મસભા અને બ્રહ્મસભાસદો આશ્ચર્ય-
ચકિત થયા. આ ભવમોહિત જગતમાં જોયું ભવનો સમૂળ
ત્યાગ કર્યો હોય એવી જાતનો ખીજો કોઈ અમણ્ય કે બ્રાહ્મણ
જોયો નથી. એટલે મારે એક બ્રહ્મસભાસદના શરીરમાં પ્રવેશ
કરીને મને કહ્યું—જો તું આ જાણતો હોય તો આ વસ્તુ
આવકોને કહીશ નહિ. તેમને ધર્મોપદેશ કરતો નહિ. આવકોનો
સે'લ છોડી દેજે. તારી અગાઉ સમ્ભાસંજીવ કહેવરાવનારા
અમણ્યબ્રાહ્મણો થઈ ગયા છે. તેઓ આવકોને ઉપદેશ કરતા,
અને આવકોનો લોભ રાખતા. તેથી મૃત્યુ પછી તેઓ હીન લોકમાં

જન્મ્યા. પણ જે અમણ્યાહણો સમ્માસંયુક્ત કહેવરાવવા છતાં આવકોને ઉપદેશ કરતા નહિ અને આવકોનો ભોજા ન રાખતા તેઓ કિતમ ભોજમાં જન્મ્યા. માટે હે ભિક્ષુ, તું તારી ધ્યાનસમાધિમાં આનંદ માન, અને ખીળને ઉપદેશ દેવાની ભાંજગડમાં પડતો નહિ. તે પછી હું બોલ્યો—હે પાપી માર, હું તને ઓળખું છું. હિતાનુકંપાથી તું આમ બોલતો નથી, પણ અહિતાનુકંપાથી તું આમ બોલે છે. તને લાગે છે કે અમણુ જોતમ જેમને ઉપદેશ આપશે તેઓ તારા તાબામાં નહિ રહે. જે અમણ્યાહણો ભોજોને ઉપદેશ આપતા નહોતા તેઓ ખરા સમ્માસંયુક્ત નહોતા. હું આવકોને ઉપદેશ આપતાં કે ન આપતાં સરખો જ છું. કારણકે, સંકલેશકારક, પુનર્ભવકારક, સમય, દુઃખફલદ, અને ભવિષ્યકાળે જન્મ, જરા, મરણ દેનારા એવા તથાગતના આસવો પૂર્ણપણે નાશ પામ્યા છે. તાલવૃક્ષનું મથાળું કાપ્યા પછી જેમ તે વૃક્ષ વધી શકતું નથી, તે રીતે તથાગતના આસવો નષ્ટ થયા છે.”

આ સૂત્રમાં મારેનું મોટું બંધ કરવું, અને બ્રહ્મદેવનું અભિનિર્મત્રણ છે, માટે આનું કામ બ્રહ્મનિમન્તાણિક એવું છે.

બ્રહ્મનિમન્તાણિકસુત્ર સમાપ્ત

મારતજનિયમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર આયુષ્માન મહામોગ્ગલાન ભર્ગદેશમાં સુસુમારગિરમાં ભેસકળાવન નામના સુગારપ્પમાં રહેતો હતો. ત્યાં ખુદી જગ્યામાં ચંક્રમણ કરતો હતો ત્યારે તેના પેટમાં મારે પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે તેને લાગ્યું કે અડદનું અનાજ ખાધું હોય એની જેમ મારું પેટ ભારે કેમ લાગે છે ? તે વિદારમાં ગયો, અને આનું કારણ શું એનો બરાબર વિચાર કરવા લાગ્યો. ત્યારે પેટમાં માર પેટાનું તેણે જાણ્યું, અને તેણે મારને કહ્યું—હે પાપી માર, મારા પેટમાંથી તું બહાર નીકળ. તથાગતને અને તથાગતના આવકને તું દુઃખ ન દે; અને આ તારા દુઃખ અને અહિતનું કૃત્ય છોડી દે. તે સાંભળીને માર એમ સમજ્યો કે મને જાણ્યા વગરજ આ અમણુ આમ બોલે છે. આનો ગુરુ પણ મને જાણી શકે નહિ, તો પછી આ તેનો આવક મને કઈ રીતે જાણી શકે ? તેને મોગ્ગલાને કહ્યું—અરે પાપી માર, હું તને સારી રીતે

ઝોળખું છું. હું તને નથી જાણતો એમ તું સમજે છે, પણ તે ખરોખર નથી. મોઝગ્લ્લાનનું આ લાપણુ સાંભળીને તેના મુખ વાટે માર જહાર નીકળ્યો, અને એક ખારણુની આડે ઊભો રહ્યો.

તેને જોઈને મોઝગ્લ્લાન બેઠ્યો—ત્યા પણ હું તને જોઈ છું. હે પાપી, પ્રાચીનકાળમાં હું દૂસી નામનો માર થયો હતો. કાળી નામની મારે જહન હતી. તેનો તું દીકરો; એટલે તે જન્મમાં તું મારો ભાણેજ હતો. તે સમયે કકુસંધ નામના ભગવાન સમ્યક્સંજીવ આ લોકમાં ઉત્પન્ન થયા હતા તેમના વિધુર અને સંજીવ નામના બે અગ્રઆવકો હતા. કકુસંધ ભગવાનના આવકોમાં વિધુરના જેવો ધર્મોપદેશ કરનારો બીજો કોઈ આવક નહોતો. તે ઉપરથી તેનું નામ વિધુર (જેના જેવો બીજો કોઈ ધુરીય નથી એવો) પડ્યું. આયુષ્માન સંજીવ એકવાર એક ઝાડની નીચે સરોવદ્ધિતનિરોધસમાધિમાં બેઠો હતો. તેને ગોવાળોએ અને ખેડૂતોએ જોયો. તેમને લાગ્યું, આ બેઠાબેઠા જ મરણ પામ્યો છે, અને તેથી તેઓ આશ્ચર્યચકિત થયા. અંતે ખડ, લાકડાં અને છાણાં એકઠાં કરીને તેને અગ્નિદાહ દીધો, અને તેઓ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. રાત પૂરી થયા પછી આયુષ્માન સંજીવ તે સમાધિમાંથી ઊઠ્યો, અને પોતાના ચીવર ઝાટકીને બિહ્વા લેવા માટે ગામમાં જવા નીકળ્યો. તે ગોવાળોએ અને ખેડૂતોએ તેને જોયો, અને તેઓ અત્યંત આશ્ચર્યચકિત થઈને બેઠ્યા, આ મરેલો બિહ્વ ફરી પાછા મજીવન થયો ! તેથી તેનું નામ સંજીવ પડ્યું.

“ તે વખતે દૂસી મારના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો

કે આ શીલવાન બિશ્નુઓની આગતિ કે ગતિ હું સમજી શકતો નથી, એટલે બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થોના અંગમાં પ્રવેશ કરીને તેમના અંતઃકરણમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરવો, અને એ રીતે તેઓના અંતઃકરણમાં પેસવાની તક મેળવવી. તે પ્રમાણે દૂસી મારે બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થોના શરીરમાં સંચાર કર્યો. ત્યારે તે બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થો બોલ્યા—બ્રહ્મદેવના પગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ મુડક, અમણક (પોતાની જાતને) મોઢા બ્યાન કરનારા સમજે છે. જેમ ધુવડ ઝાડની ડાળી ઉપર બેસીને ઉંદરની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતો બ્યાન ધરે છે, જેમ શિયાળ નદીકાંઠે માછલાંની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતો બ્યાન ધરે છે, જેમ બિલાડો ધરની ભીંત પાસે ગટર ઉપર કે ઉકરડા પાસે ઉંદરની માર્ગપ્રતીક્ષા કરતો બ્યાન ધરે છે, અથવા જેને ખાવા ન મળતું હોય એવો ગધેડો ધરની ભીંત પાસે ગટર ઉપર કે ઉકરડા પાસે બ્યાન ધરે છે, તે રીતે આ બિશ્નુઓ બ્યાન ધરે છે. આ રીતે તે બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થો બિશ્નુઓની નિંદા કરવા લાગ્યા. તે વખતે ધણા ભોકા મરણ પછી નરકમાં જતા.

“ બિશ્નુઓની આવી નિંદા થતી સાંભળીને ભગવાન કંકુસંધ બોલ્યા—હે બિશ્નુઓ, બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થોના અંગમાં દૂસી મારે પ્રવેશ કર્યો છે. અને તેથી તેઓ બિશ્નુઓની નિંદા કરે છે. પણ તમે મૈત્રીસહગતચિત્તથી ચારે દિશાઓને વ્યાપ્ત કરી દે. ઉપર, નીચે અને સર્વત્ર બધા ભોકા ઉપર વિપુલ, અપ્રમાણ અને અવૈર મૈત્રી કરો; કરુણાસહગત ચિત્તથી—૧૦—કરુણા કરો; મુદિતાસહગતચિત્તથી—૧૦—મુદિતા કરો; ઉપેક્ષાસહગતચિત્તથી—૧૦—ઉપેક્ષા કરો.

“ આ રીતે બિશ્નુઓ આ ચાર ભાવના કરવા લાગ્યા.

પરિશિષ્ટ

૨૨. અલગદૂધમસુત (પા. ૧૩૭)

દિપ્તજ્વ

(નોંધ:—આ સૂત્રમાં આગલી વિષયોની કંઈ કંઈપણની વ્યાખ્યા અને આપવામાં આવે છે. તે દશમાની પહેલી સાત મન્વિજ્ઞાનિકાચના પૃષ્ઠ માં સૂત્રમાથી સંક્ષેપ કરીને આપી છે.)

૧. કોરાં હાડકાં જેવા:—કોરાં બૂખે મરતો સ્વપ્નકરી કૃતરો કસાર્ધવાટે ભય અને કોઈ કરાર્ધ તેને એક જિતરડી જિતરડીને સાફ કરેલું તથા માસ વિનાનું હાડકું નાખે. હવે તે કૃતરો તે કોરાં હાડકા વડે પોતાની બૂખ મટાડવા નમે તેડરો પ્રયત્ન કરે તો પણ તેનાથી તેની બૂખ ન જ મટે. કૃત્ર તે નાદકનો શ્રમ અને ઈન્દ્રિય વેડે એટલું જ. તે પ્રમાણે વિવંશમા સ્વાદ ધાગો ઓછો છે અને તેમનાથી કદી તૃપ્તિ થતી નથી. તેથી તેમને ભોગવવા પ્રયત્ન કરનાર માત્ર શ્રમ અને ઈન્દ્રિય વેડે છે, તેની બૂખ ગમતી નથી.

૨. માંસના કટકા જેવા:—કોઈ બીધ, સમડી કે કંક પક્ષી માસનો હુકડો ચાંચમાં લઈ જીડવા માટે છે કે તરત જ બીજી સમડીઓ, બીધો વગેરે તેની પાસેથી તે હુકડો પડાવી લેવા તેને વીંટળાઈ વળે છે અને તેને ચાંચના પ્રહાર કરવા માટે છે. જો તે પક્ષી તે હુકડાને જલદી ચાંચમાથી નથી છોડી દેતું તો તે તેમના

તીક્ષ્ણ ચંદ્રપ્રકાશથી અવશ્ય મૃત્યુભાગી થાય છે. તે પ્રમાણે વિપરીતે બધા લોકો ઇચ્છતા હોવાથી કોઈ માણસના હાથમાં ઉત્તમ ધનસંપત્તિ વગેરે જતાં ચોરો, રાબળો વગેરે તેને હાથમાં ધાલે છે. આ રીતે તેના ઉપદ્રવથી રક્ષણ કરતાં કરતાં તે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવે છે અથવા કોઈવાર મૃત્યુભાગી પણ થાય છે.

૩. ખડની મરાણ જેવાઃ—કોઈ માણસ હાથમાં સૂકા ધાસની મરાણ પકડીને સામે પવને જવા માટે તો થોડી વારમાં જ તેની જોરથી પાછળ આવતી જ્વાળાઓથી તેના કાંડા, હાડકાં વગેરે દાઝી જાય. અને જો તેને હાથમાંથી તરત ફેંકી ન દે તો તેનું મોત પણ નીપજે. તે પ્રમાણે વિપરીત પણ તેમને ભોગવનારને જ બાળે છે. અને જો તેમનો તરત ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો તે ભોક્તાનો બિલકુલ નાશ પણ કરે છે.

૪. સળગેલા કોલસાની ખાઈ જેવાઃ—કોઈ માણસપૂર ભાંડે ખાડો હોય. તે સળગતા કાલશોળ અંગારાઓથી ભરેલો હોય. હવે જો બળવાન માણસો એક ત્રીજા માણસને જો હાથે પકડીને તે ખાડા તરફ ધસડીને લઈ જવા માટે. હવે તે માણસ તે તરફ ન જવા માટે ખૂબ ખિંચાખિંચ કરે છે, તેમજ તરફડિયાં મારે છે. કારણ કે તે જાણે છે કે તેને તે અંગારાની ખાઈમાં નાખશે કે તરત તેનું બચાનક વેઈના સાથે મૃત્યુ નીપજશે. તે પ્રમાણે વિપરીત પણ અંગારાની ખાઈ જેવા દુઃખદ છે. તેમનાથી દૂર ન રહેનારને તેઓ અવશ્ય બાળી નાખે છે.

૫. સ્વપ્ન જેવાઃ—કોઈ માણસ જીવમાં સ્વપ્ન જુએ છે. તે સ્વપ્નમાં તેને સુદર બાળો, રમણીય વનો, અને મનોહર સુકરણીઓ વગેરે દેખાય છે. પરંતુ જ્યારે તે જાગે છે ત્યારે તેમાંનું કશું રહેવું નથી. તે પ્રમાણે વિપરીત પણ સ્વપ્ન જેવા ક્ષણભંગુર તથા મિથ્યા છે.

૬. ઉછીની લીધેલી વસ્તુ જેવાઃ—કોઈ માણસ ખીજા માણસ પાસેથી વસ્તુઓ ઉછીની લે—સુંદર વાહન, ઉત્તમ રત્નો અને

મૂલ્યવાન કુંડળો. પછી તે એ બધી ટાપટીય અને બપકા સાથે બબ્બરમાં ફરવા નીકળે—જેથી તેને જોઈને લોકો એમ કહે કે “આ માણસ બહુ સંપત્તિમાન હોવો જોઈએ” પરંતુ થોડી જ વારમાં તે વસ્તુઓના મૂળ માલિકો આવીને તે જ્યાં મળે ત્યાં તેની પાસેથી પોતપોતાની વસ્તુઓ ગ્રહણી લે છે. આ પ્રમાણે વિવિધ પણ કદી હંમેશાને માટે આપણા બની શકતા નથી. આપણા હાથમાંથી તે ક્યારે જતા રહેશે તે આપણાથી જાણી શકાતું નથી.

૭. જાડનાં ફળ જેવાં:—કોઈ જામ કે શહેરની નજીક એક વાડી હોય અને તેમાં એક જાડ ઉપર ખૂબ પાકેલાં ગુદર ફળ હોય. પરંતુ તેમાંથી એક પણ નીચે પડેલું ન હોય. હવે કોઈ ફળની ઇચ્છાવાળો, ફળની શોધ કરતો માણસ તે વાડીમાં આવે અને ફળોથી લઈ પડેલું તે જાડ નીચે પરંતુ એક પણ ફળ નીચે પડેલું ન જુએ. પછી તે વિચાર કરે કે અહીંયાં એક પણ ફળ નીચે પડેલું નથી. પરંતુ મને જાડ ઉપર ચડતાં તો આવડે છે માટે હું આ જાડ ઉપર ચડું અને ખવાય તેટલાં ફળ ખાઈ તથા બીજાં મારી ઝાળીમાં પાણુ ભરી લઈ. હવે તે એમ કરે એટલામાં એક બીજો માણસ ફળની ઇચ્છાથી ફળને શોધતો તે જાડ પાસે જ આવે અને એક પણ ફળ નીચે પડેલું ન જુએ. પછી તે વિચાર કરે કે મને જાડ ઉપર ચડતા તો નથી આવડતું માટે લાવ આ જાડને મૂળમાંથી કાપી નાખું જેથી પછી નિરાંતે ખવાય તેટલાં ફળ ખાઈ તથા બીજાં મારી ઝાળીમાં પાણુ ભરી લઈ. પછી તે કુદાડી પડે જાડને જોરથી કાપતા માટે. હવે પેલો પહેલો ઉપર ચડેલો માણસ આ જોઈને જલદી જલદી જાડ ઉપરથી ઊતરી ન પડે તો જાડ કપાઈ પડે ત્યારે જાડ નેના ફાલ, પત્ર કે બીજા અવયવો ભાગી નવ અવયવો તો ને માળતોડ ધાયલ થઈને મોતને વશ પાણુ ધાય તે પ્રમાણે વિવિધોનાં જો જલદી ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો અવસ્ય હાપણ જાણવાનો કે મરણુતોલ ધાયલ થઈને મોતને વશ થવાનો પણ સંભવ છે,

૮. તરવાર અને લાકડાના ઢૂંઢા જેવાઃ—કસાઈ માંસ કાપવું હોય છે ત્યારે તેને એક મોટા લાકડાના ડીમચા ઉપર મૂકે છે, પછી તેના ઉપર તરવાર વડે બેરથી ઘા કરે છે. તે વખતે માંસ જેમ તરવારના ઘા નીચે છૂંદાય છે તથા કપાય છે તેમ કામોપ-ભોગી મનુષ્ય પણ કામો વડે નિરંતર છૂંદાય છે, કપાય છે તથા અસીમ દુઃખ સહન કરે છે.

૯. જંખિયાના ઘા જેવાઃ—જંખિયા જેમ શરીરની અંદર ધૂસી જઈ તેને પ્રાણુરહિત કરે છે તેમ વિષયો પણ વિષયી માણસનો નાશ કરે છે

૧૦. સર્પના માથા જેવાઃ—સાપના માથાની પાસે જેમ પગ મૂકવો એ જોખમભરેલું છે, તેમ કામોપભોગીની સરસા જીવું એ જોખમકારક છે. આ ઉપમા માટે શુભ્ર સુત્રનિષાત, કામસુત સ્લોક, ૭૧૮.

કોશ

નોંધ : — આ કાગમાં અગ્ર સખ્દોના અર્થ તથા તેમનાં રચણો ઉપરાંત જે સખ્દોની વ્યાખ્યા મૂળ પુસ્તકમાં કે દીકામાં આપેલી છે તેવા સખ્દોનાં રચણ પણ બતાવવામાં આવી છે.

અકલમાષ (શીલ) : કાળરચીત નહિ તેવું; વચ્ચે વચ્ચે બાળ્યું ન હોય તેવું. (પા. ૨૯૧-લી. ૧૩)

અકાલિક : અમુક કાળે ન ફળનારો એવો નહિ પણ હંમેશા ફળનારો. (પા. ૨૪૭ લી ૧૧)

અકુશલકર્મ : જુઓ પાન ૫૭ લી ૪

અકુશલમૂળ : જુઓ પાન ૫૭ લી ૫

અઆસન : મુખ્ય આસન. (પા. ૩૨ લી ૫)

અઅભિક્ષા : ઉત્તમ નિક્ષા; પહેલી નિક્ષા (પા ૩૨ લી. ૬)

અઓઠક : દાન દેતી વખતે સંકલ્પ કરીને પ્રથમ પાણી મૂકવું તે. (પા. ૩૨ લી. ૬)

અઅવનધર્મી : અત ન જનાર. (પા. ૨૬૪ લી. ૮)

અજપદકંઠ : બકરાની ખરી જેવી કાઠી. (પા. ૧૭૯ લી. ૩)

અહસ : નહિ આપેલું. (પા. ૪૪ લી. ૧૦)

અહસાદાન : ચારી.

અદુઃખમસુખા વેદના : જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૨૩

અધાર્મિક અને અન્યાય અઅચરણ (શરીરથી, વાચાથી અને મનથી) : જુઓ પા. ૨૫૮. લી. ૧

અધિ (અધિશીલ વગેરેમા) : સુંદર.

અધિચિત્તશિક્ષા : સમ્યક્ વ્યાયામ, સ્મૃતિ અને સમાધિ વડે ચિત્તને સમાહિત કરવું તે. (પા. ૨૯૨ લી. ૨૨)

અધિપ્રજ્ઞાશિક્ષા : સમ્યક્ દૃષ્ટિ અને સંકલ્પ વડે ચિત્તનું સંશોધન કરવું તે. (પા. ૨૯૨ લી. ૨૨)

અધિશીલશિક્ષા : સમ્યક્ વાચા, કર્માન્ત અને આજીવ વડે શીલનું રક્ષણ કરવું તે (પા. ૨૯૨ લી. ૨૧)

અનભિરતસંજ્ઞા : જગતમા બાહ્ય ન થવાની ઇચ્છા. (પા ૩૦૨ લી. ૧૧)

અનંબજુ (સુત પા. ૨૬) : નિષ્પાપ.

અનંતજિન : અનંત ક્ષેત્રોને જીતનાર. (પા. ૧૭૦ લી. ૨૦)

અનાગમી : સકાયદિટ્ટિ (આત્મા એ બિન્ન પદાર્થ હોઈને નિત્ય છે તેવી દૃષ્ટિ), વિચિકિંછા (બુદ્ધ, ધર્મ અને સંધના સંબંધમાં શંકા), અને શીલબળનપરામાસ (સ્નાનાદિ વ્રતો વડે જ મુક્તિ મળશે એવો વિશ્વાસ), આ ત્રણ સંયોજનો (બંધનો) નો જો થોડો નાશ કરી શકે તો તે સોતાપત્તિ માર્ગમા આવે છે. તેને (૧) સોતાપત્તિમાર્ગસ્થ અને તે માર્ગમા સ્થિર થયા બાદ (૨) સોતાપત્તિફલસ્થ કહેવામા આવે છે તે પછી કામરાગ, દ્વેષ, અને મોહ દુર્બળ થાય એટલે તે સક્રાંત્યામિમાર્ગમા આવે છે. તેને (૩) સક્રાંત્યામિ-માર્ગસ્થ અને તે માર્ગમાં સ્થિર થયા બાદ (૪) સક્રાંત્યામિ-ફલસ્થ કહે છે. ત્યાર બાદ કામરાગ (પામવાસના), અને પટિષ્ઠ (રોધ), આ બે સંયોજનોનો સંપૂર્ણ રીતે ઉત્થલ કરીને તે અનાગમિમાર્ગમા આવે છે. તેને (૫) અનાગમિ-માર્ગસ્થ અને તેમા સ્થિર થયા બાદ (૬) અનાગમિ-ફલસ્થ કહેવામાં આવે છે. તે પછી રૂપરાગ (અલ્પલોકાદિ ની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા), માન (અહંકાર), ઉદ્વેગ (જાતચિત્તા), અને અવિન્યત (અવિદ્યા) આ બાકી રહેલાં પાંચ

સંધિજનોનો સમૂળગો નાશ કરીને તે અર્હનમાર્ગમાં આવે છે. તેને (૭) અર્હનમાર્ગસ્ય અને તે માર્ગમાં સ્થિર થયા બાદ (૮) અર્હનક્રંલસ્ય કહે છે. (પા. ૩૭ લી. ૬)

અનાય પથૈષ્ણુઃ જુઓ પા. ૧૬૪ લી. ૫.

અનિદર્શનઃ સૂક્ષ્મ (પા ૧૩૩ લી. ૨૧)

અનિમિત્ત પ્રાતુઃ નિર્વાણુ (પા. ૨૬૬ લી. ૮)

અનિમિત્તરૂપશઃ રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન કરનાર નિમિત્ત જેમાં નથી એવી વૃત્તિ (જુઓ ચિત્તરૂપશઃ)

અનિમિત્ત એતોવિમુક્તિઃ જુઓ પા. ૨૬૭ લી. ૭

અનુત્તરઃ અનુત્તર-જેનાથી ઉત્તમ બીજું ન હોય તેવું. (પા. ૧૧૩ લી. ૧૦)

અનુત્તરીય (ત્રણ) : (જુઓ પા. ૨૨૩ લી. ૨૦) જેનાથી ઉત્તમ કોઈ નથી તે અનુત્તર-નિર્વાણુ, તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર.

અનુમાનચુતઃ પા. ૧૦૭

અનુશય (સાત) : (જુઓ પા. ૧૧૬ લી. ૬) દબાઈ રહેનારા પાપ સંસ્કાર—વાસના

અનુસ્સતિ (જુહ, ધર્મ અને સંબંધી, ત્રણ) : જુઓ પા. ૪૨ તથા દીકા પા. ૪૫

અપરામૃદ્ધ (શીલ) : તૃષ્ણા કે મિથ્યાદૃષ્ટિ વડે અપવિત્ર નહિ થયેલું. (પા. ૨૯૧ લી. ૧૪)

અપાયકારકઃ તુલસાનકારક. (પા. ૧૩૭ લી. ૧૦)

અપ્રજિહ્વત રૂપશઃ આદાનવિરહિત વૃત્તિ (જુઓ ચિત્તરૂપશઃ)

અપ્રતિહ્વતઃ અટકાયત ચિન્તાનો. (પા. ૩૭ લી ૧૨)

અપ્રમાણુઃ અપરિમિત (પા. ૧૩૩ લી. ૧૦)

અપ્રમાણુ એતોવિમુક્તિઃ જુઓ પા. ૨૬૭ લી. ૧૦

અષ્ટશુતધર્મઃ (પા. ૧૩૮ લી. ૭) અદ્વૈત ચમત્કાર. જુજ્ઞ ભગવાન કે તેમના આવકાએ કરેલા ચમત્કારો જેમાં વર્ણુવ્યા હોય તે ગ્રંથ.

અભિજ્ઞા (૭) : જુઓ ટીકા પા. ૪૦ લી. ૭ (૨) યથાયંતયા
લક્ષણ વડે પદાર્થોને નાણુવા તે (જુઓ પરિજ્ઞા)

અભિધર્મ : સારરૂપ ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન. (પા. ૨૦૬ લી. ૨૦)

અભિધ્યા : પરદ્રવ્યાસક્તિ. (પા. ૪૧ લી. ૧૬)

અભિભૂ : એક પ્રકારના બ્રહ્મા. (પા. ૨ લી. ૨)

અભિસંસ્કાર : સંસ્કાર (પા. ૨૬૬ લી. ૧૭)

અમનાપ : મનને આનંદ ન આપનાર. (પા. ૨૮૧ લી. ૭)

અરહા : અરિહંત-પૂજ્ય. (પા. ૮૧ લી. ૪)

અરિયપરિચેસન (સુત પા ૧૬૨) : આર્યપરિધણા (જુઓ પા.
૧૬૪ લી ૮)

અરૂપભવ : જુઓ ટીકા પા ૬૫ લી. ૫

અરૂપાવચર સમાધિ : જુઓ ટીકા પા. ૫૩ લી. ૩

અરેણુકા : એક પ્રકારનું ધાન્ય-કઠોળ (પા. ૨૩૩ લી. ૨)

અલગદૂધમસુત (પા. ૧૩૬) : સાપની ઉપમાનું સૂત્ર.

અલ્પેચ્છતા : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૫ લી. ૧૦

અલ્પકાન્તિ : હાખલ થતું તે-પ્રવેશ (પા. ૨૪૭ લી. ૧૭)

અલ્પગ્રંથ : લોકાપવાદની ખીક (જુઓ ડ્રો) પા. ૨૫૦ લી. ૧૪

અવિજ્ઞા : અવિદ્યા. (પા. ૭ લી. ૧૦)

અવિદ્યા : જુઓ પાન ૬૩ લી. ૧૩

અવિહિંસા : ત્રાસ ન આપવાની બુદ્ધિ. (પા. ૧૨૦ લી. ૧૩)

અવ્યાહત : અપ્રતિહત (પા. ૩૭ લી. ૧૬)

અશખલ (શીલ) : ડાઘ વગરનું; કોઈ શીલનું બરાબર પાલન ન
થવાથી પડેલા ડાઘ વિનાનું. (પા. ૨૨૧ લી. ૧૩)

અસમયવિમુક્તિ : કાચગની વિમુક્તિ (પા. ૧૬૨ લી. ૧૮)

અસમાધાન : અસતોષ (પા. ૩૬ લી. ૧૬)

અસંસંગ : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૫

અસંસૃષ્ટ : અગદ્ધ (પા. ૨૦૬ લી. ૧૧)

- અસ્તંગમઃ નાશ (પા. ૭૭ લી. ૪)
 અસ્મિમાનઃ અહંભાવ (પા. ૧૪૪ લી. ૮)
 અંગણુઃ પાપ (પા. ૨૬ લી. ૬; પા. ૩૧ લી. ૮)
 આકંખેચ્છ (સુત પા. ૩૬): આકાંક્ષા કરવા ચેચ્છ
 આકાંક્ષાનચ્ચાચતનઃ જુઓ ટીકા પા. ૫૩ લી. ૩
 આકિચ્ચનચ્ચાચતનઃ જુઓ ટીકા પા. ૫૩ લી. ૬
 આકિચ્ચનચ્ચેતોવિસુક્તિઃ જુઓ પા. ૨૬૭ લી. ૧૫
 આકોશઃ ગુસ્સો (પા. ૨૨૮ લી. ૩)
 આચાર અને ગોચરઃ જુઓ ટીકા પા. ૩૮ લી. ૧૭
 આજીવઃ ઉપજીવિકા (પા. ૧૭ લી. ૧૭)
 આજીવકઃ આજીવક પયનો શ્રમણ (પા. ૩૪ લી. ૧૪)
 આજીર્ણઃ ઉપજીવિકા કરનાર (પા. ૨૧ લી. ૧૪)
 આકં પુદ્ગલ (વ્યક્તિઓ): જુઓ અનાગામી (પા. ૪૨ લી. ૧૬)
 આદાનઃ લેણું તે (પા. ૪૪ લી. ૧૦)
 આદીનવ (વિષયનો): દે.પ (જુઓ પા. ૬૫ લી. ૧૬) (૨)
 હાનિ (પા. ૭૬ લી. ૨૧)
 આનાપાનસ્મૃતિઃ આન-એટલે આશ્વાસ અને અપાન-એટલે
 પ્રશ્વાસ. આશ્વાસપ્રશ્વાસ ઉપર ચિત્તની એકાગ્રતા. (જુઓ
 સમાધિમાર્ગ પાન ૪૪)
 આપઃ પાણી
 આયોધાતુઃ જુઓ પા. ૧૮૫ લી. ૨૦
 આઘાઃ પ્રકાશ (પા. ૨૬૫ લી. ૩)
 આચતનઃ ૭ છંદ્રિયા તેમજ તેમના વિપર્યોને આચતન કહે છે
 ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ધ્રુણુ, જિહ્વા, કાય અને મન એ ૭
 અલ્પચંદ્ર આચતન છે. અને રૂપ, રાગ, ગન્ધ, રસ, સ્પર્શ
 અને ધર્મ એ ૭ બાહ્ય આચતન છે. જુઓ પા. ૭૧ લી. ૧૨
 આરબધવીર્યઃ કાસાહવાળો (પા. ૧૫૦ લી. ૧૨)
 આરામઃ બિહુઓનો મઠ, વિહાર (પા. ૩૨ લી. ૧૬)

આચ' અષ્ટાંગિક માર્ગ' : જુઓ પા. ૫૮ લી. ૪ (વિશેષ માટે જુઓ સમ્યક્ દૃષ્ટિ વગેરે શબ્દ)

આચ'ધર્મ' : જુઓ અને અર્હતોનો ધર્મ. (પા. ૧ લી. ૮)

આચ'પથે'જણા : (જુઓ પા. ૧૬૪ લી. ૮)

આચ'સત્ય : (જુઓ પા. ૭૨ લી. ૫) જુધ્ધર્મના પાચાશ્વ આચાર સત્ય છે. (૧) દુઃખ-અર્થાત્ જીવમાત્ર દુઃખી છે. (૨) દુઃખસમુદય-અર્થાત્ તૃષ્ણા એ દુઃખનું કારણ છે. (૩) દુઃખનિરોધ-અર્થાત્ તૃષ્ણાના નિરોધથી દુઃખનો નાશ થાય છે, નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪) દુઃખનિરોધગામિની પ્રતિપદા-અર્થાત્ આચ' અષ્ટાંગિક માર્ગ-એનાથી તૃષ્ણાનો નિરોધ કરી શકાય છે.

આચરણ (ચિત્તનાં, પાંચ) : જુઓ પા. ૭૧ લી. ૩

આસાવ : (જુઓ પા. ૬૩ લી. ૨૧; જુઓ ટીકા પા. ૧૨ લી. ૧૬)

આરુણાદ (વિધયોનો) : જુઓ પા. ૬૫ લી. ૧૧

આહાર : જુઓ પા. ૫૭ લી. ૨૩; જુઓ ટીકા પા. ૬૪ લી. ૧૬

ઘટિતુત્ક : 'જુદે આમ કશું છે' એ રીતે જેમાં દરેક સૂત્ર શરૂ થાય છે તેનું જુધ્ધના વચનના ઉત્તારાઓવાળું 'જુદકનિકાચનું શોધું' પ્રકરણ. પા. ૧૩૮ લી. ૭

ધલ્લોલક : આ દુનિયા (પા. ૬ લી. ૧૧)

ઉકળું : જુઓ ટીકા પા. ૩ લી. ૨૦

ઉચ્છેદદૃષ્ટિ : જુઓ ટીકા પા. ૭૯ લી. ૮

ઉદાન : જુધ્ધ ભગવાને અને મહાશાવકોએ જુદેજુદે પ્રસંગે કાઢેલ ઉદ્ગાર (પા. ૧૩૮ લી. ૭)

ઉજ્જ્વલપુષ્પવચ્ચ : જ્ઞાંતચિત્તતા (પા. ૧૪૯ લી. ૧)

ઉપકલેશ (ચિત્તના) : જુઓ પા. ૪૨ લી. ૨

ઉપનાહ : વેર વાળવાની વૃત્તિ (પા. ૧૭ લી. ૮)

ઉપસંપદા : યોજ્ઞસંધર્મા પ્રવેશ કરવાનો વિધિ [પા. ૪૪ લી. ૨૧]

(જુઓ યોજ્ઞ સંધનો પરિચય પૃ. ૧૦)

ઉપરચાન : ઉપાય (પા. ૬૬ લી. ૮)

ઉપાદાન (ચાર) : (જુઓ દીકા પા. ૬૫ લી. ૬; જુઓ પા. ૬૦ લી. ૧૦) ૬૬ થયેલી વૃક્ષા.

ઉપાદાનરકંધ (પાંચ) : વાસનામયરકંધ (જુઓ પા. ૧૪૬ લી. ૪)

ઉપાચાર : કૂરડું તે. (પા. ૫૮ લી. ૧૨)

ઉપેક્ષા : આસક્તિરહિત યદ્દને મધ્યસ્થ થવું તે. (પા. ૪૩ લી. ૮)

ઉપેષણ : ઉપવાસ; હાંપણ. (પા. ૯૦ લી. ૬)

ઉપેસાધ : અપવાસનો દિવસ (જેવો કે વડ ૧૪, પૂર્ણિમા અને બંને આઠમ). ઉપાસકઉપાસિકાને તે દિવસે આ આઠ નિયમો પાળવાના હોય છે. (૧) હિંસા ન કરવી. (૨) ચોરી ન કરવી. (૩) બ્રહ્મચારી રહેવું. (૪) ખાદ્ય ન ખાવું. (૫) દારૂ વગેરે માદક પદાર્થોનું સેવન ન કરવું. (૬) મધ્યાહ્ન પછી જાગવું નહિ. (૭) નૃત્ય, ગીત વગેરે કામોત્તેજક વસ્તુઓ ન સેવવી અને માત્ર, ગંધ વગેરે વિલાસના પદાર્થો ધારણ ન કરવા. (૮) જીવો તથા સુંદર સ્ત્રીઓ પર સંબંધ નહિ. (પા. ૪૪ લી. ૭)

ઋષિપાદ (ચાર) : જુઓ દીકા પા. ૧૧૨ લી. ૨

ઋષિવ્રતવાસ : જુઓ દીકા પા. ૧૮ લી. ૧૩

ઋષિ : (અમનું) પુષ્ટિ કરનાર તત્ત્વ

ઋષિકથાર : જુઓ દીકા પા. ૧૨૪ લી. ૧૫

ઋષિકથારિકા : જુઓ દીકા પા. ૧૨૪ લી. ૧૫

ઋષિજાગીર : અવરજાગી—દરા સંધાનનોમાંથી પહેલાં પાંચ (પા. ૧૪૪ લી. ૭)

ઋષિપાતિક : આત્મપિતાના સંધાન વિના થનારું (પા. ૮૧ લી. ૧૦)

કંઠ્યુપમસુત (પા. ૧૨૬) : કંઠ્ય—કરવતની ઉપમાનું સૂત

કર્મકૃષ્ણ : કાર્યક્ષમ (પા. ૨૪ લી. ૬)

કર્માન્ત : કર્મ (પા. ૧૭ લી. ૧૬)

કર્મણ : રાત્રિ, દેવ અને મોહ એ ત્રણ મૂળભૂત દોષોને કાપી કાઢે છે

કાન્તાર : વન; જંગલ (પા. ૮ લી. ૭)

કામતૃષ્ણા : સુખવિલાસ તથા તેમનાં સાધનોની તૃષ્ણા

કામભય : જીઓ દીકા પા. ૬૫ લી. ૨

કામમિથ્યાચાર : બ્યભિચાર

કામરાગ : કામવાસના

કામચિતકં : નિયમચિતકં (પા. ૧૨૦ લી. ૮)

કામાનુસય : જીઓ અનુસય (પા. ૫૭ લી. ૧૧)

કાયજલાકૃત્તિ : પોતાના શરીરના કેશલોમાદિ બાહ્ય તથા
માંસ લોહી વગેરે આકર્ષતર પદાર્થો ઉપર અશુભ લાવના
(જીઓ સમાધિમાર્ગ પા. ૫૬)

કાયમંદુકાર : દેહના વિકાર. (પા. ૬૭ લી. ૬) (૨) જીઓ
પા. ૨૭૧ લી. ૬

કાંક્ષાવિતરણવિશુદ્ધિ : જીઓ દીકા પા. ૧૫૬ લી. ૧૮

કિકિમય : પાપ (પા. ૪૨ લી. ૨૦)

કુશલ કર્મ. જીઓ પા. ૫૭ લી. ૬; જીઓ દીકા પા. ૬૪ લી. ૫

કુલપુત્ર : કુલીન (પા. ૨૦ લી. ૭)

કુશલમૂળ : જીઓ પા. ૫૭ લી. ૧૦

કૌસ્તંબિયસુત (પા. ૨૬૦) : કૌશાંબીના બિહુઓને આપેલા
ઉપદેશનું સૂત્ર

કૌસિય : શક

જતિ (પાંચ) : જીઓ પા. ૮૩

જતિ : (પા. ૬૧ લી. ૧) ચાક કરેલું મૂલો ન જવાની શક્તિ
(અટૂકાકાકાર તેનો એવો અર્થ આપે છે.) (૨) [પા. ૧
લી. ૮] પ્રવેશ, સમાજ

ગુણ (ત્રણ) : જીઓ પાન ૮૨ લી. ૧૩

ગૂથકૃષ : શીથકૃષ (પા. ૮૪ લી. ૧૧)

જેઝઃ ઝડપસમિતિત ધર્મેપદેશ; આચાર્યકા સૂત્રમંથ.
(પા. ૧૩૮ લી. ૬)

ગોમથઃ હાલુ (પા. ૮૭ લી. ૨)

આતુર્મહારાજિકપરિષદઃ ચાર દિક્પાલોની પરિષદ. પા. ૮૩
લી. ૪ (જુઓ પરિષદ)

ચિત્તમલિપાદઃ જુઓ ટીકા પા. ૧૧૨ લી. ૫.

ચિત્તવિચુક્રિતઃ ચતુર્થધ્યાન (જુઓ પા. ૨૬૫ લી. ૨૩)

ચિત્તવિચુલ્લિઃ જુઓ ટીકા પા. ૧૫૬ લી. ૧૫.

ચિત્તસંસ્કારઃ જુઓ પા. ૨૭૧ લી. ૭.

ચિત્તરૂપસં (ત્રણ) : (જુઓ પા. ૨૭૨ લી ૧૧) નિર્વાણ પ્રાપ્ત
કરાવનાર ત્રણ વૃત્તિ-તેમની સાથે ચિત્તનો સંબંધ (વિશેષ
મટે શૂન્યતારૂપસં વગેરે શબ્દ જુઓ)

ચીવરઃ ચિહ્નવત્ર (પા. ૬ લી. ૩)

ચૂળઅસ્તેપુરસુત (પા. ૨૫૫) : અસ્તેપુરમાં આપેલા ઉપદેશનું
નાનું સૂત્ર.

ચૂળગોપાલકસુત (પા. ૨૧૩) : ગોવાળની ઉપમાવાળું નાનું સૂત્ર.

ચૂળગોસિંઘસુત (પા. ૧૯૭) : ગોસિંઘવનમાં આપેલા ઉપદેશનું
નાનું સૂત્ર.

ચૂળતલ્લહાસંઘસુત (પા ૨૩૮) : તલ્લહાસંઘનું નાનું સૂત્ર.

ચૂળદુકમકમંધસુત (પા. ૧૦૧) : દુઃખસ્કંધ-દુઃખરાશિ વિષે
નાનું સૂત્ર.

ચૂળધર્મસમાદાનસુત (પા. ૨૭૭) : ધર્મસમાદાન વિષે
નાનું સૂત્ર.

ચૂળવેદહીસુત (પા. ૨૬૮) : સંભાષણનું નાનું સૂત્ર.

ચૂળસમ્યકસુત (પા. ૨૧૬) : સમ્યક નિમંઠપુત્ર વિષે નાનું સૂત્ર.

ચૂળસાદેશમસુત (પા. ૧૬૪) : (વક્ત્રના) સારની ઉપમાનું
નાનું સૂત્ર.

ચૂળસીદનાદસુત (પા. ૭૫) : સિંહની પેઠે જન્મના કરવી—
પડકાર કરવો તે-તેનું નાનું સૂત.

ચૂળહરિપદોપમસુત (પા. ૧૭૪) : હાથીના પમલાની ઉપમા-
વાળું નાનું સૂત.

એતોખિલ (પાંચ) : (જુઓ પા. ૧૧૦ લી. ૬) જીખર જમીનને
ખિલ કહે છે. એ ભતના ચિતના કાંઠિયને એતોખિલ
કહે છે.

એતોખિલસુત (પા. ૧૧૦) : એતોખિલ વિષેનું સૂત.

એતોચિતુક્તિ : જુઓ ચિતવિતુક્તિ.

છંદઝણિપાઠ : જુઓ ટીકા પા. ૧૧૨ લી. ૩

જનપદ : પ્રદેશ (પા. ૧૮૬ લી. ૩)

જશ : જુઓ પા. ૫૬ લી. ૬.

જખિયો : જમીયો (પા. ૧૩૭ લી. ૫)

જાતક : જુદાના પૂર્વજન્મની કથાઓ સંબંધી ગાથાઓનો સંગ્રહ
(પા. ૧૨૮ લી. ૭)

જાતિ : જન્મ (જુઓ પા. ૫૬ લી. ૧૮)

જાતિભૂમિ : જુદાની જન્મભૂમિ (પા. ૧૫૦ લી. ૮)

જાનુરસોણી : જુઓ ટીકા પા. ૨૬ લી. ૧૧

જુગુપ્સા : ધમ્પા.

જુગુપ્સી : (જુઓ પા. ૮૭ લી. ૨૧) પાપ ઉપર જુગુપ્સા
કરનારો.

જ્ઞાન (સાત) : જુઓ પાન. ૨૬૨-૬૩.

જ્ઞાનદર્શનચિત્રુદ્ધિ : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૬ લી. ૨૩.

તરવ (દેહનાં ચાર) : ધાતુ. જુઓ પા. ૬૮ લી. ૧૬

તથાગત : (જુઓ ટીકા પા. ૪ લી. ૨૭) જુદા

તથ (ચાર ભતનું) : જુઓ પા. ૮૬ લી. ૨.

તાવત્રિંશતપરિષદ : ઇદ્રાદિ દેવોનાં પરિષદ (જુઓ પરિષદ
પા. ૮૩ લી. ૫)

તિરસ્કાનયોનિ : તિર્યચ-પશુપંખીની યોનિ (પા. ૮૩ લી. ૧૭)
 તૃષ્ણા (ત્રણ) : જુઓ પા. ૫૮ લી ૧૬ (તે ત્રણના અર્થ માટે
 તે તે શબ્દ જુઓ)

તૃષ્ણા (૭) : જુઓ પા. ૬૦ લી. ૧૬

તેજોધાતુ : જુઓ પા. ૧૮૬ લી. ૮

ત્રેતીયચરિત્ર : ત્રણ ચોરસ ધારણ કરનાર (પા. ૨૦૬ લી. ૭)

થીનમિલ્લ : આળસ (પા. ૧૪૯ લી. ૧)

આહીપાક : એક પ્રકારનું પકવાન (પા. ૨૨૪ લી. ૧૪)

દક્ષ : ચતુર (પા. ૮૮ લી. ૨૫)

દુઃખ : દુઃખવવાને ધોળ; અણુપગ્ગાટ (પા. ૨૧૪ લી. ૬)

દુસ્કંથકવત્થુ : (જુઓ ટીકા પા. ૧૫૪ લી ૨૩)

દાનત : ઇદ્રિયોનું દમન કરનાર (પા. ૫૨ લી. ૭)

દાયાદ : વારસ (પા. ૧૪ લી ૬)

દુઃખજ્ઞ : જુઓ પા. ૨૬૧ લી. ૭

દુઃખ : જુઓ પા. ૫૮ લી. ૧૫

દુઃખા વેદના : જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૨૧

દષ્ટિ : સાંપ્રદાયિક અસ્મિતા (જુઓ પા. ૭ લી. ૨૨) (૨) સાંપ્રદાયિક
 સિદ્ધાંત-મત (પા. ૫૬ લી. ૭)

દષ્ટિવિશુભિ : જુઓ ટીકા (પા. ૧૫૬ લી. ૧૬)

દષ્ટિસ્થાન (૭) : જુઓ પા. ૧૪૦ લી ૧૨

દેશના : કળ્યાણ (પા. ૨૬૨ લી. ૧૨) (૨) ઉપદેશ

દેહાત્મદષ્ટિ : દેહમાં આત્મા છે એવી યુક્તિ (પા. ૮ લી. ૧૭)

દૌર્ભાગ્ય : માનસિક દુઃખ

દેખાવિતક (સુત પા. ૧૨૦) : એ પ્રકારનો વિતક

ધરમતૃષ્ણા : વિચારતૃષ્ણા (પા. ૬૦ લી. ૨૦)

ધરમદાયાદ (સુત પા. ૧૪) : ધર્મનો વારસ

ધરમદિનના : જુઓ ટીકા પા. ૨૭૫ લી. ૨૧

ધરમપુરસ્સતિ : જુઓ ટીકા પા ૪૫ લી. ૧૧

- ધર્મ (નવાંચ) : જુઓ પા. ૧૩૮ લી. ૮
- ધર્મપ્રવિચય : (પા. ૧૧ લી. ૯) મનોવૃત્તિઓનું પુષ્કરણ કરવું
જ્ઞાન (જુઓ પુષ્કલીલાસારસંગ્રહ લા. ૩ પ્રકરણ ૧૧)
- ધર્મવિનય : ધર્મ એટલે પુષ્કનો સામાન્ય ઉપદેશ અને વિનય
એટલે ભિક્ષુઓને આપેલો ઉપદેશ (પા. ૧૧૦ લી. ૮)
- ધર્મસમાદાન (ચાર) : કોઈ પ્રકારનું આચરણ સ્વીકારવું તે
(જુઓ પા. ૨૭૭ લી. ૬)
- ધાતુ (દેહની, ચાર) : જુઓ તત્ત્વ
- ધાર્મિક અને ન્યાય આચરણ (ત્રણ) : જુઓ પા. ૨૫૮
- ધૃતિ (પા. ૯૧ લી. ૧) : યાદ કરેલાનો ચારંચાર પાલ
કરવાની શક્તિ.
- દયાન (ચાર) : જુઓ ટીકા પા. ૨૮ લી. ૩
- નરકપ્રપાત : જ્યાંથી નરકમાં પડાય છે તે બેળડ (પા. ૨૬૫ લી. ૧૨)
- નામ : નિષ્પાપ (પા. ૧૪૯ લી. ૨૩) (૨) સાપ (૩) હાથી.
- નામરૂપ : જુઓ પા. ૬૨ લી. ૭
- નાસ્તિકતા : સારાં નરસા કર્મોનું, જ્ઞાનધર્મોનું, આળાપની અને
સાધુસતોની સેવાનું કશું કંઈ નથી એમ માનવું તે.
- નિમમ : નાનું સહેર (પા. ૧૮૧ લી. ૩)
- નિમંઠ : નિર્જય-જૈન (પા. ૧૦૨ લી. ૧૪)
- નિદ્રાકરિદ્રી : નિદ્રાવિનાનો જ
- નિમિત્ત (પાંચ) : જુઓ પા. ૧૨૫ લી. ૭
- નિરય : નરક (પા. ૧૫ લી. ૧)
- નિરોધ સમાપ્તિ : મનોવૃત્તિઓનો આત્મીય નિરોધ
(પા. ૫૪ લી. ૭)
- નિર્ધાનિક : ધ્યેય ઉપર પહોંચાડનાર (પા. ૨૬૧ લી. ૧૭)
- નિષાપ (સુત પા. ૧૫૭) : ખીડ
- નિરસરણ (વિપયોનું) : મુક્તિ (જુઓ પા. ૬૭ લી. ૧૦)
- નીવરણ (પાંચ) : જુઓ પા. ૧૪૯ લી. ૩; જુઓ ટીકા લી. ૧૧

નૌવજ્ઞ : નવાર; એકવા બિના કતાં જની જાણા. (પા. ૮૬ લી. ૧૪)

નેત્રિ : પેડાનો પરિધ (પા. ૩૪ લી. ૨૧)

નેત્રમ્ભાન્દાસાન્દાપતન : જુઓ ટીકા પા. ૫૩ લી. ૧૧

પરિધ : કોધ. (પા. ૪૦ લી. ૩)

પરિજ્ઞા : પદાર્થોને કાર્યકારણભાવ સંબંધથી જાણવા તે (પા. ૨૬૩ લી. ૬)

પરિવેષ : વિલાપ (પા. ૮ લી. ૬)

પરિવર્તન : ત્યાગ (પા. ૭ લી. ૧)

પરિશુભ આશુભ : જુઓ ટીકા પા. ૨૭ લી. ૪.

પરિશુભ કાયકર્મ : જુઓ ટીકા પા. ૨૬ લી. ૨૨.

પરિશુભ મનઃકર્મ : જુઓ ટીકા પા. ૨૭ લી. ૧.

પરિશુભ વાકુકર્મ : જુઓ ટીકા પા. ૨૬ લી. ૨૩

પરિષદ (આઠ) : જુઓ પા. ૮૩ લી. ૩

પરુષવાચા : ગાળો. (પા. ૫૭ લી. ૨)

પર્વતસાન : અંત (પા. ૪૫ લી. ૧)

પર્વાય : પ્રકાર (પા. ૫૭ લી. ૧૭)

પર્વેષણ : શોધ (પા. ૧૬૩ લી. ૨૨)

પર્વત્થાન : મનઃકલેશનું પ્રાગલ્ભ્ય (પા. ૨૬૧ લી. ૨૧)

પવિત્રેક : જુઓ ટીકા (પા. ૧૮ લી. ૧૪)

પળાસ : (પ્રહાસ) અયોગ્ય સ્પર્ધા (પા. ૧૭ લી. ૧૦)

પંચવગ્દેય બિહુ : કૌટિલ્ય, વપ્ર, મહાનામ, ભદ્રિય અને અન્થજિત એ પાંચ (બિહુઓ) [જુઓ બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ ભા. ૧. પ્રકરણ ૩] (પા. ૧૭૧ લી. ૧)

પાંચુદ્દલિક : કબરડા અથવા રરતા, સ્મરણ વગેરેમાંથી બીણેલાં ચીંથરાંની કંથા પહેરનારો (પા. ૨૦૬ લી. ૬)

પિશુનવાચા : ચાલી (પા. ૧૭૮ લી. ૭)

પિંદપાત : અજ (પા. ૩૨ લી. ૨૩)

પુરુષદ્વિધોત્તરો સ્મારણિઃ પુરુષોર્માં ને કમનીયં છે, કેવલવા શ્રેયઃ
છે તેમનો સારણિ (પા. ૮૧ લી. ૫)

પુરુષજ્ઞાનઃ આર્યધર્મનો અભ્યાસ એણે નથી કર્યો એવો સામાન્ય
મનુષ્ય (પા. ૭ લી. ૫)

પુરુષીધાતુઃ જુઓ પા. ૧૮૪ લી. ૩

ચેતિવિસયઃ પ્રેતધોનિ (પા. ૮૩ લી. ૧૮)

ચેત્યાણઃ જુઓ ટિપ્પણ પા. ૧૧૩

મર્યાવાનઃ જુઓ પા. ૨૧૨ લી. ૪

મરણીતઃ ઉત્તમ (પા. ૨૪ લી. ૨૦)

મતિધઃ ક્રોધ (પા. ૧૧૬ લી. ૪)

મતિધાનુસયઃ દ્વેષની વાસના. (પા. ૫૭ લી. ૧૨)

મતિપદ્માઃ માર્ગ (પા. ૭૨ લી. ૫)

મતિપદ્માજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિઃ જુઓ ટીકા પા. ૧૫૧ લી. ૨૨.

મતિભાગઃ સમાન પ્રતિરૂપર્થો. (પા. ૨૭૪ લી. ૧૩)

મતીત્યસંસુતપાદઃ કાર્યકારણપરંપરા. તે આ પ્રમાણે:—જરા—

મરણનું કારણ જન્મ છે; જન્મનું કારણ ભવ એટલે કે કષ્ટ
છે; કષ્ટનું કારણ ઉપાદાન—લોભ છે; લોભનું કારણ વૃધ્ણા
છે; વૃધ્ણાનું કારણ વેદના એટલે કે—સુખ, દુઃખ, ઉપેક્ષા એ
ત્રણ અવસ્થા છે; વેદનાનું કારણ સ્પર્શ એટલે કે ઈન્દ્રિય—
વિષયસંયોગ છે; સ્પર્શનું કારણ પડાયતન એટલે કે મન
અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે; પડાયતનનું કારણ નામરૂપ છે;
નામરૂપનું કારણ વિજ્ઞાન છે; વિજ્ઞાનનું કારણ સંસ્કાર એટલે કે
પ્રવૃત્તિ છે; સંસ્કારનું કારણ અવિદ્યા છે. (પા. ૧૧૭ લી. ૧૭)

મત્યવેક્ષણુઃ આત્મપરીક્ષણ (પા. ૧૦૯ લી. ૪)

મથમધ્યાનઃ જુઓ પા. ૨૬૩-૬૪.

મથંચઃ જુઓ ટિપ્પણ પા. ૭૧.

મથંચસંજ્ઞઃ મથંચ વધારનાર વૃત્તિ. (પા. ૧૧૧ લી. ૩)

મલોષઃ વૃથા બળદાઢ (પા. ૧૭૮ લી. ૧૭)

- પ્રશ્નના : સંવાસ (પા. ૪૪ લી. ૨૦)
 પ્રસન્ન : પ્રસન્ન કરવાયોગ્ય. (પા. ૧૫ લી. ૧૮)
 પ્રસન્નિય : સાંતિયુક્ત (પા. ૧૧ લી. ૧૦)
 પ્રકાશ : (આસવોનો) નાશ (પા. ૨૬૩ લી. ૬)
 પ્રાજ્ઞાતિપાત : છવની દિશા (પા. ૧૭૭ લી. ૨૨)
 પ્રાતિયોજા : જુઓ દીકા પા. ૩૮ લી. ૧૫.
 પરીક્ષા : બરોજ (પા. ૬૮ લી. ૬)
 ખળ (દસ, તથાજતનાં) : જુઓ પા. ૮૧ લી. ૧૮
 જુહાવુદ્ધતિ : જુઓ દીકા પા. ૪૫ લી. ૧૩
 જોધિ : જુઓ દીકા પા. ૫ લી. ૨
 જાલચક્ર : પ્રમંચક (પા. ૮૧ લી. ૨૦)
 જાલનિમન્તલ્લિકમુલ (પા. ૨૬૪) : જુઓ પા. ૨૬૮ લી. ૧૭
 જાલવિકાર : જુઓ દીકા પા. ૪૬ લી. ૨
 જાદન્ય : સંધનાં પૂન્ય માણસોનું સંજોધન (પા. ૪૭ લી. ૭)
 જાયલોરવ (મુત પા. ૨૦) : મોટો લય
 જાય (વજુ) : જુઓ દીકા પા. ૬૫
 જાયતુષ્કા : છવિતની તુષ્કા. મર્ચા પછી પક્ષ મુખ મળે, આત્મા
 અમર થાય એવી તુષ્કા. (પા. ૫૮ લી. ૧૬)
 જાયદષ્ટિ : જુઓ દીકા પા. ૭૬ લી. ૪
 જાયજાય : શાશ્વતવાદ અને કુચ્છેશ્વર (જુઓ દીકા પા. ૭૬)
 જાયના : અમુક વસ્તુના ચિંતનનો અભ્યાસ.
 જાયનાદ : જાયનાથી ખીલવી શકાય તેવું (પા. ૨૬૨ લી. ૧૩)
 જાયવિત : જાયના કરેલું—વાળું. (પા. ૨૨૭ લી. ૬)
 જાયજાયનાદક વાદવિવાદમાં કુરાળ (પા. ૨૧૬ લી. ૫)
 જુલિધ્ય (શીલ) : સ્વતંત્ર શીલ—એટલે કે જે શીલના જોગે
 માણસ ઇલેલો કે પરલોકના જોગોની ઇચ્છા કરતો નથી.
 (પા. ૨૬૧ લી. ૧૪)
 જોસન : ઔપધ (પા. ૬ લી. ૨૫)

૩૬૪

ભોજનોત્તર : ભોજન બાદ (પા. ૩૨ લી. ૬)

મક્રમઃ મક્ષ, અનાદર ભુક્ષિ (પા. ૧૭ લી. ૮)

મક્રુષિડિક (સુત પા. ૧૧૫) : મધનો માલપૂઓ

મધ્યમામતિપદા : (જુઓ ટીકા પા. ૧૬ લી. ૧૪) આયં
અઘાંચિક માર્ગને મધ્યમમાર્ગ કહે છે. કારણકે તેનું દરેક
અંગ બે છેડાની વચ્ચેમાં છે. જેમકે વિલાસી દોષો કહે
છે કે ખાતું પીતું અને મળ મારવી, તે એક છેડા, અને
તાપસી દોષો કહે છે કે દેહને યત, ઉપવાસ અને તપો વડે
દંડવા જ કરવો, એ બીજો છેડો. આ બંને દષ્ટિઓની
વચલી દષ્ટિ તે આયંસત્યોનું ચચાય જ્ઞાન છે.

મનસિકાર : ધ્યાન, લક્ષ (પા. ૬૨ લી. ૧૦)

મરજુ : જુઓ પા. ૫૬

મહાઅસ્તપુરસુત (પા. ૨૫૦) : અસ્તપુરમાં આપેલા ઉપદેશનું
મોહું સૂત્ર

મહામોપાલકસુત (પા. ૨૧૦) : ગોવાળની ઉપમાનું મોહું સૂત્ર.

મહામોક્ષિંમસુત (પા. ૨૦૪) : મોક્ષિંમવન વિષે મોહું સૂત્ર

મહાતલુકાસંખ્યસુત (પા. ૨૪૨) : તુલ્યાસંખ્ય વિષે મોહું
સૂત્ર.

મહાદુકખંધસુત (પા. ૬૪) : દુઃખસ્થનું મોહું સૂત્ર

મહાધર્મસમાદાનસુત (પા. ૨૮૧) : ધર્મસમાદાન વિષે
મોહું સૂત્ર.

મહાવેદલસુત (પા. ૨૬૧) : સંભાષણનું મોહું સૂત્ર

મહાસમ્યકસુત (પા. ૨૨૫) : સમ્યક નિગંઠપુત્ર વિષે મોહું
સૂત્ર.

મહાસારૈષમસુત (પા. ૧૮૬) : (વૃક્ષના) સારની ઉપમાનું
મોહું સૂત્ર,

મહાસીદ્ધનાદસુત (પા. ૮૦) : સિદ્ધનાદનું મોહું સૂત્ર (જુઓ
ચૂળસીદ્ધનાદસુત)

મહાસ્થવિરઃ જુઓ દીકા પા. ૧૬ લી. ૬

મહાહૃદયપરોપમસુત (પા. ૧૮૩): જુઓ દીકા પા. ૧૮૮ લી. ૧૬

મંજુષ્ઠ: મજ્ઞ (પા. ૧૩૩ લી. ૧૭)

માર: કુશળ વૃત્તિઓને મારનાર તેને કોઈ ઠેકાણે મૃત્યુ પશુ કહેલો છે માણસને અધ:પાત કરનારી વૃત્તિઓનું દેવતાસ્વરૂપ. તે પૌરાણિક કામદેવને મળતું છે.

મારતન્વનિયસુત (પા. ૨૬૯): મારની તર્જનાનું સૂત.

મારધેય: માર (પા. ૨૧૩ લી. ૧૨)

માર્ગમાર્ગજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ: જુઓ દીકા પા. ૧૫૬ લી. ૨૧

મિથ્યાશ્રય: અપ્રામાણિકપણે ઉપજીવિકા મલાવવી તે (પા. ૪૬ લી. ૨૧)

મિથ્યાવ્યાયામ: અગુણિત ઉત્સાહ (પા. ૪૬ લી. ૨૩)

મીમાંસામુદ્ધિપાદ: જુઓ દીકા પા. ૧૧૨ લી. ૬

મુખર: વાચાળ (પા. ૩૪ લી. ૨૩)

મુદિતા: સર્વનું બહુ જોઈ હર્ષિત થતું તે (પા. ૪૩ લી. ૮)

મૂલપરિચાયસુત (પા. ૧): જુઓ દીકા પા. ૩ લી. ૧૮

મુત જ્ઞાતક: જુઓ દીકા પા. ૩૯ લી. ૨૧

મૃત્યુધેય: મૃત્યુ (પા. ૨૧૩ લી. ૧૨)

મૃદાવાન: અસત્ય બોલવું તે (પા. ૧૭૮ લી. ૫)

મૈત્રીભાવના: સર્વ પ્રાણીઓ માટે મનમા આત્મતિક અને નિ:સીમ પ્રેમ (પા. ૮૩ લી. ૭)

મોઘ: નિરુપયોગી (પા. ૧૩૬ લી. ૧૭) (૨) નિષ્ફળ

મૌલિખલ્લ: માયાના મધ્ય બાનમાં અંગોડો બાધેલા હોય એવી. (પા. ૨૭૮ લી. ૨)

મક્ષ: જુઓ મક્ષ

મકૃત: કાળજી (પા. ૬૮ લી. ૮)

મ્હાનકાર: રથ બનાવનારો (પા. ૩૪ લી. ૧૩)

યામ: પહોર (પા. ૨૫૧ લી. ૧૮)

૩૨૧

ચેદનિ (ચાર) : જુઓ પા. ૮૩ લી. ૧૦.

રથવિનીતસુત [પા. ૧૫૦] : ઠગવેલા ઘોડા બેઠેલા રથોની ઉપમાનું સૂત્ર.

રુક્ષ : (જુઓ પા. ૮૭ લી. ૧૪) શરીર ઉપર જરા પણ પ્રેમ રાખ્યા વિના કઠોર તપ કરનાર.

રૂપભવ : જુઓ ટીકા પા. ૬૫ લી. ૩.

રૂપસંસ્પર્શ : બહુમુદિ સંબંધીનો વિચાર (પા. ૪૮ લી. ૧૪)

સેકામિષ : ઐહિકપદાર્થો (પા. ૧૫૬ લી. ૨૨)

સેકોત્તર : અતૈકિક (પા. ૮૦ લી. ૭)

સેમક્રૂપ : કુંવાડાંનાં કાણુ (પા. ૨૩૨ લી. ૨૩)

સેમક્રૂપચર્યાય : જે સાંભળવાથી રોમાંચ થઈ જાય તે પ્રકાર (પા. ૬૧ લી. ૧૭)

સેષ્ઠકાર : દેશ, પર્યવરથી પ્રહાર કરવો તે (પા. ૧૮૫ લી. ૮)

સક્ર : મૂત્રાશય (પા. ૬૮ લી. ૮)

સત્પ્રથમસુત (પા. ૪૧) : વચની ઉપમા એમાં છે તેનું સૂત્ર

સનપ્રથ (સુત પા. ૧૧૩) : વનપ્રથ—વનજામિ

સન્નયીક (સુત પા. ૧૪૭) : રાફડો

સર્મ (પા. ૩૦૨ લી. ૧) : (કોઈ માણસનું) છિદ્ર—(કોપ)

સસા : સરખી (પા. ૬૮ લી. ૧૧)

સામ્યાસંસ્કાર : જુઓ પા. ૨૭૧ લી. ૭.

સામુધાતુ : જુઓ પા. ૧૮૬ લી. ૨૪.

વિચાર : જુઓ પા. ૨૮ લી. ૭

વિચિત્રિચ્છા : કુશંકા (પા. ૧૧૬ લી. ૫)

વિજ્ઞાન (છ) : જુઓ પા. ૬૨ લી. ૧૬

વિજ્ઞાન : જુઓ પા. ૨૬૨ લી. ૭

વિજ્ઞાનજ્ઞાનચતન : જુઓ ટીકા પા. ૫૩ લી. ૮

વિતક્કસંકાનસુત (પા. ૧૨૫) : વિતર્કની ઉત્પત્તિના વિચાર સંબંધી સૂત્ર.

- વિતર્ક : જુઓ દીકા પા. ૨૮ લી. ૬; જુઓ પા. ૧૨૦ લી. ૬
- વિનીત : આત્મદમનમાં કેળવાયેલો (પા. ૫૨ લી. ૭)
- વિનિબંધ (પાંચ) : બંધન (જુઓ પા. ૧૧૦ લી. ૧૭)
- વિનોદન : દૂર કરવું તે, હાંપી કાઢવું તે (પા. ૧૧ લી. ૧)
- વિપરિજ્ઞામધર્મી : વિકાર—ફેરફાર થવાના ગુણવાળું (પા. ૧૮૪ લી. ૧૩)
- વિભવતૃષ્ણ : વિનાશતૃષ્ણા, મરી જવાની તૃષ્ણા (પા. ૫૮ લી. ૧૭)
- વિભવદષ્ટિ : જુઓ દીકા પા. ૭૬ લી. ૪
- વિમુક્તિજ્ઞાનદર્શન : જુઓ દીકા પા. ૧૫૬ લી. ૮
- વિચિત્રારભ : જુઓ દીકા પા. ૧૫૫ લી. ૨૮
- વિવેક : જુઓ દીકા પા. ૧૮ લી. ૧૬
- વિહિંસાવિતર્ક : ખીનને કે પોતાને નકામો ત્રાસ દેવાનો વિચાર (પા. ૧૨૦ લી. ૧૦)
- વિહાર : જુઓ દીકા પા. ૧૮ લી. ૬
- વિશુદ્ધિ (સાત) : જુઓ દીકા પા. ૧૫૬ લી. ૧૪
- વીતરાગ : તૃષ્ણાથી મુક્ત થયેલ
- વીમંસકસુત (પા. ૨૮૭) : તથાગતની પરીક્ષાનું સૂત્ર
- વીર્યઋદ્ધિષાદ : જુઓ દીકા પા. ૧૧૨ લી. ૪
- વીર્યારંભ : જુઓ વિચિત્રારંભ
- જુક : જુઓ વક્ત્ર
- વેદના : (જુઓ પા. ૬૧ લી. ૩; જુઓ દીકા પા. ૬૫ લી. ૧૪; જુઓ પા. ૨૬૨ લી. ૧૫; જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૧૭)
- વેદશ્રી : ધાર્મિક સંવાદ
- વેધ્યાકરણ : વિવરણ; મૂળસૂત્રની વ્યાખ્યા (પા. ૧૩૮ લી. ૭)
- વેરંજકસુત (પા. ૨૬૦) : વેરંજક ગ્રામજીને આપેલા ઉપદેશનું સૂત્ર
- વેશારથ (ચાર) : નિર્ભયતા (જુઓ પા. ૮૨ લી. ૧૬)
- વેશશ્રી : જુઓ દીકા પા. ૬૨ લી. ૧

કર્ક

અચર્યમર્તા : વિનાશમર્તા (પા. ૧૮૪ લી. ૧૩)

અ્યાપાદ : દ્વેષ (પા. ૫૭ લી. ૩)

અ્યાપાદવિતર્ક : દ્વેષવિતર્ક (પા. ૧૨૦ લી. ૯)

અ્યાયામ : ઉત્સાહ (પા. ૧૭ લી. ૧૭)

શક : ઇંદ્ર

શાક્ય લોહો : જુઓ ટીકા પા. ૧૦૪ લી. ૧૮

શામાક : સામો (પા. ૮૬ લી. ૧૪)

શાશ્વતદષ્ટિ : જુઓ ટીકા પા. ૭૬ લી. ૬

શાસ્ત્રતા : ગુરુ (પા. ૧૫ લી. ૨૫)

શાંતવિહાર : જુઓ ટીકા પા. ૫૪ લી. ૧૩; પા. ૪૬ લી. ૨

શિક્ષા : પ્રાતિભાક્ષના નિયમ (પા. ૧૧૦ લી. ૧૨)

શિક્ષા (ત્રણ) : જુઓ પા. ૨૬૨ લી. ૨૨ (વિશેષ માટે અધિશીક્ષ-
શિક્ષા વગેરે શબ્દો જુઓ)

શિક્ષાપદો : જુઓ ટીકા પા. ૩૬ લી. ૧૦

શીલવિશુદ્ધિ : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૬ લી. ૧૫

શૂન્યતા એતોવિશુક્તિ : જુઓ પા. ૨૬૭ લી. ૧૩

શૂન્યતારુપશ્ચ : અનાત્મવૃત્તિ (જુઓ ચિત્રરૂપશ્ચ)

શ્વાવક : અવશ્ય કરનાર શિષ્ય (જુઓ ટીકા પા. ૫ લી. ૧૦)

શ્વાવકભોધિ : જુઓ ટીકા પા. ૫ લી. ૧૩

શુભધર : શાઓ યાદ હોય તેનો પંડિત (પા. ૨૦૭ લી. ૧૫)

શ્લેષ્મ : કંઈ (પા. ૬૮ લી. ૧૦)

ષડાયતન : જુઓ (પા. ૬૧ લી. ૧૭)

સકલગામી : સકલગામી; ફરી એક વાર જન્મ લેનાર જુઓ
અનાગામી (પા. ૩૭ લી. ૬)

સત્કાયદર્શિ : જુઓ સત્કાયદર્શિ

સમ્માવેદયિતનિરોધ : જુઓ સંજ્ઞાવેદયિતનિરોધ

સતિપર્યુપ (સુત પા. ૬૬) : (જુઓ) રમૃત્યુપસ્થાન

સત્કાય : જુઓ પા. ૨૬૮-૬૯

- સ્વકાચક્રુષ્ણિ : રેહમાં આત્મા છે એવી ખુદિ
 સ્વપુરુષધર્મ : જુઓ આયંધર્મ (પા. ૧ લી. ૧૦)
 સ્વપ્રભાસવચુત (પા. ૬) : સર્વપ્રકારના આશયેતું સૂત
 સ્વપ્રભાસી : સદાધ્યાયી (પા. ૩૩ લી. ૭)
 સ્વપ્રતિક્રમ : (કઈ સ્થિતિને) વટાવી જવી તે (પા. ૪૮ લી. ૧૮)
 સ્વપ્રવિભોક્ષ : તાવત્કાલિકવિમુક્તિ (જુઓ અસપ્રવિમુક્તિ)
 સ્વપ્રાપ્તિ : જુઓ પા. ૨૭૦ લી. ૨૨
 સ્વપ્રાપ્તિનાં નિમિત્ત : જુઓ પા. ૨૭૦ લી. ૨૩.
 સ્વપ્રાપ્તિપરિવર્ત : જુઓ પા. ૨૭૦ લી. ૨૪
 સ્વપ્રાપ્તિભાવના : જુઓ. પા. ૨૭૦ લી. ૨૫
 સ્વપ્રાપ્તિ : જુઓ ટીકા પા. ૫૪ લી. ૧૦
 સ્વપ્રાપ્તિ : શાન્તિવાળું; સ્વપ્રાપ્તિ પામેલું.
 સ્વપ્રાપ્તિ : યથાર્થ; યોગ્ય (પા. ૪૨ લી. ૧૫)
 સ્વપ્રાપ્તિ : ઉત્પત્તિ (પા. ૫૮ લી. ૬)
 સ્વપ્રાપ્તિ (સુત પા. ૫૬) : સમ્યગદર્શિ
 સ્વપ્રાપ્તિ : સારું; ઉત્તમ.
 સ્વપ્રાપ્તિ દર્શિ : દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ અને
 દુઃખનિરોધગામી માર્ગ એ ચાર આયંસત્યો, તથા જમલ
 અનિત્ય છે, પ્રપંચ દુઃખમય છે અને આત્મા નાથે અવિનાશી
 તથા અવિકારી પદાર્થ નથી પણ તે કર્માનુસાર બદલાતો
 છે આવા ચારાર્થજ્ઞાનને સમ્યક્ દર્શિ કહે છે.
 સ્વપ્રાપ્તિ સંકલ્પ : નીચેના ત્રણ સંકલ્પોને સમ્યક્ સંકલ્પ કહે
 છે. (૧) નેકમ્યં સંકલ્પ એટલે કે એકાંતવાસસુખની
 આવડ (૨) અન્યાપાદ સંકલ્પ એટલે પ્રાણીમાત્ર ઉપર
 શુદ્ધ પ્રેમ, અને અવિદિંસા સંકલ્પ એટલે જીભને કે
 પોતાને ત્રાસ ન થાય એવી ઇચ્છા.
 સ્વપ્રાપ્તિ વાચ્યા : બહુ ન જોણવું, ચાડી ન ખાવી, કઠોર સખ્ત ન
 જોણવા અને વૃથા વાપણ ન કરવું તે.

સમ્યક્ કર્મીન્ત (કર્મ) : હિંસા ન કરવી, ચોરી ન કરવી અને પરદારાગમન ન કરવું તે.

સમ્યક્ આશ્રય : ખોટા રસ્તે આશ્રયિકા ન કરતાં સન્માર્ગે કરવી તે.

સમ્યક્ વ્યાયામ : ખરાબ વિચાર મનમાં ન આવે તથા તેમને ઉત્પન્ન થવાની સમ્ભવ ન મળે તે માટેનો પ્રયત્ન, મનમાં ઉત્પન્ન થયેલ ખરાબ વિચારોનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન, જે સુવિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થયેલો નથી તે ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન, અને જે સુવિચાર મનમાં ઉત્પન્ન થયેલો છે તેને વધારવાનો પ્રયત્ન—તે.

સમ્યક્ સ્થિતિ : શરીર અપવિત્ર વસ્તુઓનું ઝળેલું છે એ વિવેક બગૃહ રાખવો, શરીરની સુખદુઃખાદિ વેદનાઓનું વારંવાર અવલોકન કરવું, સ્વચિંતનું અવલોકન કરવું અને પ્રતીત્ય—સમુત્પાદ વગેરે વાત્ત્વિક વસ્તુઓનું ચિંતન કરવું તે.

સમ્યક્ સમાધિ : સકળ કામવાસનાઓ અને હતર દુઃખ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરી ચાર ધ્યાન પ્રાપ્ત કરવાં તે.

સર્વવસ્તુભૂત : સર્વવસ્તુઓનો સમૂહ (પા. ૨ લી. ૫)

સકલ્લેખ (સુત પા. ૪૭) : ધર્મીને સાદું કરવું તે (જુઓ ટીકા પા. ૫૪ લી. ૧૫) (૨) સાધુવૃત્તિ (પા. ૪૭ લી. ૧૬)

સંધાદિ : ચીવર (પા. ૨૫૫ લી. ૧૮)

સંધાનુસ્મૃતિ : જુઓ ટીકા પા. ૪૫ લી. ૧૨

સંજ્ઞા : જુઓ પા. ૨૬૨ લી. ૧૬

સંજ્ઞાવેદયિતનિરોધસમાપન્તિ : જુઓ પા. ૨૭૧ લી. ૧૬.

સંતુટ્ટિ : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૫ લી. ૧૬.

સંથામાર : સમાગૃહ (પા. ૨૧૭ લી. ૧૬)

સંદર્શિક : સમ્યક્ દર્શન જેમાં છે તેવું. (પા. ૨૪૭ લી. ૧૧)

સંબોધિ : જુઓ ટીકા પા. ૫ લી. ૩

સંબોધચંચ (સાત) : જુઓ પા. ૭૧ લી. ૨૪. લી. ૧૨

સંલિખ મહાપ્ર : વૃથા બળદાટે,

સંયોજન : બંધન (જુઓ ટીકા પા. ૩૬-૪૦) (જુઓ અનાગામી)

સંવર : રોધ; સંવમ (પા. ૧૭૬ લી. ૨૫)

સંવાહન : મસળવું-દાબવું તે (પા. ૧૪૮ લી. ૧૭)

સંવૃત : ઢાંકેલું; રોકેલું.

સંસ્કાર : જુઓ પા. ૧૩ લી. ૩; જુઓ પા. ૨૭૧ લી. ૨

સંસ્કૃત : જુઓ ટીકા પા. ૨૭૬ લી. ૧

સારંશ : અહેવાલ (પા. ૧૭ લી. ૧૧)

સાક્ષેચ્છકચુલ (પા. ૨૫૭) : સાક્ષાત્તમના બ્રાહ્મણોને આપેલા

ઉપદેશનું સૂત્ર

સાવચી : જુઓ ટીકા પા. ૧૨ લી. ૭

સીલકબલપરામાસો : મત, ઉપવાસ વગેરે પર વિશ્વાસ

સુખશુચન : જુઓ ટીકા પા. ૫૪ લી. ૧૨

સુખા વેદના : જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૨૦

સુખત : મરણ પછી સારી જાતિ પામનારો (પા. ૪૨ લી. ૫)

સુશાસ (અન્ન) : મિશ્રાન્ન (પા. ૪૩ લી. ૧)

સુત : સૂત્ર, સંક્ષિપ્ત વાક્ય [૨] (સામાન્ય રીતે) બુદ્ધને ઉપદેશ
(પા. ૧૩૮ લી. ૬)

સેખ : જુઓ ટીકા પા. ૪ લી. ૬

સેનાસન : રહેવાની જગા (પા. ૬ લી. ૨૫)

સોતાપન્ન : જુઓ ટીકા પા. ૩૬ લી. ૨૪ (જુઓ અનાગામી)

સૌમનસ્ય : માનસિક સુખ (પા. ૨૪ લી. ૫)

સ્કંધ (પાંચ) : જુઓ પા. ૭૧ લી. ૬ (૧) કપસ્કંધ (પૃથ્વી, અપ, તેજ અને વાયુ એ ચાર મહાબૂત) (૨) વેદના (સુખકરક, દુઃખકારક અને ઉપેક્ષાવેદના) (૩) સંજ્ઞા (ધર, ઝાડ વગેરે મૂર્ત કે અમૂર્ત પદાર્થોને એક બીજાથી ભિન્ન નામેા આપનારી શક્તિ.) (૪) સંસ્કાર. તે ત્રણ છે. કુરાલ સંસ્કાર (જેવા કે પ્રેમ ઇ.) અકુરાલસંસ્કાર. (જેવા કે લોભ, દ્વેષ વગેરે)

કોષ

અભ્યાસસ્પર્શકાર (જેવા કે અમુક પદાર્થની અભિરુચિ અથવા અમુક કાર્ય કરવાની આવડત) (૫) વિજ્ઞાન (અણુ, શોષ, પ્રાણ, જીવન, કાચ અને મન એ છ વિજ્ઞાનને વિજ્ઞાનસ્કંધ કહે છે)

સ્કંધ (ત્રણ) : જુઓ પા. ૨૭૦ લી. ૧૪

સ્થવિર : જુઓ ટીકા પા ૧૯ લી. ૬

સ્થંભ : કઠોરતા (પા. ૧૭ લી. ૧૧)

સ્નાનીય ચુષ્ક : નાહવા માટેનું ચુષ્ક (પા. ૨૫૨ લી. ૨૩)

સ્પર્શ : (જુઓ પા. ૬૧ લી. ૧૫) ઇન્દ્રિયનો વિષય સાથે સંયોગ

સ્પંદન (દંદિનું) : અંશજતા, અનિશ્ચિતતા

સ્મૃતિ : ભૂતિ (૨) યાદશક્તિ (પા. ૬૧ લી. ૧)

સ્મૃતિસ્મરણન્ય : સ્વરચતા; એકાગ્રતા (પા. ૧૮૦ લી. ૬)

સ્મૃત્યુપસ્થાન (આર) : (જુઓ પા. ૬૬) ભૂતિના સાધન [જુઓ બુદ્ધધીલાસારસંગ્રહ પા. ૩ પ્ર૧૨૫ ૨૩]

સ્વેદ : પરસેવો (પા. ૬૮ લી. ૧૦)

હ્રી : પોતાને જ ખરાબ કામ કરતાં શરમ લાગે છે તે. ખીભની શરમ લાગે તેને આવરપા કહે છે. [પા. ૨૫૦ લી. ૧૪]

શુદ્ધિપત્ર

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૩	આકિંચંઆયતન	આકિંચંઆયતન
૧૫	૭	પાણી	પ્રાણી
૧૯	૨	અનુવત્તે તિ	અનુવત્તેતિ
૩૨	૯	ભોજનોત્તરદાયકોએ	ભોજનોત્તર દાયકોએ
૪૧	મયાળું	વત્સ્યુપમસુત	વત્સ્યુપમસુત
૬૨	૧	કામ આયતન	કાય આયતન
૬૪	૯	અલોભનો એટલે	અલોભ એટલે
૭૨	૧૬	અર્હંત્વ અનામિત્વ	અર્હંત્વ અથવા અનામિત્વ
૮૩	૧૫	કેટલાંક	કેટલાંક
„	૧૬	એટલા	એટલાં
„	૨૫-૨૬	આંતરજ્ઞાન	આંતરજ્ઞાન
૮૫	૧૪	વ્યાકુળ	વ્યાકુળ
૯૪	મયાળું	મહાદુઃખકખેમસુત	મહાદુઃખકખેમસુત
૯૫	„	„	„
૯૭	„	„	„
૯૯	„	„	„

૧૮૫	૧૧	અનુકર્ષ	અનુકર્ષ
૧૧૧	૨	માણે છે	માને છે
૧૧૩	ઠિપણ	વેચ્યાલં	વેચ્યાલં
૧૩૧	૪	અરિદ્ધ	અરિદ્ધ
૧૩૭	૩	બળી ગયેલા	સળગેલા
૧૪૬	૨	(જ્ઞાન્ત ચતતા)	(જ્ઞાન્તચિતતા)
૧૫૦	૧૦	અસંતુષ્ટ	અસંતુષ્ટ
૧૫૫	૨	સીલસંપદીકયા	સીલસંપદાકયા
૧૬૦	૧૦	વિગ્નાહાય આયતન	વિગ્નાહાયઆયતન
૧૬૩	૫	ઝલને	ઢિલને
૧૭૩	૧૬	સંજ્ઞાવેદયિત નિરોધ	સંજ્ઞાવેદયિતનિરોધ
૧૭૭	૧૩	હલકા કુળમાં	હલકા કુળમાં
૧૮૦	૮	ઇદ્રિયસંવર	ઇદ્રિયસંવર
૧૮૫	૨૦	બાહ્ય એવા એવા	બાહ્ય એવા
૧૯૪	૬	પૂણ્ણ કરસપ	પૂરણ કરસપ
”	૭	બેલકૂપુત	બેલકૂપુત
૨૦૭	૩	સારિપુત-જેમ	સારિપુત :- “જેમ
૨૩૩	૨	કડછી મગ, કડછી વટાણા	કડછી મગ, કડછી કળથી, કડછી વટાણા
૨૩૮	મયાળું	ચૂળતણ્ણાસંખમસુત	ચૂળતણ્ણાસંખમસુત
”	૬	વિચુક્ર	વિચુક્ર
૨૩૯	મયાળું	ચૂળતણ્ણાસંખમસુત	ચૂળતણ્ણાસંખમસુત
૨૪૩	૩	ઉત્પન્ન થનાર	ઉત્પન્ન થનાર
૨૪૫	૧૪	ઉત્પન્ન થયેલ	ઉત્પન્ન થનાર
”	૧૬	રપરપ	રપરપ
”	૧૭	રપરપાનો	રપરપાનો
૨૫૨	૨૩	સ્વાનીય	સ્વાનીય
૨૫૫	૧૩	વગેરે	વગેરે

૨૧૩	૧	મહાધ્વ।	મહાધ્વ
૨૧૫	૧૭	ચિત્રસંતેકાર	ચિત્રસંતેકાર
”	૨૩	ચિત્રવિચ્છિન્ન	ચિત્રવિચ્છિન્ન
૨૧૬	૮	” વિસ્થાપ—	વિસ્થાપ—
”	૨૨	સંતેકાર આત્મા	સંતેકારમાં આત્મા
૨૭૧	૨	કામસંતેકાર	કામસંતેકાર
૨૭૨	૧	ધ૦—” ને સમાપત્તિમાં	ધ૦—” તે સમાપત્તિમાં
૨૬૧	૬૪	સમાધિ—	સમાધિ—
૨૬૩	૪	ધ્યાન	જ્ઞાન
૨૬૮	૧૭	કામ	નામ
૩૦૧	૨૦	કરી દે	કરી દો
૩૦૨	૧૧	આહારમાંની	આહાર

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

काल न० २४
लेखक श्री समर्थ, पण ५
शीर्षक पचास वर्ष सवादा
प्रकाशक कम मुख्या ८०४

लेखक $\frac{3}{10}$ का समय, यहाँ $\frac{1}{5}$ का

शीर्षक पंचाराध्य संवाद।

क्रम सख्या ८०४